

HA 1123
KÖNYV-
AR.
IN
MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLE

20

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

98. évfolyam

1982

Art 2

1

AKADÉMIAI

DO • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE

I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-

DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE

ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

DU LIVRE ET DE LA PRESSE

98. ÉVF. 1982/I. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111 010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185 680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

HA 17152

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1982.

XCVIII. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke), KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő),
HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), BÁN RÓBERT, FÜLÖP GÉZA, V. KOVÁCS SÁNDOR,
MEZEY LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN, TARNAI ANDOR

80

AKADÉMIAI KIADÓ

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET ÖSSZEÁLLÍTOTTA

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Beőthyné Kozocsa Ildikó</i> : Egyházi gyűjtemények állományvédelme Magyarországon	135
<i>Buzinkay Géza</i> : A magyar közművelődési lapok „élet- és jellemrajzai” 1867—1890	198
<i>Dobszay László</i> : A magyar Graduál-irodalom első emléke	100
<i>Dóka Klára</i> : A könyvtörténet levéltári forrásaiból	141
<i>Fejes Erzsébet</i> : Könyvtárak a Horthy-korszakban és a Közművelődés c. folyóirat	343
<i>Gerics József</i> : Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája I—II.	186, 299
<i>Heltai János</i> : Egy művelődéspártoló polgári kör a XVII. század elején	113
<i>Kókay György</i> : Bessenyei György második akadémiai tárggyú röpirata (1802)	127
<i>Kovács Sándor Iván</i> : Forgách Simon „Afium”-kiadása	9
<i>Köpeczi Béla</i> : Pázmány Imádságos Könyve mint udvarlás tárgya	1
<i>Lengyel András</i> : Egy népművelő ponyvasorozat, a Magyar Mesemondó (1886—1904)	40
<i>Markovits Györgyi</i> : A népfrontgondolat az amerikai magyar emigráció sajtójában	51
<i>Patay Pálné</i> : Egy Felső-Magyarországot ábrázoló 1681. évi kéziratós térkép	329
<i>Scheiber, Alexander</i> : A Leaf of the Fourth Manuscript of the Ben Sira. From the Geniza	179
<i>Soltész Zoltánné</i> : Johannes Oporinus bázeli nyomdász magyar vonatkozású és eddig meghatározatlan nyomtatványai	314
<i>Szelestei N. László</i> : A magyarországi nyomdászat-történetírás kezdetei	19
<i>Szelestei N. László</i> : Töredékek a pécsi Püspöki Könyvtár formuláriumának kötéséből	93
<i>Tasi József</i> : Az 1928-as Ady-röpirat. Adalékok a népi írók mozgalmának történetéhez	230
<i>Voit Krisztina</i> : Molnár Ferenc és a Franklin Társulat	220

KÖZLEMÉNYEK

<i>Batári Gyula</i> : Az első gyógyászati szakfolyóiratok Magyarországon	72
<i>Batári Gyula</i> : Egy reformkori műszaki folyóirat, a Műipar	160
<i>Bitskey István</i> : Janzenizmus és ortodoxia (Az egri püspöki könyvtár olasz anyaga a felvilágosodás korában)	60
<i>Bugyi Balázs</i> : Stessel Lajos és a magyar orvosi könyvtártípus a reformkorban	371
<i>Csaplár Ferenc</i> : A Karavántól az Új művészek könyvéig (Kassák antológia-tervezete)	379
<i>Csapodi Csaba</i> : Cortesius „De laudibus Matthiae Corvini”-jának két kiadásáról	248
<i>Fekete Csaba</i> : Melyik Tolnai könyve?	151
<i>Füves Ödön</i> : Dimitriosz Govdelász Magyarországon	267
<i>Gömöri, György</i> : Magyar és latin nyelvű versbejegyzések XVII. századi emlékkönyvekben	249
<i>Kilián István</i> : Bessenyei György sírverse Rakovszky Dániel omniáriumában	361
<i>Kókay György</i> : Melyik művéhez írta Bessenyei 1804-ben a cenzúráról szóló Jegyzését?	67
<i>Németh István—Kiss József</i> : Barthos Paulina emlékkönyve (1895—1852)	268
<i>Pavercsik Ilona</i> : Georg Steinhübel löseai könyvkereskedő hagyatéki leltára. Adatok egy felvidéki város polgárságának könyvkultúrájához	254
<i>S. Sárdi Margit</i> : Régi magyar nyomtatványok leningrádi könyvtárakban	356
<i>Somlyó Tóth Tibor</i> : Kossuth és könyvtárának sorsa	373
<i>Szecső Károly</i> : A „Gutenberg”, az első munkás szaklap Magyarországon	163
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Csokonai ismeretlen könyvajánlása Teleki Sámuelhoz	158
<i>Takács Béla</i> : Nyomtatott szövegű temetési címerek a debreceni Kollégium múzeumában	69
<i>Zsigmondy Árpádné</i> : Egy korai magyar perikopáskönyv datálása	352

FIGYELŐ

<i>Borsa Gedeon</i> : Elkészült az Olaszországban őrzött ősnymtatványok központi katalógusa	81
<i>Fried István</i> : Jegyzetek a Magyar Hírmondó-szövegválogatás megjelenésére	77
<i>Fried István—Poór János</i> : Nemzetközi sajtótörténeti konferencia és a periodika-kutatások néhány időszervi kérdése	278
<i>Havasi Zoltán</i> : A Könyv Világkongresszusa — 1982	76
<i>Havasi Zoltán</i> : Jóború Magda (1918—1982)	383
<i>Kókay György</i> : Dezsényi Béla emlékezete	277
<i>Soltész Zoltánné</i> : Hozzászólás a Mátyás-Graduale című kiadvány ismertetéséhez ...	282
<i>Szabó Sándor</i> : Szentmihályi János (1908—1981)	278
D. Szemző Piroska : Josef Stumvoll emlékezete	384

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1981-ben. Összeáll. <i>Heltai János</i>	385
---	-----

SZEMLE

Berlász Jenő: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802—1867. Bp. 1981. Kiad. Országos Széchényi Könyvtár 555 l., 32 t. (<i>Csapodi Csaba</i>)	287
A Bibliography of Foreign and Comparative Law 1972—1979. Vols 1—3. New York, 1981. (<i>Nagy Lajos</i>)	90
Corradi, Carla: Bibliografia delle opere in italiano di interesse finno-ugrico. Vol. 1. Sezione ungherese. Napoli, 1981. (<i>Török Sára</i>)	173
Csapodi Csaba: A Janus Pannonius-szöveggyomágy. Bp. 1981. 108 l. (<i>Boronkai István</i>)	292
Dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéből 1760—1790. Szerk. Tóth András és Ladányi Andor. Bp. 1981. 111 l. (<i>Mihályi Zsuzsa</i>)	295
Egressy Gábor válogatott cikkei (1838—1848) Kiad. és bev. Kerényi Ferenc. (<i>Kocsy Anikó</i>)	87
Grasser, Walter: Numismatiker Exlibris. Coburg, (1980). (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	90
Incunabula, Hebriaca and Judaica. Five Centuries of Hebriaca and Judaica, Rare Bibles and Hebrew Incunables from the Jacob M. Lowy Collection. Ottawa, 1980. (<i>Scheiber Sándor</i>)	296
Keleti nevek magyar helyesírása. Főszerk. Ligeti Lajos. Bp. 1981. (<i>Szelle Béla</i>)	88
Könyvtári Szemle. 1913—1915. Hasonmás kiadás. Bp. 1979—1980. OSZK. (<i>Nagy Zsoltné</i>)	172
Magyar Könyvészet 1921—1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. 6. Nyelvészet — Irodalom. Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. Szerk. Komjáthy Miklósné. Bp. 1981. 674 l. (<i>Kelecsényi Ákos</i>)	289
Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 1980. (<i>Heltai János</i>)	170
M. Pásztor József: „Az író beleszól ...” Bp. 1980. (<i>M. Gy.</i>) (<i>Markovits Györgyi</i>) ..	86
Presse et histoire au XVIII ^e siècle, l'année 1734. Paris, 1978. (<i>Hopp Lajos</i>)	296
Ratio Educationis. Az 1777-i és 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Kiad. Mészáros István. Bp. 1981. 433 l. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	294
Rühling, Horst: Slavica—Bibliotheca—Ecclesia orientalis. Frankfurt am Main—Bern—Cirencester, 1981. (<i>Fried István</i>)	89
Scheiber, Alexander: Geniza Studies. Hildesheim—New York, 1981. (<i>Dán Róbert</i>) ...	174
Sopko, Julius: Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach. Martin, 1981. (<i>Körmendy Kinga</i>)	175
Szendrei Janka: A magyar középkor hangjegyes forrásai. Bp. 1981. 302 l. (<i>Körmendy Kinga</i>)	290

NÉVMUTATÓ

- Aba Sámuel (magyar király) 71, 186—197,
 299—313, 362
 Abádi Benedek 28, 29
 Abraham ben Izsak Netira 174
 Acél Pál 381
 Ádám, Brémai (püspök) 305
 Ádámné Révész Gabriella 68
 Adamus, H. M. 322—327
 Adler 365
 Ady Endre 10, 51, 53, 225, 230—247, 346
 Aebly Adolf 379
 Ágai Adolf 217
 Agassiz, L. 216
 Ágoston, Szent 65
 Albert-Birot, Pierre 381
 Alexandros Aphrodiseos 327
 Almási István 120, 121
 Almásy Imre 343
 Althan 285
 Alvinci Péter 121, 125
 Ambrovszky Mihály 62
 Ambrus Zoltán 216
 Amerbach, Johann 314, 315
 Amerbach, Vitus 321
 Andersen, Hans Christian 290
 András, I. (magyar király) 190, 309—312
 András gazda (!) 45
 Andrassy György 162
 Andreas (bari-i érsek) 175
 Androvics Miklós 62, 66
 Angyal Dávid 221
 Anjou René I. René, Anjou
 Anonymus (P. Magister) 302, 308
 Anyos Pál 142
 Apponyi Sándor 357, 358
 Aquinoi Szent Tamás 65
 Aranka György 158, 159
 Arany János 44, 48, 220, 232, 271, 344, 346
 Aranyossy Lajos 163
 Archipenko, Alexander 381
 Arion 318
 Arndt, (Arnd) Johann 262
 Arnoldus, Nicolaus 360
 Arnulf (metzi püspök) 188
 Árokháthy Béla 349
 Arp, Hans 381
 Árpád, (fejedelem) 10, 158
 Árvay Mihály 20, 37
 Aspremont—Reckheim, Ferdinand Gobert
 6, 8
 Assemani testvérek 62, 66
 Asztalos András 114, 116—119, 124, 126
 Attila (hun király) 133, 357
 Augustinus, Aurelius I. Ágoston
 Aulich Sándor 374
 Avicenna (Ibn Szina) 148
 Avitus, Alcimus Ecdicius 326
 Babarczy Lukács 43
 Babits Mihály 11, 86
 Baccai, Georgio 121
 Bacher Vilmos 180
 Backer, Alois 66
 Backer, Augustin 66
 Bacsányi János 142
 Bacsó Béla 54
 Badalić, Josip 83, 356
 Baierus, David 358
 Baján Mihály 43
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 239, 240
 Bajza József 88, 270, 274
 Bakai, Gregorius (Bakai Jacobides György)
 121
 Bakay Benedek 251
 Bakóczy János 153
 Bal Jeromos 255
 Balassa Bálint I. Balassi
 Balassa István 29
 Balassi Bálint 266
 Balázs János 320
 Bălcescu, Nicolae 172
 Bálint deák (!) 43
 Bálint György 86, 87
 Bálint Imre 51
 Bálint Sándor 120
 Balla, Giacomo 381
 Ballagi Aladár 368
 Ballagó Lászlóné 135, 140
 Balkányi György 360
 Balog György 23, 30
 Balogh Edgár 52, 230, 232, 235, 240, 243,
 244
 Balogh Jolán 285
 Balzac, Honoré de 149, 347
 Bán Imre 361
 Bán Zsigmond 45

- Bánffy György 69, 71
 Bánfihunyadi János 251, 252, 254
 Barabás Béla 376
 Barasenkov, V. M. 359
 Barázda Aladár 166
 Barázda Alajos 165
 Barbusse, Henri 51
 Barcza Imre 42
 Bard, Julius 224
 Bárdos Kornél 101, 110
 Barkóczy Ferenc 61, 62
 Baróti Szabó Dávid 81
 Barta Lajos 55
 Barta Sándor 381
 Bartalis János 347
 Bártfay László 268, 269, 271, 273, 274
 Barthos János 269
 Barthos Paulina 268–276
 Bartók Béla 236, 380, 381
 Bartos Zoltán 290
 Bartsch, Hans 225
 Basso, Sebastian 153, 154, 157
 Basso-Arnoux, Joseph 379
 Batári Gyula 72–75, 160–163
 Báthori István (erdélyi fejedelem) 357, 360
 Bátkey Sándor 362
 Batthyány Ignác 60, 176, 197
 Batthyány József 60
 Batthányi Ádám 5–8
 Batthányi Kristóf 5
 Baumeister, Willi 381
 Baumker, W. 102
 Beatrix (magyar királyné) 285
 Becker, Felix 315
 Bédi István I. Debreceni Bédi István
 Bédi Pál 118
 Békés István 10
 Békési János 123–125
 Bél Károly András 357, 358
 Bél Mátyás 20, 28, 29, 33, 35, 147
 Béla, III. (magyar király) 292
 Belia György 11
 Bellarmino, Roberto 120
 Belnay György 24
 Ben Sira 179–181
 Benczur József 93
 Benda Kálmán 364
 Bene Ferenc 73, 74, 143
 Benedek, IX. (pápa) 306
 Benedek, XIV. (pápa) 62, 64, 65
 Beneš, Vaclav 381
 Benkő András 171
 Benkő Elek 170
 Benkő József 21, 22, 39, 159
 Benzing, Josef 315, 322, 326
 Beöthy Zsolt 221
 Beöthyne Kozocsa Ildikó 135–140
 Bercsényi Miklós 12, 362
 Berczeli A. Károly 173
 Berger Illés 116
 Berkovits Ilona, 284, 292
 Berlász Jenő 287–289, 369
 Bernárd Máté 119
 Bernát (herceg) 305
 Bernát Sándor 71
 Bernát Sára 69
 Bernáth Aurél 381
 Bernáth Ferenc 364
 Bernáth László 364
 Berno (reichenauai apát) 187–189
 Berti, Gian Lorenzo 65
 Bertieri, Giuseppe 63, 67
 Berzeviczy Albert 232
 Berzeviczy Gergely 78
 Berzsenyi Dániel 150, 220, 221, 346
 Bessenyei Boldizsár 368
 Bessenyei György 67–69, 80, 127–134, 142, 361–363, 366, 368, 370
 Bessenyei Julianna 366, 368
 Bessenyei Zsigmond 368
 Besser, Carolus Christianus 358
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 22, 121, 122, 125, 158
 Bethlen Farkas 172
 Bethlen Lajos 69, 71
 Betsky, Ladislaus 23
 Beuther, Michael 322
 Bezerédy Mihály 162
 Bietenholz, Peter G. 316
 Bihari Ferenc 122
 Bikfalvi Falka Sámuel 37
 Bíró Lajos 221
 Bisztray Gyula 275
 Bitskey István 60–67
 Blaeu, Willem J. 339
 Blaeu, Johannes 339
 Bocatius, Johannes 121, 122, 125
 Boccioni, Umberto 381
 Bocskai István (erdélyi fejedelem) 69, 114, 115, 123, 125
 Bod Péter 19, 22, 26, 28, 29, 37, 39, 365, 366
 Bodonyi Nándor 44
 Bodor Antal 345, 346
 Bogdánovics György 42, 44
 Bogorov, I. 280, 281
 Boleszláv, I. (Vitéz, lengyel király) 187
 Bóné István, ifj. 44
 Bonfini, Antonio 142, 147
 Bónis Ferenc 235
 Bonizo (sutri püspök) 189
 Bonset, I. K. 381
 Borbély Sándor 69
 Borbély Sándorné 69
 Bornemisza Benedek 95
 Bornemisza János 117, 118, 122, 123, 125
 Bornemisza János, ifj. 125
 Bornemisza Miklós 122, 125
 Boronkai Iván 292–294
 Borosnyai Kamilla I. Herman Ottóné
 Borovszky Samu 168
 Borrhaus (Borhaus, Cellarius), Martin 327
 Borsa Gedeon 34, 81–85, 355, 356
 Bortnyik Sándor 381
 Borzsák István 17
 Boschitz, Stephan 31
 Bossi, Giovanni 62

- Botev, Hriszto 280
 Botond 48
 Bottari, Giovanni 64
 Boucicaut-Mester 284
 Bourez, T. 297
 Böldre Mihály l. Kőrösi Böldre Mihály
 Bőszörményi Pál 366
 Braque, Georges 381
 Braun, Placidius 82
 Braunfels, Wolfgang 284
 Brázay Kálmán 374
 Brémai Ádám l. Ádám
 Brendtner József 165, 166
 Brewer, Johann 31
 Brewer, Laurentius 29, 31
 Brewer, Samuel 31
 Brewer, Sophia 31
 Brezina, Ottokar 382
 Brisits Frigyes 275
 Brunotte, Heinz 356
 Brutus, Marcus Junius 133
 Bucerus l. Butzer
 Buchner, R. 187, 189, 190, 193, 305, 309
 Buday Ézsaiás 150
 Budo (Péter magyar király hűbérese) 192
 Budulidis, Ph. K. 267
 Bugát Pál 73—75, 371, 373
 Bugyi Balázs 371—373
 Bullinger, Heinrich 316
 Bunyitay Vince 285
 Burbianka, Marta 263
 Burch Ágoston 168
 Burius, Johannes 35
 Busa Margit 73, 369
 Buschmann Ferenc 164
 Butsch, A. F. 317
 Butzer, Martin 316
 Buzinkay Géza 198—219
 Buzinkay György 365, 366
 Büchner, Ludwig 215
 Bűnding, M. 305
- Caesius, Georgius 356
 Calcar, Jan Stephanus 317
 Calderon, de la Barca 148
 Calixti, Jacob 264
 Calvin, Jean l. Kálvin
 Camerarius, Joachim 250, 251
 Campendonk, Heinrich 381
 Canisius, Petrus 266
 Cantelli da Vignola, Giacomo 340, 341
 Čaplovič, Jan 34, 255
 Caraccioli, Giovanni 64
 Carbono, Iannus Lodouico 294
 Carion, Johann 328
 Carlowsky, Johannes 28
 Carlye, Thomas 215
 Carra, Carlo di 381
 Ceglédi Szabó Pál 120, 124, 125
 Cerulli, Emidio 83
 Chagall, Marc 381
 Chaplin, Charlie 56
- Chaszalai ibn Saprut 175
 Chižek, Nicolaus 35
 Cholnoky Viktor 225
 Chrisztodulosz 267
 Cicero, Marcus Tullius 30, 131, 132, 143, 147
 Closca, Juon 132
 Cocteau, Jean 381
 Colet, Petrus 66
 Collin, Heinrich Josef von 148
 Collins, Samuel 250
 Colombière, Claude de la 66
 Columna, Guido de 139
 Comenius, Ioannes Amos 264
 Concina, Daniele 64
 Cooper, James Fenimore 149
 Copinger, Walter Arthur 85
 Cornides Dániel 24, 25, 32, 34, 35, 39, 78
 Cornutus, Lucius Annaeus 326
 Corradi, Carla 173—174
 Corsini, Eduardo 62, 66
 Cortesius (Cortese, Alessandro) 248—249
 Corvinus, Christophorus [Raabe] 115
 Courths-Mahler, Hedwig 290
 Cousin, Gilbert 328
 Crastina, Daniel 23
 Cronin, Archibald Joseph 290
 Csáder László 235, 244
 Csáky Albin 46
 Csáky Elek 44, 45
 Csáky Zsigmond 6, 7
 Csáky család 262
 Csanda Sándor 115
 Csaplár Ferenc 379—382
 Csapó József 143, 148
 Csapodi Csaba 248—249, 282, 284, 285,
 287—289, 292—294, 359
 Csapodi Csabáné 369
 Csasz Márton 74
 Csávolszky Lajos 373, 379
 Csázmái István 22
 Cseh János l. Csuzi Cseh
 Csene Péter 119
 Csengeri János 42, 43, 46
 Csengery Antal 146, 216
 Cserépfalvi Imre 290
 Csetri Elek 170
 Csokonai Vitéz Mihály 72, 158—160, 346,
 361, 366
 Csomasz Tóth Kálmán 101—103
 Csonka Ferenc 122
 Csoór Gáspár 45
 Csorba Géza 230
 Csuzi Cseh János 113, 124, 360
 Czack Dávid 361
 Czákó Ambró 55, 57
 Czákó Zsigmond 88
 Czeglédi M. Pál 154
 Czeglédý Sándor 109, 110
 Czizek, Nicolaus 30
 Czvittinger Dávid 24, 27, 33
- Dach János 13
 Dadan, Johann 30, 35

VIII

- Dajka Gábor 144, 150
 Dalmady Győző 46
 Dalmato, D. B. 297
 Damiani Péter I. Péter
 Dán Róbert 171, 174—175
 Dann, O. 281
 Dares, Phrygius 323, 324
 Darwin, Charles 215
 Daudet, Alfonz 221
 Daugsch, W. 282
 Dávid (bibl.) 284
 Deák Ferenc 48
 Deák Zoltán 55
 Debreceni Bédi István 113, 122, 125
 Deé Nagy Anikó 158, 159
 Deér, József 310
 Degenfeld (Schonburg) Imre 71
 Delaunay, Sonja 381
 Dengi János 42
 Denis, Michael 284
 Déry Tibor 87
 Dési György I. Dézsi Lázár György
 Dessewffy Tamás 28
 Dex Ferenc 230
 Dezsényi Béla 218, 277
 Dézsi Lázár György 360
 Dézsi Lajos 114
 Dickens, Charles 221, 347
 Diego, Gerardo 381
 Dienes László 172
 Dimitrov 53, 54, 57
 Diószegi Sámuel 143, 148
 Dobai Székely Sámuel 23, 25, 28, 93, 97, 111, 112
 Dobos László 381
 Dobrovský, Josef 280, 282
 Dobszay László 96, 97, 100—112
 Doesburg, Theo von 382
 Dóka Klára 141—150
 Domokos Lajos 268
 Doroghi Farkas Ákos 290
 Dosztojevszkij, Fjodor 347
 Dózsa György 44, 235
 Döbrentei Gábor 142, 146
 Dömötör Pál 43, 46
 Draper, J. W. 215
 Drebbel, Cornelius 252
 Du Cange, Charles 311
 Duch, A. 189
 Dudith András 360
 Dudzinszkaja, E. A. 279
 Dugonics András 80
 Dunin (poseni érsek) 365
 Durantón, H. 296
 Duğu, A. 279
 Dümmerth Dezső 141
 Dürer, Albrecht 27
 Eccard András 358
 Échi Gáspár 118
 Echi Orsolya 114, 119, 124
 Ecsedy Judit 122
 Edzard, Esdra L. 358
 Efmurdt, Jakab 22
 Eggenberg József 145
 Egkenfelder, Liebhard 176
 Egressy Gábor 87—88
 Egyed mester 139
 Ehrenburg, Ilja 56
 Ehrenfeld Béla 57
 Einstein, Albert 52
 Elkáná b. Méir 296
 Ellegard, Alvar 199, 200
 Ember Pál 36
 Emerson, Ralph Waldo 215
 Emich Gusztáv 149, 374
 Emuncor I. Butzer
 Endre I. András
 Endre László 240
 Endródi Sándor 46
 Engels, Friedrich 347
 Entz Géza 93
 Enyedi János 34
 Eötvös Bálint 374
 Eötvös József 216, 273, 344, 346
 Eötvös Károly 374—377, 379
 Erasmus, Desiderius 323
 Erdei Ferenc 40
 Erdélyi János 347
 Erdélyi József 236
 Erdmann, C. 187—189
 Erdődy Gábor 61
 Erich, Erikus (Ericson, Eric) 31
 Érsek Péter I. Somosújfalvi Érsek Péter
 Escosura, Ivaquin de la 381
 Esze Tamás 11—13
 Eszláry Sándor 374
 Eszterházy Antal 362
 Eszterházy Gyula 13
 Eszterházy János 13
 Eszterházy Károly 61—63, 65, 67
 Euklides 321
 Euripides 322
 Eyck, Jan van 284
 Ezékiel (próféta) 188
 Fábian Dániel 234, 237, 239, 240, 242, 244
 Fabini Teofil 74
 Fabó András 26, 29
 Fabricius, Georgius Secundus 122
 Fáby Zoltán 52
 Faludi Ferenc 53, 142, 144, 221
 Faludi Iván 380, 381
 Falusi János 43
 Farkas (prédikátor) 116
 Farkas Ákos 290
 Farkas Aladár 53
 Farkas Sándor, E. 44, 45
 Favre, R. 296, 297
 Fáy András 142, 146
 Fazekas Mihály 43, 148
 Feger, Johann Theobald 85
 Feininger, Lyonel 381
 Féja Géza 235, 346
 Fejér György 33, 143
 Fejérvári Károly 21, 26, 32, 35, 39

- Fejes Erzsébet 343—351
 Fekete Benedek 45
 Fekete Csaba 151—157
 Fekete Jakab 119, 123, 125
 Félegyházi Tamás 30, 116
 Fénelon, François 267, 268
 Fényes Elek 146, 147
 Fényes László 55
 Fenyő István 279
 Ferdinánd, III. (magyar király) 358
 Ferdinánd, IV. (nápolyi király) 64
 Ferenc, I. (magyar király) 78, 133, 134, 366
 Ferenc József, I. (magyar király) 49, 201
 Ferenczi Zoltán, 17, 172
 Ferenczy József 41—43, 46—50
 Ferenczy László 362
 Fetzner, Jacob 251, 252, 254
 Feuerbach, Ludwig 150, 216
 Feuille, Jacob de la 341
 Filipec (Pruisz) János 285
 Filla, Emil 381
 Fingerhuth, Adolf 145
 Fischer (könyvkötő) 143
 Fischer Dániel 72
 Fischer, Johann 31
 Fischer, Oskar 382
 Fitz József 19, 285
 Flacius, Matthias 323, 327
 Flaubert, Gustave 347
 Flór Ferenc 74, 372
 Fodor Éva 137
 Fögel, Iosephus 249
 Foktói János 124
 Foktói Mihály 117
 Folgore, Luciano 381
 Forgách Aloyza 13
 Forgách Antal 162
 Forgách Simon 9—18
 Forgács Antal (1910—1944?) 87
 Forgó György 73
 Fossi, Ferdinando 82
 Fotinov, K. 281
 Földi János 78
 Földváry József 362
 Förster Jenő 255
 France, Anatole 224, 347
 Francisci János 359
 Franck, Bartholomaeus 315
 Frank Ignác 149
 Frank, J. W. 63
 Franklin Benjámin 165
 Frankovics Gergely 356
 Franz, Marc 381
 Freud, Sigmund 241
 Frics József 164, 165
 Fried István 77—81, 89—90, 278—282
 Frigyes, V. (cseh király) 125
 Friml Aladár 295
 Frivoldszky Imre 74
 Fülöp, Jó (burgundi herceg) 284
 Fülöp Géza 279, 369
 Füves Ödön 141, 266—268
 Gaál Eduárd 147
 Gaál Mózes 42—45, 221
 Gabányi Árpád 43, 46
 Gábor Andor 56, 221
 Gábor Áron 48
 Galántai Fekete János 360
 Galgóczi Károly 146
 Gajtkó István 1
 Gallen, Johann 255, 261
 Gálos Gáborné 137, 139
 Gálos Rezső 127—129, 368
 Ganz Ábrahám 200
 Garampi, Giuseppe 63, 65, 67
 Gárdonyi Albert 141, 142, 144, 145, 266
 Gárdonyi Géza 344, 346, 347
 Gáspár Endre 381
 Gazzaniga, Pedro Maria 63, 65, 67
 Geldner, Ferdinand 314
 Geleji Katona István 110
 Gellért, Szent (püspök) 190—197, 299—306
 Gellért Hugó 51
 Gemeiner, Theodor Karl 82
 Gemusäus testvérek 315
 Georgius, Literatus 94
 Geréb János 43
 Gergely, VII, Szent (pápa) 186
 Gergely Tibor 228
 Gergelyffy András 143
 Gerics József 186—197, 299—313
 Gerő Attila 45
 Gervasio, Agostino 63
 Gesemann, Wolfgang 89—90, 280
 Getse Sámuel 73
 Gide, André 347
 Gilot, M. 297
 Gizella (magyar királyné) 187, 191
 Gladkov, Fjodor Vasziljevics 347
 Glaser Lajos 334
 Glaser (Vitriarius), Matthäus 31
 Gleditsch, Friedrich 27
 Gleizes, Albert 381
 Glück Frigyes 173
 Gobinaeu, Joseph Arthur 215
 Goethe, Johann Wolfgang von 149, 221, 282, 347
 Goff, Frederick Richmond 83
 Gogol, Nyikolaj 347
 Goitein, S. D. 175
 Gombos Ferenc Albin 189, 190, 310
 Gombos, Paulus 94
 Gorkij, Makszim 347
 Gosztonyi István 270
 Gosztonyi Sándor 376
 Govdelász, Dimitriosz 266—268
 Göllner, Carl 321
 Gömöri György 254
 Gönci F. János 250
 Gönczi György 30
 Gönczi, Nicolaus 23
 Gönczy István 368
 Göndör Ferenc 55
 Görgei Pál 69, 71
 Görgey család 262

- Gráf A. 267
 Graffius, Andreas 35
 Graffius, Johannes 359
 Gramsci, Antonio 54
 Granelli, Giovanni 61
 Gras, Franz 82
 Grasser, Walter 90—91
 Grillo, Johann David 360
 Gris, Juan 381
 Gró Lajos 86
 Grosz, George 382
 Gründer, Gottfried 30
 Grünwalder, Johann 197
 Gspan, Alfonz 83
 Guarnaschelli, Teresia Maria 83
 Gubicza Lajos 43
 Guizot, François Pierre 216
 Gulyás Pál 172, 255, 263
 Gunst Bertalan 374
 Gutenberg, Johann 81, 316
 Gutgesell, David 29, 31
 Gündisch, Gustav 171
 Günterová-Mayerová, Alžbeta 175
 Gvadányi József 149, 346
 Gyalui Torda Zsigmond 322
 Gyetvai János 55
 Gyöngyösi István 142, 144, 221
 Gyöngyössi Pál 360
 Györfly György 157, 187
 György Lajos 171
 Győry Dezső 230, 236, 237, 239, 240, 245
 Győry Sándor 162
 Gyulai Pál 220, 221, 270
 Gyulay László 44
 Gyürky Pál 69

 Habermann (Avenarius), Johann 262
 Habsburg-család 201
 Haffer Márton 144
 Haiman György 15, 16, 19, 26, 72
 Haimo (halberstadti püspök) 156, 157
 Hainhofer, Philipp 251
 Hajdú Dénes 230, 232
 Hajnóczy Dániel 29
 Hajnóczy József 78
 Halász László 263
 Halász Margit 143
 Halász Miklós 55, 57
 Halbejus János 115
 Haller László 268
 Haller, Stefan 248
 Hambacher, Johann 31
 Hamsun, Knut 347
 Hamvai Lajos 376
 Han, Balthasar 315
 Haner, Georg Jeremias 36
 Hankó I. 267
 Harmath Lujza 43, 44
 Harsányi István 369
 Hatvany Lajos 55, 57, 58
 Hauptmann, Gerhart 224
 Hausmann, Raoul 382
 Havas László 248

 Havasi Zoltán 76—77, 383—384
 Heckenast Gusztáv 149
 Hegedűs Sándor 375
 Hegel, Georg Friedrich 150
 Heine, Heinrich 221
 Heister, Siegbert 12
 Heitz, Paul 316, 319
 Helfy Ignác 374—378
 Hellebrant Árpád 1, 117
 Helmezy Mihály 270, 274
 Helmoldus (bosai pap) 305
 Heltai Gáspár 21, 30, 36, 37
 Heltai Gáspár, ifj. 21
 Heltai Gáspárné 21
 Heltai János 113—126, 170—172
 Henrik, II., Szent (német-római császár) 187, 305, 311
 Henrik, III. (német-római császár) 186—197, 299—313
 Henszlmann Imre 147
 Hentaller Lajos 374, 375
 Hentzi, Heinrich 148
 Heppe Szaniszló 267
 Herakleitos 320
 Herberger, Valerius 262
 Herberstein, Sigmund von 320
 Herbst, Hans 315
 Herbst, Johannes 315
 Herczeg Ferenc 344
 Herczeg Gyula 174
 Herder, Johann Gottfried 149
 Herepei János 151, 152, 154, 156, 157, 250, 251
 Heribert (kölni érsek) 311
 Herimannus Augiensis 187, 190, 193, 309
 Herman Ottó 46, 221, 373—379
 Herman Ottóné (Borosnyai Kamilla) 375, 376, 377, 379
 Hersche, Peter 63
 Hertrung János 144
 Herzog, Oswald 381
 Hess András 28, 85
 Heulsenbeck, Richard 381
 Hevenesi Gábor 33, 336, 340, 360
 Hill, Brad Sabin 296
 Hinschius, Paul 301
 Hippokrates 320
 Hirsch Lipót 167
 Hitler, Adolf 53, 59
 Hoffgreff, Georg 21, 36
 Hoffhalter, Raphael 22, 29, 36
 Hofmanswaldau, Christian Hofmann von 262
 Holbein, Hans, ifj. 314
 Holl Béla 1, 141
 Hollós József 53, 55, 57
 Hollós Korvin Lajos 51, 55
 Hollósi Márton 117, 118
 Hóman Bálint 349
 Hopp Lajos 17, 65, 296—297
 Horányi Elek 27, 34, 35
 Horia, Nicolae 132
 Horner István 168

Horvát István 142, 288, 289
 Horváth Ádám 374
 Horváth Cyrill 102, 110
 Horváth Endre 267
 Horváth János 109, 195, 302
 Horváth Károly 11
 Horváth L. Péter 119
 Horváth Mihály 33
 Horváth Miklós 43
 Hoyos Imre 343
 Hrabanus Maurus 138
 Hueber Mátyás 62
 Hugo, de Sancto Charo 283
 Hugo, Victor 147–149
 Hulsius, Levinus 115
 Hunyadi János 10, 294, 358
 Huszár Gál 102, 108
 Huszár Vilmos 382
 Huszti István 359

Ibn Szina I. Avicenna
 Ibrányi Farkas 362
 Iffland, August Wilhelm, 148
 Ignotus 55, 57
 Ihász Dániel 374
 Ihász Gábor 167, 168
 Iliá Mihály 235
 Ilirik, Matija Vlačić 319, 328
 Illésházy István 116, 118
 Illyefalvi I. Lajos 143–145
 Illyés Gyula 17, 87, 347
 Imreh Sándor 165
 Incze Sándor 228
 Ipolyi Arnold 118, 123
 Ischreyt, Heinz 278
 István, I., Szent (magyar király) 187, 188,
 190–192, 304, 307, 308, 310–312
 Istvánffy Miklós 172, 177
 Iszokratész 327, 365
 Ivanovics (könyvkereskedő) 145
 Izaiás (próféta) 188

Jaillot, Hubert 341
 Jakab (püspök) 301
 Jakab, Szent, (apostol) 188
 Jakab Ödön 42, 45, 46
 Jakobaeus, Jakab 121
 Jákó Pál 87
 Jakó Zsigmond 152, 170, 172
 Jancsó Benedek 43, 221
 Jancsó Elemér 158, 159, 160
 Jankovics Miklós 25, 32, 93, 288
 János (könyvkötő) I. Joannes a Miskolcz
 Janota, J. 102
 Jansen, Cornelis 64
 Janus Pannonius 322
 Jászi Oszkár 55, 57, 238
 Jean de Bruges (Bondol, Boudolf) 284
 Jemnitz, Alexander 382
 Jemolo, Arturo Carlo 64, 65
 Jenei Ferenc 269
 Jesaia I. Izaiás
 Jeszenák János 13

Joannes a Miskolcz 95, 96, 97, 101
 Joannes literatus de N. 95
 Joannisz, Konsztandinosz 268
 Jóború Magda 383
 Johannes, Obadja 174, 175
 Jociscus, Andreas 316
 Jókai Mór 44, 48, 221, 344, 346, 347
 Jóny János 31, 358
 Joó János 160
 Jósika Miklós 149
 Josippon, D. 296
 József Albo Ikkarinya 296
 Jozsef ben Jakob ha-Bavli 175
 József, I. (magyar király) 11, 12
 József, II. (magyar király) 65, 78–80,
 279, 295, 296
 József (kazár király) 175
 József (nádor) 266, 267, 287, 288, 295
 József Attila 10, 51, 56, 86, 87, 235, 244
 Juda Halévi 175
 Juhász Gyula 235
 Juillard, A. 297
 Julius Caesar 133
 Julow Viktor 361
 Jung, C. G. 252
 Jurié, Šime 328
 Justh Gyula 378, 379
 Justh Zsigmond 216
 Jügel, Karl-Heinz 77

Kabdebo, Thomas 216
 Kácsándy Terézia 71
 Kacs Kovics Lajos 160, 161
 Kada Elek 43
 Kádár József 172
 Kaffka Margit 225
 Káldy György 30
 Kállai Ernő 381
 Kallesz Albert 146
 Kallós Mózes 366
 Kálmán, I. (magyar király) 192, 304, 307
 Kálmáncsehi Sánta Márton 109
 Kalmantseus Basilius 360
 Kálvin János 119, 254, 316
 Kandinszkij, Vaszilij 381
 Kanizsai Orsolya 28, 29
 Kanizsai Pálfi János 120, 121, 124, 125
 Kant, Immanuel 81, 150
 Kaplan, H. G. 83
 Kapossi L. János 151–154, 157
 Kaprinai István 25, 27, 28, 33
 Karavelov, Ljuban 280
 Karinthy Frigyes 86
 Károli K. György 250
 Károly, I. (magyar király) 173
 Károly, I., Nagy (frank császár) 188
 Károly, II., Kopasz (frank császár) 311
 Károly, Merész (burgundi herceg) 284
 Károly József 158
 Károlyi Gábor 374, 375, 379
 Károlyi Gáspár 30
 Károlyi Lajos 276
 Károlyi Mihály 52, 55–58

- Károlyi Mihályné Andrásy Katinka 52
 Károlyi család 270
 Kassák Lajos 86, 379–382
 Katalin, II. (orosz cárnő) 357
 Katona Dienes 162
 Katona Ferenc 87
 Katona István 142, 143, 147
 Kauder, Wilhelm 23, 30, 35
 Kaufmann Aurél 255
 Kaufmann Dávid 174
 Kautsky, Karl 347
 Kazinczy Ferenc 9, 10, 77, 78, 81, 87, 88, 128, 142, 147, 150, 368, 369
 Kazzay Sámuel 30
 Kecskeméti János 5–8
 Kecskeméti Máté 250, 251
 Kegel, Philipp 262
 Kelecsényi Ákos 289–290
 Kelemen, I., Szent (pápa) 301, 302
 Kelemen, IX. (pápa) 64
 Kelemen, Erneszt, I. Helfy Ignác
 Kelényi B. Ottó 63
 Keler Pál 358
 Kellett, E. E. 207
 Kelp Márton 358
 Kemény Gábor 237, 238
 Kemény János 143
 Kemény Lajos 255
 Kemény Zsigmond 216, 346
 Kempelen Béla 368
 Kerekes György 120, 122
 Kerekes János 45
 Kerényi Ferenc 87–88, 148
 Kerényi Gratia 294
 Keresztúri Ferenc 357
 Keresztury Dezső 242, 243
 Kéri Pál 55, 57
 Kern, F. 312
 Kertész Dániel 237
 Kertész József 164
 Keserű Bálint 115, 171
 Kilián István 61, 171, 172, 361–371
 Kirchner, Joachim 198, 279
 Kirschbaum, Engelbert 284
 Kisch, Egon Erwin 56
 Kisfaludy Károly 142, 149, 270
 Kisfaludy Sándor 81, 142, 144, 147
 Kiss Albert 376
 Kiss Áron 42
 Kiss Ferenc 172
 Kiss István, id. 144
 Kiss István, ifj. 144
 Kiss István (1922–1978) 228
 Kiss Jenő 346
 Kiss József 15, 148, 268–276
 Kiszely István 267
 Kitaibel Pál 72
 Klaniczay Tibor 11, 13, 24
 Klastersky, Wilhelm 268
 Klauzál Gábor 276
 Klauzál Imre 276
 Klebelsberg Kuno 343–345, 348–350
 Klee, Paul 381
 Klein, Johann Samuel 26, 35
 Kleinwächter, Johann 334, 336–338, 340, 341
 Klemm, Christian Gottlieb 280
 Klesch Kristóf 358
 Klimó György 25, 60, 63, 93, 97
 Klobusitzky Matild 270
 Klossowski de Rola, St. 252
 Klöss, Jakab 29, 31
 Klöss, Jakab, id. 31
 Knauz Nándor 176
 Koch, Ursula E. 199
 Kocsy Anikó 87–88
 Kóczy László 170, 171
 Kodály Zoltán 11, 235, 236, 241
 Kodolányi János 233, 235, 237, 239, 241, 242, 347
 Kojałowics, M. I. 357
 Kókay György 19, 67–69, 77, 81, 127–134, 277
 Kolinovics Gábor 36
 Kollányi Ferenc 287, 289
 Kollár Adám Ferenc 36
 Kollár Béla 56
 Koller József 93
 Kollonics Lipót 5, 6
 Komáromi István 365
 Komját Irén 53
 Komjáthy Miklósné 289–290
 Komlós Aladár 238
 Komócsy József 43, 46
 Komoróczy György 367
 Konrád, I. (német-római császár) 311
 Konrád, II. (német-római császár) 189, 306
 Koós Károly 347
 Kopeczky Ferenc 365, 366
 Kopernikusz, Mikołaj 64
 Koppány 235
 Koppi, Carolus 25
 Korabinszky, Johannes Matthias 35
 Korais, Adamantes 89–90
 Korbuly György 373
 Kornfeld Zsigmond 225
 Kornis Gyula, 349, 350
 Koroknai Éva, Sz. 138, 139
 Korompay Bertalan 11
 Kosáry Domokos 218
 Kossuth Ferenc 375
 Kossuth Lajos 147, 161, 268, 273, 274, 373, 374, 378
 Kossuth Lajos Tódor 375
 Kossuth Lujza I. Ruttkay Józsefné
 Kotvan, Imrich 13, 83
 Kotzebue, August Friedrich 148, 149
 Kovachich Márton, György 26, 36, 39, 93, 96, 142, 147
 Kovács András 170
 Kovács, E[lisabeth] 63
 Kovács Jánosné 271
 Kovács József 66
 Kovács Kálmán 381
 Kovács Máté 19
 Kovács Sándor, V. 9–19, 32, 33, 121, 293

- Kovács Mihály 148
 Kowach, (G)regorius 94
 Kóhalmi Béla 172, 173
 Kóhegyi Mihály 90—91, 294—295
 Kölcsey Antonia 275
 Kölcsey Ferenc 10, 18, 41, 81, 146, 147, 268—273, 275, 368
 Köllő Károly 172
 Könyves Tóth Kálmán 45
 Könyves Tóth Kálmán, ifj. 235
 Könyves Tóth Mihály 366
 Köpeczi Béla 1—8, 12, 17, 268
 Köpff Anna 145
 Köpff János György 144
 Körmenydy Kinga 175—177, 290—292
 Körner Éva 382
 Kőrösi Böldre Mihály 113, 122, 125
 Krantz, Albert 328
 Krasznay István 173
 Kraus, Georg 264
 Krausz János I. Lublai Krausz János Krbec, M. 280
 Kriebel János, 23, 26, 28—32, 39
 Kriesch János 46
 Kristó Gyula 196, 197
 Krolp, Dadanianos Venceslaus 35
 Krónikás (!) 44
 Krúdy Gyula 221
 Kudlák Lajos 381, 382
 Kulcsár Péter 121
 Kultsár István 72, 142
 Kumlik Emil 13
 Kumorovitz, L. Bernát 307
 Kun Pál 167
 Kunigunda (német császárné) 311
 Kunits Ferenc 61
 Kunze, Horst 314
 Kupcsay Felicián 348
 Kupetzky, Jan 27
 Kurze, F. 304, 311
 Kühár Flóris 356
 Kündig (Parcus), Jakob 324, 326
 Kürosz 61, 321

 Labrosse, Cl. 296
 Lackner Kristóf 23
 Lackó Miklós 242
 La Croix, Claude 66
 Ladányi Andor 295
 Ladányi Sándor 117
 La Fontaine, Jean de 149
 Lajos, I., Jámor (frank császár) 311
 Lajos, I., Nagy (magyar király) 358
 Lajtha László 40
 Lakó Elemér 171
 Lambertini, Prosper I. Benedek, XIV. (pápa)
 Lampe, Friedrich Adolf 36
 Lamy, Bernard 62, 63, 66
 Landerer János Sebestyén 30, 31, 142
 Landerer Katalin 142
 Langhoff, Wolfgang 56
 Lantos diák I. Szabó Endre
 Lappenbergius, J. M. 311
 Larrea, Jouan 381
 Lasius, Balthasar 315
 Lassú István 365, 366
 László, I., Szent (magyar király) 187, 304
 László László János 367
 Lászy József 147
 Launay, M. 297
 Laurentius Benjaminus ab Hage 30, 35
 Lautenbachi Manegold 310
 Lázár (deák) 337—340
 Lazius, Wolfgang 320, 338—340
 Le Camus (bíboros) 62
 Leger, Fernand 381
 Lehmann, Paul 263
 Lenglet—Dufresnoy 297
 Lengyel András 40—45
 Lengyel András (unitárius nyomdász) 22
 Lengyel Miklós 118
 Lenhossék Mihály 74
 Leo, IX., Szent (pápa) 190
 Leodvin (bihari püspök) 310, 312
 Lesseps, Ferdinand 200
 Lessing, Gotthold Ephraim 148
 Lévy Zsófia 367
 Lévi, I. 180
 Lichner Pál 35, 118
 Liebig, Justus 216
 Liebmán, Kurt 381
 Liédet, Loyset 284
 Ligeti Lajos 88—89
 Lintzing 31
 Lipót, I. (magyar király) 341
 Lipschitz, Jakoff 381
 Liszickij, El 381
 Liszkai István 360
 Liszkai Mihály 22
 Liszt Ferenc 359
 Liudprand (cremonai püspök) 311
 Livius, Titus 11, 147
 Ljuboszlavjeja 281
 Lochmann, Matthias 29
 London, Jack 290
 Longfellow, Henry Wadsworth 221
 Lopez-Para, Ernesto 381
 Lothar, I. (frank császár) 311
 Lowy, Jacob M. 296
 Lőrinc (deák) 43
 Löw, Johann 263
 Löwy, Raphael 296
 Lublai Krausz János 113, 122, 125
 Lublai Krausz Jánosné 119, 120—122, 125, 126
 Luca, Andreás 252, 253
 Luciani, G. 297
 Lucius, Ludwig 315
 Lukács György 56, 241, 242
 Lukácsy Kristóf 174
 Luna, F. 297
 Luque, Tomas 381
 Luther Márton 94, 316, 321
 Luykx, Théó 284

Lükorgosz 133
Lyell, Ch. 216

Mac Adam, John 374
Machet, A. 297
Mackai, Matheus 118
Maconius, Joannes 251
Mácza János 382
Madách Imre 359
Madarassi (cenzor) 68
Madarassy László 42
Madarász József 376
Magyar Mihály 145, 146
Mahérsálálhás-baz 188
Majakovszkij, Vlagyimir 382
Major Márton 22
Major Pál 25, 39
Makai János 22
Makay Máté 118
Makkai János (1905—) 232, 234, 237—239, 242
Makkai Sándor 347
Maklári Péter 119
Makossinyi Mihály 371
Mammachi, Tommaso 64, 66
Manlius, Johannes 39, 352, 355
Mann, Thomas 56, 290, 347
Mansel, John 250
Manuel, Johann 356
Manutius, Aldus 23, 27, 318
Mányoki Ádám 27
Marczali Henrik 221
Mária (magyar királynő) 358
Mária Terézia (magyar királynő) 65, 71, 78, 294, 296
Marinetti, Filippo Tommaso 381, 382
Markhót Ferenc 61
Markó Árpád 9, 11, 13
Markovits Györgyi 51—59, 86—87
Marley, Lord 52
Marlianus, Bartholomaeus 326
Martinius, Matthias 115
Martonfalvi 152, 153
Marx, Karl 86, 215, 241
Mátray Gábor 288, 289
Matthaeides, Samuel 30
Matthias, Flacius Illiricus I. Ilirik, Matija-Vlačić
Máttis Teutsch János 381
Mátyás, I. (magyar király) 27, 28, 48, 93, 111, 112, 248, 282—286, 294, 359
Mátyus István 148
Mauks Jozefin 269, 270
Maupassant, Guy de 347
Mauritius, Georg 252
Mausz Gellért 144
Mayer, Michael 33
Mazal, Otto 285
Mazerolles, Philippe de 284
Meermann, Gerardus 27
Megyeri János 123
Méhes András 42, 43
Méhner Vilmos 41

Meiszler Boldizsár 146
Mela, Pomponius 323
Melanchthon, Philipp 94, 97, 316
Meletiosz 268
Méliusz Juhász Péter 109
Mencsik, Ferdinánd 251
Menestartfer, Johannes 33
Menradus, Moltherius Augustanus 327
Mercator, Gerardus 339
Měšťan, A. 281, 282
Mesullam ben Kalonymosz 174
Mészáros István 294
Meszléni Márton 22
Metastasio, Pietro 63
Meuche, Hermann 317
Mexia, Pedro 327
Meyer, Johann 381
Mezey László 187
Michelet, Jules 216
Mieth, G. 280
Mihálkovichs József 127
Mihályi Ödön 381
Mihályi Zsuzsa 295—296
Mikes Kelemen 65, 346, 374
Mikes Lajos 221, 224
Miklós Andor 228
Miklóssy János 198
Mikszáth Kálmán 221, 344, 347
Milesz Béla 43, 44
Mill, John Stuart 216
Miller Jakab Ferdinánd 19, 22, 23, 26, 32—34, 39, 228
Millot (abbé) 68, 128
Mindszenti Imre 250
Mindszenty Gedeon 168
Minissi, Nullo 173
Minosz 133
Mišianik, Ján 175
Miskolci 156
Miskolczi Csulyak István 115, 116, 123
Miskolczi Puah Pál 120, 124
Mittarelli, Giovanni Benedetto 82
Mizzidrog (vend fejedelem) 305
Mlinarovich, Elias 31
Moholy-Nagy László 55, 57, 379, 382
Mokry Benjamin 363, 365, 366
Molière, Jean-Baptiste 148
Molina, Lodovico 64
Molnár Benedek 116
Molnár Ferenc 220—229
Molnár János 65
Molzahn, Johannes 381
Mondrian, Piet 382
Montarini 64
Montes, Eugénio 381
Mónus Illés 53
Móricz Zsigmond 221, 232, 235—237, 241, 245, 346
Morton, Th. 157
Morvay Gyula 243
Mosdóssy Imre 45
Moses Maimonides 175
Mossóczy Zakariás 29

- Moureau, F. 297
 Mózes (diák) I. Gaál Mózes
 Muratori, Lodovico 61, 63, 64, 66
 Mussolini, Benito 52, 234
 Muther, Richard 314
 Müller Jakab 143
 Mürr, Günther 381
 Mystiwoi (vend fejedelem) 305

 Nabukodonozor (babiloni király) 196
 Nádasdy Tamás 28, 29
 Nádasdi János 361
 Nagy Gyula 375
 Nagy József 163
 Nagy Lajos 90, 168
 Nagy Lajos (1828—1910) 168
 Nagy Lajos (1883—1954) 87
 Nagy Marcell 360
 Nagy Margit, B. 170
 Nagy Miklós 206, 209, 217
 Nagy Péter 224, 225
 Nagy Sándor 168
 Nagy Sándor, K. 44, 45
 Nagy Zsoltné 172—173
 Nagyidai Ernő 244
 Naogeorg, Thomas 318
 Napóleon, I., Bonaparte 147, 148
 Naszályi B. István 153, 154, 157
 Nausea, Friedrich 320
 Négyesy László 9, 13, 17
 Nejedly, Z. 102
 N[émedi] L[ajos] 370
 Nemes György 218
 Nemesnépi Dániel 119
 Németh Andor 381
 Németh G. Béla 218
 Németh István 268—276
 Németh János 19
 Németh S. Katalin 171
 Németh Mihály 22
 Nepos, Cornelius 30, 147
 Neruda, Pablo 56
 Neuber, W. 279
 Neumeister, Ingeburg 317
 Nisszim b. Jákob 180
 Nógrádi László 45
 Nógrádi Pap Gyula 45
 Noris, Enrico 65
 Nottenstein János 142, 266
 Novák László 163
 Nyíró József 347
 Nyulasz Ferenc 148

 Obsopoeus, Vincentius 248, 324
 Oelhafen, Christoph 249, 250
 Oláh Gábor 221, 225
 Oláh Miklós 292
 Olearius, Johann 262
 Olivarius, Valentinus 323
 Onadi Szűcs György 250
 Opitz, Martin 252
 Oporinus, Johannes 314, 317—322, 324, 327

 Orieska István 147
 Orochovius, Stanislaus 327
 Orseolo Péter 187
 Orsi, Giuseppe Agostino 64
 Ortutay Gyula 47
 Otruba, G. 63
 Ottó, I., Nagy (német-római császár) 188
 Ottó, III. (német-római császár) 305, 311
 Otto comes 307
 Oud, Jean Jacques Pierre 382
 Ovidius, Publius Naso 250

 P. Magister I. Anonymus
 Paep, Johann 85
 Paksi János 119, 124
 Pál, Szent (apostol) 4
 Pál, I. (orosz cár) 266
 Palacky, František 147, 216, 282
 Palasovszky Ödön 87
 Palásthy Marcell 45
 Páldi István 22
 Pándi Pál 24
 Pálincás László 173
 Palóczi László 363
 Palotás Fausztin 42
 Palugyay Imre 147
 Panedas, J. Rivas 381
 Pap Ignác 75
 Papa, Joh. Christian 357
 Pápai Páriz Ferenc 26
 Papp Gusztáv 109, 110
 Papp László 101
 Paracelsus, Philippus Aureolus 315
 Parcus, Jakob I. Kündig, Jakob
 Pareus, David 117, 120, 250
 Pásztor József, M. 86
 Patachich Ádám 60
 Patachich, Joseph 147
 Patai János 114, 119, 124
 Pataki Mihály 22
 Pataki Sámuel 22
 Pataky Dénes 37
 Patay Pálné 329—342
 Patay Sámuel 69, 71
 Pater, Paul 27
 Pathai István 123
 Pauler Gyula 194
 Pauszaniasz 321
 Pavercsik Ilona 254—266
 Pavlovna, Anna 266, 267
 Paxi János 114
 Pázmándy Dénes 374
 Pázmány Péter 1—8, 30, 60, 112, 346
 Peéry Rezső 243
 Péczeli József 78, 362
 Pécseli Király Imre 119
 Péli S. István 119, 123—125
 Pellechet, Marie 82
 Pellican, C. 157
 Perrier, L. 297
 Petelei István 346
 Péter (magyar király) 188—187, 299—300, 303, 305—306, 308—312

- Péter, Damiani 312
 Péter (fráter) 176
 Péter András 228
 Péter Jenő 228
 Pethe Ferenc 143
 Petőfi Sándor 10, 48, 146, 232, 271, 344, 346
 Petrichevich Horváth Lázár 365, 366
 Petrik Géza 23, 42, 46, 357, 360
 Petrő S. Sándor 102
 Picabia, Francis 381
 Picasso, Pablo 381
 Pietsch, Paul 356
 Pigay Antal 275
 Pikler Blanka 173
 Piscator, Johann 115
 Platter, Thomas 315
 Piazza, Benedetto 66
 Plinius, Gaius Caecilius Secundus 147
 Podhradzsky József 33
 Podmaniczky Frigyes 379
 Podmaniczky József 78
 Pogány Péter 40, 47
 Polain, Marie-Louis 82, 83
 Poljanski, Virgil 382
 Pollux, Julius 323
 Polónyi Géza 375
 Poór János 278—282
 Porcsalmi András 154
 Poroszlai Frigyes 366
 Pósa Lajos 43
 Pósa Lajos 43
 Pósa Lajos 43
 Pósa Lajos 43
 Pouget, Aimé 62, 67
 Pound, Ezra 381
 Pozsaházy Miklós 23
 Pray György 25, 142, 147, 150
 Pražák, J. 177
 Preckenfeldt Ferenc 360
 Prém József 46
 Prohászka Ferenc 165
 Prohászka Ottokár 346
 Pruisz János I. Filipec János
 Ptolemaiosz 321
 Pulszky Ferenc 216
 Puni, Ivan 382
 Püthagorasz 320

 Queck, Paul 315
 Quesnel, Paschsius 65
 Quetèlet, A. 216

 Rabanus Maurus I. Hrabanus Maurus
 Ráday Gedeon 32
 Rädltz, Ferd. Joan. 27
 Radnóti Miklós 87
 Radó Polikárp 356
 Radocsay Dénes 284
 Radoicsics Dömötör 148
 Rados K. Béla 234, 235, 237, 238, 244
 Ragályi József 362, 363
 Rajcsányi Károly 87
 Rajeczky Benjamin 100, 110
 Rajk László 56

 Rájnis József 81
 Rákóczi Ferenc, II. 1, 10—12, 15—18, 44, 48, 362
 Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 358
 Rákóczi Julianna 4—8
 Rákóczi család 5
 Rakodczay Pálné 44
 Rákosi Viktor 225
 Rakovszki, Georgi Sztojkov 280
 Rakovszky Dániel 69—71, 361—370
 Rakovszky Sámuel (R. Dániel fia) 364
 Rakovszky Sámuel (R. Dániel unokája) 367
 Rakovszky Sándor 364
 Rakovszky Terézia 364
 Ransanus, Petrus 29
 Ranschburg Gusztáv 220
 Rapsaces I. Mehérsálálhás-baz
 Rát Mátyás 77, 78, 79, 81
 Ratdolt, Erhard 85
 Ráth György I
 Ráth József 290
 Rátkai György 118
 Ravius, Matthias 22
 Ray, Man 381
 Reichling, Dieericus 85
 Reif, S. 180, 181
 Reimmann, Friedrich 27
 Reinalter, H. 280
 Rem, Georg 122
 René, Anjou 284
 Renn, Ludwig 54
 Reymont, Włodysław Stanisław 347
 Rezik, Johannes 30
 Rhédei Ferenc 69
 Rhédei János 69, 71
 Rhédei Lajosné 71, 72
 Rhédei Mihály 69
 Rhédey Lajos 364
 Rélat, P. 296
 Révai József 56
 Révai Miklós 80, 128, 142, 144, 150
 Révay Simon 343
 Ribay György 26, 32, 34, 39
 Ribinyi, Johannes 35
 Richelieu, Armand-Jean du Plessis de 80
 Ries István 53
 Rietz, H. 281
 Rihelius, Theodosius 316
 Rim-Kovács József 361
 Rimay János 266
 Rippl-Rónai József 226
 Rivas, Humberto 381
 Rivius, Johannes 327
 Robertson, Vilhelm 366
 Roht, Rudolphus 357
 Rolland, Romain 54
 Romulus 133
 Rónai Horváth Jenő 13
 Rónai Zoltán 53
 Rotarides, Michael 27
 Rotschild, A. 200
 Rottenbiller Lipót 147
 Rotterdami Erasmus I. Erasmus

- Royer Ferenc 21, 23, 30, 142
 Rozgony Sándor 364
 Rozsnyai János 30
 Rozsondai Mariann 138
 Röhling, Horst 89–90
 Rövid Vozáry Gyula 44
 Rudnay Gyula 236
 Rudnyánszky Gyula 43, 44, 46, 49
 Rudolf, I. (magyar király) 37
 Ruffini, F. 64
 Rupp Jakab 147
 Rupp János 73, 74
 Rupp Kornél 220, 221
 Russolo, Luigi 381
 Ruttkay Józsefné Kossuth Lujza 376
- Sajóssy Alajos 168
 Salacz Pál 373
 Salamon 4
 Salamon ibn Gabirol 175
 Salmonowicz, St. 279
 Samareus, Johannes P. I. Samarjai P. János
 Samareus Patko Thomas I. Samarjai Patkó
 Tamás
 Samarjai P. János 116, 119
 Samarjai János 122, 124, 125
 Samarjai Máté János 117, 119, 120
 Samarjai Patkó Tamás 118, 119
 Samassa (egri érsek) 377, 378
 Sambucus, Joannes I. Zsámboki
 Sámson 284
 Samuel ben Aron 175
 Samuel ha-Nágid 175
 San-Saor, Luciano Le 381
 Sandini, Antonio 66
 Sándor István 25, 40
 Sándor László 244
 Sándor Pál 154
 Sandrart, Jacob 339
 Sanson, Nicolas 341
 Sári Lajos 367
 Sári Pál 119
 Sárdi Sámuel 31
 Sárdi Margit, S. 356–361
 Sárosi Gyula 275
 Sartori, Josef 355
 Saubert, Johann 82
 Savanarola, Michael 148
 Scalich Pál 322
 Schaffer, August 147
 Schäffer, Wilhelm 146
 Schaller, Helmut 89–90
 Schams, Franz 147
 Scharsius Tamás 359
 Schechter, Salamon 174, 180
 Schedel Ferenc I. Toldy
 Schedius Lajos 34, 77, 282
 Scheiber Sándor 174–175, 179–185, 296
 Schelling, Friedrich W. J. 149
 Schick, Móse 296
 Schiffbaumer, Matthias 171
 Schiller, Johann Ch. 148, 149, 221, 280
 Schirmann, J. 179, 180
- Schlegel, Friedrich 150
 Schlemmer, Oskar 382
 Schmal, Andreas 29, 30
 Schmeizel Márton 358
 Scholtz, Christoph 29
 Scholtz, Thomas 31
 Schordann Zsigmond 371, 372
 Schöpfl-Merei Ágoston 74, 75
 Schöpflin Aladár 228, 229
 Schoepflin, Johann Daniel 27
 Schrand Ferenc 72
 Schreyer, Lothar 381
 Schröder, Rudolf Alexander 148
 Schulek Tibor 109, 110
 Schultheisz Emil 72
 Schultz, Daniel 29, 31
 Schultz Ignác 57
 Schupanzigh, Andreas Fridericus 61
 Schwantner János György 33
 Schwartzner, Márton 147
 Schwartz Sándor 164
 Schwitters, Kurt 381
 Scriver, Christian 262
 Scultetus, Abraham 113, 125
 Scupault, Philippe 381
 Sebesi Dezső 237
 Sebestyén Kálmán 171
 Sebestyén Sándor 167, 168
 Sebők Gyula 376
 Seeliger, G. 187, 311, 312
 Sefcsik Ferenc 344
 Segal, M. Z. 180
 Seghers, Anna 56
 Segneri, Paolo 66
 Seivert, Johann 36
 Seivert, Samuel 36
 Sellő János 53
 Semmelweis Ignác 75
 Semmelweis, Karl 356
 Sendivogius 252
 Seneca, Lucius Annaeus 132
 Seress Imre 43
 Serry, Giacomo Giacinto 65
 Severini, Gino 381
 Severini, Marcus 31
 Seyffert, Wolff 358
 Sforza Pallavicino, Pietro 66
 Sfrondrati, Celestino 66
 Sgard, Jean 296, 297
 Shakespeare, William 148, 149
 Shaw, Bernard 290, 347
 Sibirik Miklós 362
 Siderius János 123
 Sigray Pál 374
 Silagi, Gabriel 196, 197, 299
 Silber, Eucharius 248
 Simándi Bodó Mihály 122, 125
 Simándy Pál 235
 Simon Andor 236
 Simonchicz Ince 22–24, 32, 36, 37, 39
 Sina Simon 200
 Sinclair, Upton 54
 Singerinus, Johannes 28

- Sipos Gábor 170, 171
 Sixtus, IV. (pápa) 248
 Sixtus Argentinensis 27
 Soarius 266
 Solohov, Mihail 290, 347
 Soltész Zoltánné 282–286, 314–328
 Solymossy Pál 165
 Solymossy Sándor 43
 Somlyói Tóth Tibor 373–379
 Sommervogel, Carlos 66
 Somogyi Béla 54
 Somogyi Pál 54
 Somogyiné 117, 122, 125
 Somosútfalvi Érsek Péter 116
 Somssich László 343
 Sonnenfels, Joseph von 280
 Sopko, Julius 175–177
 Spangenberg, Wolfhart 262
 Speede, Iohn 339
 Spengemann, Christoph 381
 Spielenberg Sámuel 24
 Spinoza, Baruch 296
 Spira György 215, 373
 Spolarich Márton 11
 Srnensky, Matthias 30
 Stáhly Ignác 74
 Stancaro, Francesco 323, 327
 Stegman, Josua 262
 Steinhofér Károly 173
 Steinhübel, Georg 254–266
 Steinmann, Martin 315–322
 Stella, Michael Martin 315
 Stessel Lajos I. Szelényi
 Stier, Martin 336, 339, 340
 Stillwell, Margaret Bingham 83
 Stipsits Alajos 37
 Stoll Béla 19, 113–115, 361
 Strauss, D. 216
 Strauss, Jacob 356
 Strehlke, E. 188
 Streibig József 23
 Strohmayer Ignác 145
 Stummvoll, Josef 384
 Suhl, Ludwig 82
 Swift, Jonathan 347
 Sylvester János 19, 23, 28, 29, 320
 Szaák Lujza 44
 Szabó Dávid 142, 150
 Szabó Dezső 232, 236, 237, 243–245, 346
 Szabó Elek 165
 Szabó Endre 44
 Szabó Ervin 172
 Szabó József 165
 Szabó József, S. 366, 367
 Szabó Károly 1, 34, 35, 117, 119, 121, 157, 321, 323, 352, 361
 Szabó Miklós 170
 Szabó Sándor 278
 Szabó Tamás 45
 Szabó T. Attila 69
 Szabolcsi Miklós 235, 244
 Szacsavay Sándor 77
 Szakasits Árpád 87
 Szalády Antal 160
 Szalai Emil 227
 Szalay László 273
 Szamborszkij, Andrej 267
 Szántó Tibor 317
 Szarvasi Margit 60
 Szász Béla 56
 Szász Károly 209
 Szász Zoltán 234, 239–241
 Szathmárnémeti Pap István 23
 Szatmári Pap Sándor 22
 Szauder József 61, 370
 Széchényi Ferenc 11, 24, 129, 158, 287, 329, 334
 Széchényi István 161, 276
 Szecskó Károly 163–169
 Szegedi András 120, 121, 125, 126
 Szegedi Anna I. Lublai Krausz Jánosné
 Szegedi Gáspár 113, 118–121, 124, 126
 Szegedi György 114, 120, 121, 125, 126
 Szegedi István 121, 125
 Szegedi Lajos 109
 Szegedi Márton 114, 117, 120, 122, 124
 Szegedi Mihály 114, 121, 122, 125, 126
 Szegedi Rudolf 120
 Székely István 109
 Szekfű Gyula 349
 Szelényi Ernő 373
 Szelényi Lajos 371, 372
 Szelestei N. László 19–39, 93–99, 100, 111
 Szelle Béla 19, 34, 88–89
 Szely György 360
 Szemere László 364
 Szemere Miklós 275
 Szemere Pál 270, 273–275, 368
 Szemző Piroska, D. 384
 Szenczi Kertész Mihály (Ábrahám) 22, 30
 Szenczi Lukács 118
 Szenci Molnár Albert 13, 113–120, 122–124, 126, 156, 252, 253
 Szendrei Janka 100, 101, 110, 177, 290–292
 Szentágothai János 317
 Szentgyörgyi József 369
 Szentiványi Josepha 370
 Szentiványi László 21
 Szentmarjay Imre 364
 Szent-Mártoni Bodó János 357
 Szentmihályi János 278
 Szentpétery Imre 190
 Szepsi Csombor Márton 121, 122, 126
 Szepsi Mihály 117, 123–125
 Szerémi György 109
 Széll Farkas 368, 369
 Széll Kálmán 379
 Szigeti István 91
 Sziklay László 279
 Szilády Károly 165
 Szilágyi Ferenc 158–160
 Szilágyi István 153
 Szilágyi János 163
 Szilágyi János György 115

- Szilágyi Sándor 344
 Szilvásújfalvi Anderkó Imre 156
 Szimonidesz Lajos 34
 Szini Péter 43
 Szinnyei József 5, 153, 160, 165, 167, 269,
 277, 357–360, 366, 367, 370
 Szladits, Charles [ifj.] 90
 Sznopcesek 266
 Szokolay Béla 235
 Szomaházy István 45
 Szombathy Viktor 240
 Szőke István 52
 Szöllőssy Mihály 167, 168
 Sztáray Kristóf 364
 Sztripszky Hiador 1
 Szűcs István 366

 Tábori Róbert 43
 Tacitus, Publius Cornelius 147
 Takács Béla 69–72
 Taksonyi Rác Péter 114, 116, 117, 124
 Tamani, Giuliano 84
 Tamás, Szent I. Aquinoi
 Tamási Aladár 55–57
 Tamási Áron 347
 Tamburini, Pietro 65
 Tanárki János 366
 Tanczer Lilla 275
 Tanczos István 94
 Tanucci, Bernardo 64
 Tarnai Andor 24
 Tarnóczy (ügyvéd) 118
 Tasi József 230–247
 Tasner Antal 276
 Tatai Sámuel, P. 360
 Tatlin, Vlagyimir 382
 Tavernier, Jean de 284
 Taxoni, Petrus 118
 Telegdi Miklós 102, 108, 221
 Telegdi Pap Sámuel 15, 16, 22
 Telekessy István 61
 Teleki István 69, 71
 Teleki József 294
 Teleki László 71
 Teleki Sámuel 24, 33, 158–160
 Télemakhosz 268
 Temesvári János Ignác 361
 Temesvári Pelbárt 93
 Terjék József 88–89
 Terracini, Umberto 54
 Tertina Mihály 33
 Thaisz András 127
 Thälmann, Ernst 54
 Thaly Kálmán 12, 13
 Thiedricus herceg (örgróf) 304
 Thieme, Ulrich 315
 Thietmar (merseburgi püspök) 187, 304, 311
 Thirring Gusztávné 221
 Tholnai Garai János 153
 Tholnai K. János 153
 Thorer, Alban 324
 Thornwächter, Anton 35, 39
 Thököly Imre 16, 341, 362

 Thuküdidész 318
 Thuri Anna 120, 124
 Thuri Pál 253
 Thury Etele 153
 Thuróczy János 28, 85, 359
 Timár László 317
 Tinto, Alberto 83
 Tisza Kálmán 201, 218, 375
 Tito, Jozzip Broz 58
 Tiziano, Vecellio 317
 Tobia ben Mose 174
 Toepke, Gustav 117, 119, 122, 123
 Toldy Ferenc 73, 74, 146, 270, 274, 371,
 373
 Tolnai Dáli János 151–157
 Tolnai István 155, 156
 Tolnai Lajos 42, 43, 45, 46
 Tolsztoj 290, 347
 Tolsztoj, Alekszej 56
 Tomcsányi Ádám 72
 Tompa Mihály 41, 43, 44, 146, 147
 Tomyris (massageta királynő) 61
 Tonk Sándor 170
 Torkos József 28
 Torre, Guillermo de 381
 Torstensohn, Leonhard 358
 Tosini, Pietro 64
 Tossanus, Daniel 123
 Tótfalusi Kis Miklós 15, 16, 22, 26, 72
 Tóth Aladár 295
 Tóth Dezső 10, 11
 Tóth István 163
 Tóth Sámuel 153
 Tournely, Honoré de 66, 67
 Tökés László 356
 Tömörkény István 225, 346
 Török János 160, 161
 Török Mihály 30
 Török Sára 173–174
 Trattner János Tamás, ifj. 142
 Trattner János Tamás, id. 142, 165, 280
 Trattner Lukács 165
 Trattner Mátyás 142
 Trattner, Thomas I. Trattner János Tamás,
 id.
 Traugott, Krug Wilhelm 366
 Trausch, Joseph 35
 Trefort Ágoston 40, 41
 Trenard, L. 297
 Trillmich, W. 187, 189, 190, 193, 305, 309,
 311
 Trócsányi Zsolt 17
 Turányi Kornél 72, 160
 Turgenyev, Ivan 347
 Turnowski (Turnovius), Johannes 252
 Türsch, Johann David 31
 Tyihonov, Nyikolaj 56
 Tzara, Tristan 381

 Újfalusi Pál 43
 Ulászló, II. (magyar király) 93, 97, 100
 Unverderben Amália 149
 Urváry Lajos 374

- Váci Pap András 157
 Váczy János 369
 Vadász Miklós 221
 Vajai Vay László 366
 Vajda Sándor 241, 242
 Válaszúti (Szilvási) András 22
 Válaszúti György 171
 Valcarengi, Paul 148
 Valenziani, Enrichetta 83
 Valla, N. 318, 324
 Valsecchi, Antonio 65
 Vámbéry Rusztem 55—57
 Ványai Illés 114, 119, 124
 Váradi Antal 42, 43, 46
 Váradi Farkas Gergely 123
 Váradi Sternberg János 12
 Varga Árpád 170
 Varga Imre 15, 19
 Varga József 54
 Vargha Gyula 42
 Varjú Elemér 283
 Várkonyi Ágnes, R. 9, 12, 16, 17
 Varró István 56
 Varsányi Gyula 43
 Vásárhelyi Baba Ferenc 361
 Vásárhelyi Judit 115, 356
 Vata 196
 Vay Dénesné 13
 Vay Miklós 69, 71
 Vazul 312
 Vécsei Irén 220, 222
 Vécsei István 23
 Velechinus István 118, 121, 125
 Veneziani, Paolo 83
 Vér Andor 55, 56
 Vercors (Jean Bruller) 56
 Vérei József 374
 Veres Péter 87, 347
 Veresegyházi István 22
 Veresegyházi Szentyel Mihály 22
 Veresmarti Mihály 116—118, 123
 Veress Endre 360
 Vergerio, Pietro Paulo 327
 Vergilius, Publius Maro 188
 Verne Gyula 221
 Veronio, Francesco 66, 67
 Verseghy Ferenc 78, 142
 Versényi György 44
 Vértés Marcell 51
 Vértessy Miklós 278
 Veselius Bruxellensis, Andreas 317
 Veszprémi István 363
 Vetési László 45
 Vierhaus, Rudolf 77
 Villani, Giuliana Sciascia 83
 Vilmányi András 360
 Virág Benedek 142, 150
 Visscher, Nicolaus 341
 Vitéz János 28
 Vitkovics Mihály 127, 142, 144
 Viva, Domenico 66
 Vogt, K. 215
 Voinovich Géza 348
 Voit Krisztina 220—229
 Voit Pál 62
 Voltaire, François Marie Arouet 128, 150
 Vozári Rövid Gyula deák I. Rövid Vozáry Gyula
 Völgyesi Pap Pál 154
 Vörös Károly 215
 Vörösmarty Mihály 10, 11, 18, 41, 48, 73, 146, 147, 149, 269—275, 344, 346, 348
 Vramec, Antun 356
 Vrelant, Willem 284
 Vulpius, Christian August 148
 Wachter Dávid 75
 Wagner, Carolus 24
 Wagner Gergely 22
 Wahrmann József 375
 Waitz, G. 187, 311, 312
 Walden, Herwarth 381
 Wallaszky Pál 19, 21, 26—29, 32, 39
 Walter von Chatillon 253
 Walther, Hans 253
 Wandruszka, Adam 63
 Wauer, William 381
 Weber, Otto 356
 Weber Simon Péter 19
 Weil, F. 297
 Weingand János Mihály 144
 Weisse, M. 103
 Wekerle Sándor 375
 Welke, M. 279
 Werbőczy István 28
 Wesselényi Miklós 270, 273, 274
 Westhusius Thuringus 357
 Wich Béla 121
 Wigand, Otto 281
 Wilde, Oscar 290
 Wildner Ödön 224
 Windisch Éva, V. 36
 Windisch Károly Gottlieb 78
 Winship, George Parker 83
 Winter, Eduard 60
 Winter, Robert 315, 323
 Winterl Jakab 72
 Wipo 311
 Wist, Kaspar 255, 261, 262, 266
 Witasse, Charles 67
 Wlassics Gyula 172
 Wojtowicz, J. 281
 Wokál, Dorothea 35
 Wokál, Venceslaus 35
 Wolff, Jakab 263
 Xenophon 321, 322
 Yadin, Yigael 179, 181
 Yeivin, I. 180
 Zaccaria, Francesco Antonio 66
 Zádor György 270
 Zal, Joannes 95
 Zalánkeményi János 360
 Zalkai, Thomas 95
 Zapf, Georg Wilhelm 82

- Zavira, J. 267
Závodszky Levente 304, 307
Zemplén Jolán 154
Zichy Rafaelné 343
Zigány Árpád 221
Zilahi László 381
Zilahy Lajos 347
Zilai Sámuel 9
Zinth (Zündt), Matthias 338, 339
Zlabinger, Eleonore 61
Zola, Émile 347
Zolnai Béla 60, 61, 63, 66, 67, 173, 270,
271
Zolnai Klára 285
Zoltán József 268
Zoványi Jenő 117, 152, 153
Zrínyi Ilona 5, 6, 7, 362, 365
Zrínyi Miklós (1620–1664) 11, 13, 16–18
Zrínyi Miklós 44, 48, 60
Zwingli, Ulrich 316
Zsámboki János 176, 294, 321–323, 340,
341
Zsaskovszky Endre 166, 167
Zsigmondy Árpádné 352–356
Zsilinszky Mihály 118
Zsolt Béla 87

Pázmány Imádságos Könyve mint udvarlás tárgya

1689-ben a következő címmel jelent meg Pázmány Imádságos Könyve: **IMADSAGOS KÖNYV, MELLYET IRT, PÁZMANY PETER, A' BOLDOG EMLEKEZETÜ CARDINAL ES ESZTERGOMI ERSEK. NYOMTATTATOT** Hetedfzer. NAGY-SZOMBATBAN Az ACADEMIAI BÖTÜKKEL M.D.C. LXXXIX. Elzt.

Közismert, hogy Pázmány 1606-ban Grácban jelentette meg először *Keresztyeni imádságos koenyv* címen ezt a munkát¹, amelynek rendkívül nagy sikere volt nemcsak a katolikusok, hanem a protestánsok körében is.² Az előbb idézett hetediknek mondott kiadásról már Szabó Károly megállapította, hogy tulajdonképpen a kilencedik kiadás, hiszen 1689 előtt nyolc kiadás napvilágot látott.³ Szabó a pesti kegyesrendi könyvtárban találta meg az 1689-es kiadást, Hellebrant Árpád a prágai egyetemi könyvtárban levő példányt írja le,⁴ ennek és a Ráth György könyvtárában talált példány alapján⁵ sorolja fel a példányokat Sztrypszy Hiador.⁶ Úgy tűnik ilyen körülmények között, hogy a kilencedik kiadást ajánlotta a „könyvnyomtató” Rákóczi Juliannának.

Cikkem tárgya ez az ajánlás, amelynek tudomásom szerint eddig senki nem tulajdonított különösebb jelentőséget. Pedig megérdemli a figyelmet. II. Rákóczi Ferenc, amikor 1695-ben a bécsi udvarhoz fordult, hogy az adja meg számára a birodalmi hercegi címet, érvei között megemlíti, hogy nővérét fejedelmi címmel illették azután is, hogy a családot Bécsbe vitték. Bizonyíték erre az az imádságos könyv, amelyet a jezsuiták adtak ki „az egyik ausztriai nyomdában” nővérének ajánlva.⁷

Valóban, a dedikáció így kezdődik: „A' MELTOSAGOS RAKOCZI JULIANA FEJEDELEM Kífs Afzfzonyhoz.” Szövege a következő:

Ritka madár helyett, hogy hírét hallotta Nagyságodnak, már régen kívánta: és hogy jövetelét fülhegyvel hallotta; fzeméllýében látni annál inkább ohajtotta: a' mint hogy érkezésében kedveffen vette, fzivelffen látta; üdvözelve áldotta a' Királyi, sőt Császári Felsegek füzűlő Dajkája, híres BÉCS-VAROSA Nagyságodat: hogy azzal nem annyira

¹ RMK I. 403.

² Vö. Gajkó István: *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Budapest, 1936. és Holl Béla: *Anyanyelvünk, imádságunk*, Vigilia, 1957.

³ MKsz 1878, 317.

⁴ MKsz 1898, 58.

⁵ Ak. Ért. 1905, 589.

⁶ SZTRIPSZKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly: Régi magyar könyvtár c. munkájának 1—2 kötetéhez*, Budapest, 1967. 216.

⁷ A birodalmi hercegi címmel kapcsolatos eljárás iratai az Országos Levéltárban 1956-ban elpusztultak, a másolat a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában Ms 4967.

A MELTOSÁGOS
RAKOCZI
JULIANA FEJEDELEM
Kis Aszszonyhoz.

Itka madár helyett, *hogy hi-*
rét hallotta Nagyságodnak, már
régen kívánta: és hogy jövedelét fül-
beggyel hallotta; személyében látni
annál inkább okajtotta: a' mint hogy el-érkezésé-
ben kedvesen vette, szívessen látta; ha szívesen
áldotta a' Királyi, sőt Császári Felségek szülő Daj-
kája, híres BECS-VAROSA Nagyságodat:
hogy azal nem annyira Czimeres Pacsirtái,
mint földi Paradicsom madarai kívánatos kalit-
kájában foghatná Ritka Madarát; vagy inkább
szerelmé kebelében fogadhatná, kapcsolhatná a'
Méltóságos FEJEDELEM Kis Aszszonyt,
RAKOCZI JULIANAT. *Nem ok-*
nélkül alitván ama mennyei Jegyes, szűzek Völe-
génye szerelem énekében említett Ritka Madá-

X 2

ron,

Ístennek kedves, s' embernek hasznos; de nemnél
tízszáz kézből nyújtatik, annál kedvesb, annál
hasznosb; azért Szent Pál is mikor az imádságra
int, azt írja fel, hogy tiszta fel-emelt kézzel is-
mádkozzunk, és dicsírjük az Urat.

Nálval pedig a Jónak tulajdonsága az, hogy má-
sokkal, számokkal ködöttelle magát; azért nem akar-
ta Nagyságod oly magányosnak lenni még Istenhez
nyújtani szokott fűre járát, gyákor átitatóságot is
(abban bizonyosra minden jónak fundamentumát.)

Hanem hogy egész Magyar Nemzetével láthatatnak
egy szívet, lélekkel bethatósban többekkel, ezekkel,
szegény Hazájának meg-teremtő régi bölcsőségért I-
stent imádni; amaz Uti társ nevé könyveteké után
PAZMÁNY PETER, ESZTERGOMI ERSEK
írta Imádságos könyvét, és most ujabb ki-nyomatat-
tatta. A miért noha bőven vélt Isten áldását Nagy-
ságod, mind azon-által az én kreátságom mind ma-
gam, s' mind egy-ük elem egyet érő egész Országos
Magyar Nemzet képeben az; hogy valamit abból jár-
vessen Isten Nagyságod magának, vagy másoknak, min-
denek meg-nyerjen. Elhesse Isten Nagyságodat fra-
ncziáján sok számos eszendőig Országunknak éle-
ségére.

Nagyságodnak Leg kisebb Szolgája

A' Nagyszombati köny-nyomató.

AZ

ron, egy Galambon: una est columba cant.
6. jelentetni Nagyságodat. Abol e' má' na-
pigan is nem csak mint régi Eöfűl vett FEJE-
DELMI vérnek, Méltóságos Nemzetnek;
hanem inkább, ritkább áldó elbit meg ért okos szép
Elmének, nagy okosságú szívűnek véle egy-
nevelkedő Istenes ritka szép erkölcset, Angyalit ár-
zatlanággal tündökös életet. Szem kíváno, szív hó-
dító, tekintetes magi viláslat; lelkét élesztő kegyes
nyájás brizslét; (hogy tudva ne emlitsem, a' mi-
nek mind ezek csak kú ső jellei) ritkán látott, s'
ballot lelké buzgó átitatóságot; álméltatva csudálva.

Nem csudálva; de sobajtya a' Magyar
Nemzet, miért feizkében költ Madarát, Nagy-
ságodat, nem csudálva az ő Madarának, Ga-
lambjának Egben járó szemeit, Nagyságodnak
szponként szemmel látott Istenes szép átitatóságit;
természete tulajdon-ágit: azok által remélvén to-
váb is Istennek fejére bőv áldágit; tudván azt jól,
hogy: Pietas ad omnia utilis promissionem
habens vitæ, quæ nunc est, & futuræ. I Tim.
c. 4. v. 8. Az Isteni tisztelt mindenekre hajz-
nos, igirete krón a' mészni, és a' következendő élet
felől. Igen jól tudván azt is, hogy szép ugyan az
Arany-alma, de mennél tekinteteseb kézből véte-
tik; annál kellemeseb. Így az Isteni tisztelt is
Isten-

Czimeres Pacfirtái, mint földi Paradicsom madarai kívánatos kalitkájában foghatná Ritka Madarát; vagy inkább Izerelme kebelében fogadhatná, kapcsolhatná a' Méltóságos FEJEDELEM Kífs Afzfonyt, RAKOCZI JULIANAT. Nem ok nélkül alitván ama meny-nyei Jegyes, Izükek Völegénnye Izerlem énekében említett Ritka Madáron, egy Galambon: una est columba cant. 6. jelentetni Nagyságodat. Ahol e' mái napiglan is nem csak mint régi Eöftül vett FEJEDELMI vérnek, Méltóságos Nemzetnek; hanem inkább, ritkáb üdö előtt meg ért okos Izip Elmének, nagy okofságu Izüznek véle egygyütt nevelkedő Iftenes ritka Izip erkölcsét, Angyali ártatlansággal tündöklő életét; Izem kívánó, Iziv hódító, tekintetes maga viselését; lelket élelftő kegyes nyájas beszédét: (hogy tudva ne említssem, a' minek mind ezek csak külső jelei) ritkán látott, s' hallot leki buzgó áitatofságot: álmélkodva cfudállya.

Nem cfudállya; de sohajtya a' Magyar Nemzet, mert féfzkében költ Madarát, Nagy ságodat; nem cfudállya az ő Madarának, Galambjának Egben járó Izeimeit, Nagyságodnak naponként fzemmel látott Iftenes Izip áitatofságát; termézfete tulajdonságát; azok által remélvén tovább-is Iftennek fejére bőv áldáfit: tudván azt jól, hogy: Pietas ad omnia utilis promiffionem habens vitae, quae nunc est, et futurae. 1. Tim. c. 4. v. 8. Az Ifteni tífzteleit mindenekre hafznos, igirete lévén a' moftani, és a' következendő élet felől. Igen jól tudván azt is, hogy Izip ugyan az Arany-alma, de mennél tekintetesb kézből vétetik; annál kellemetesb. Így az ifteni tífzteleit is Iftennek kedves, s' embernek hafznos; de mennél tífztább kézből nyújtatik, annál kedvesb, annál hafznosb; azért Szent Pál is mikor az imádságra int, azt téfzi fel, hogy tífzta a fel-emelt kézzel imádkozzunk, és dicfirjük az Urat.

Mivel pedig a' Jónak tulajdonsága az, hogy máfokkal, Izámfokkal közölteffe magát; azért nem akarta Nagyságod olly magánofnak lenni még Iftenhez nyujtani fzikott Izive járását, gyakor áitatofságát-is (abban helyheztetvén minden jónak fundamentomát.) Hanem hogy egézf Magyar Nemzetével láttathatnék egy Izivel, lélekkel hathatósban többekkel, ezerekkel, Izegény Hazájának meg térendő régi bődogságáért Iftent imádni; amaz Utitárs nevű könyvterke után vette elő a' bődlog emlekezetű Magyar KARDINAL, PAZMANY PETER, ESZTERGOMI ERSEK írta Imádságos könyvét, és moft ujjobban ki-nyomtatattatta. A' miért noha bőven véfzi Iften áldását Nagyságod, mind azon-által az én kívánságom mind magam, s' mindegygyütt velem egyget értő egézf Orzfágos Magyar Nemzet képében az; hogy valamit abból Iziveffen kér Nagyságod magának, vagy máfoknak, mindeneket meg-nyerjen. Elteffe Iften Nagyságodat Izerencséfien fok Izámos elzten-dőkg Orzfágunknak ékefségére

Nagyságodnak Leg kiffeb Szolgája
A' Nagyfzombati könyv-nyomtató."

A barokk stílusú ajánlás világosan utal arra, hogy aki az *Imádságos Könyvet* kiadatja, Rákóczi Julianna kezére pályázik. Félreérthetetlenül elmondja: „nem annyira címeres pacsirtái”, mint inkább „földi paradicsommadarai” kalitkájában szeretné megfogni a ritka madarat, amelyet végül is a galambbal azonosít és „szerelme kebelébe” szeretné fogadni őt. Az udvarló utal a kép forrására is, a „Mennyei Szüzek völegényének szerelem-énekére”, Salamon Énekek Éneke második részének hatodik darabjára s ott is a nyolcadik versorra: Una est columba mea, perfecta mea. Magyarul: „De galambom csak egy van, ez a tökéletes.” Salamon felsorolja, hogy van 60 királynéja és 80 másodrangú felesége és számtalan más lány is udvarában, de egyik sem hasonlítható a tökéleteshez. Salamon a lány szépségét és tisztaságát dicséri, a dedikáció szerzője mindenekelőtt okosságát, ritka szép erkölcsét, angyali ártatlanságát, tekintetes magaviselését, nyájas beszédét, amelyek mind „lelki buzgó ájtatosságának” külső jelei. A kegyességet tartja ugyanis a legfőbb erénynek és az ajánlásban kitér ezzel kapcsolatban Pál apostol Timoteushoz írt első levelének arra a részére, amely a kegyesség hasznáról szól. Idézi a 4. rész 8. sorát: „A kegyesség pedig mindenre hasznos, mert megvan benne a jelen és a jövő élet ígérete.” Érdemes megjegyezni, hogy ez a textus azok ellen szól, akik tiltják a házasságot és bizonyos ételek élvezetét, amelyeket pedig az isten teremtett. Pál apostol hangsúlyozza: „Mert az Isten minden teremtménye jó és egy sem

elvetendő, ha hálaadással élnek vele, mert megszentelődik az Isten ígéje és a könyörgés által.” A szöveg tehát nemcsak a kegyességet és különösen Rákóczi Julianna kegyességét dicséri, hanem ismét utal a házasságra.

Az ajánló ugyanakkor nagy gondot fordít arra, hogy kiemelje a fejedelmi kisasszony magyarságát, a „magyar nemzethez” való tartozását. Rákóczi Juliannát „nem csudálja”, de „sóhajtja a magyar nemzet”, fészkeben költ madárnak, tehát sajátjának tartja. Az ajánlás írója úgy lép fel, mint aki Rákóczi Juliannával együtt akar imádkozni istenhez „szegény hazájának megtérendő régi boldogságáért”. Azt reméli, hogy a vele egyetértő „egész országos magyar nemzet képében” kívánhatja: „Valamit abból (ti. Isten áldásából) szívesen kér Nagyságod magának vagy másoknak, mindeneket megnyerjen”. Érdekes a kifejezés is, amely azt óhajtja, hogy az ország ékességére isten a Rákóczi-ház leszármazottját szerencsésen, sok számos esztendeig éltesse.

Aláíróként a nagyszombati könyvnyomtató szerepel, utalásaiából azonban kiderül, hogy semmi módon nem lehet nyomdász a szöveg szerzője. Az Országos Levéltárban őrzött Batthányi-család iratai között⁸ megtaláljuk Kecskeméti János Batthányi Ádámhoz írott leveleit, s ezek között egyet, amely kétségkívül bizonyítja, hogy az ajánlás szerzője maga a jezsuita. Kecskeméti adataink szerint 1633-ban született Kecskeméten, 1659-ben Nagyszombaton lépett a jezsuita rendbe, felsőfokú tanulmányait Kassán végezte, itt volt hitszónok, majd ugyanezt a funkciót Győrben, Kőszegen, Nagyszombatban is betöltötte. Egy ideig Nagyszombatban volt kollégiumi igazgató, majd 14 éven keresztül a bécsi Pasmaneumot vezette.⁹ Működési helyei azt bizonyítják, hogy egyaránt kapcsolatba került a Rákóczi családdal és a Batthányiakkal.

Batthányi Ádám annak a Batthányi Kristófnak volt a fia, aki hosszú évtizedekig a „Kanizsával szembeni végek” főkapitánya volt, de 1683-ban Thököly felszólítására a kurucok mellé állt. Bécs felszabadítása után sietett élni az amnesztiával s részt vett fiával együtt a török elleni hadjáratokban. 1686-ban fia javára lemondott a főkapitányságról s az új főkapitány rövidesen tábornoki rangot kapott.¹⁰

Ismeretes, hogy Zrínyi Ilonát Munkács feladása után két gyermekével Bécsbe vitték, ahova 1688. március 27-én érkezett. Az anyát és lányát az orsolyarendi apácáknál helyezték el, a fiút a gyám, Kollonics Lipót győri püspök, a csehországi Neuhausba (cseh nevén Jindřichův Hradecbe) küldte a jezsuita kollégiumba.

A Bécsben tartózkodó magyarok kapcsolatba léptek Zrínyi Ilonával és a kapcsolattartás egyik fő közvetítője a Pasmaneum igazgatója, Kecskeméti János lett. Kecskeméti 1688. augusztus 23-i levelében írja, hogy Kollonics Batthányi Ádám képét adta neki és ezt meglátta Rákóczi Julianna, aki érdeklődni kezdett iránta. A jezsuita egy másolatot akar csináltatni, hogy azt átnyújthassa neki. Beszélt Zrínyi Ilonával is Batthányi Ádámról, aki nem sok jót mondott a Batthányiakról, de a beszélgetés folyamán megenyhült és maga is felfigyelt a házasság lehetőségére.

1688. augusztus 27-i levelében Kecskeméti már azt írja Batthányi Ádámnak, hogy szeretne szolgálatára lenni a Rákóczi Juliannával tervezett házasság

⁸ OL Batthányi-missilisek P. 1394.

⁹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, 1897. V. 1318—19.

¹⁰ *Magyar Életrajzi Lexikon*, Budapest, 1967. I. 143.

megvalósításában. Ezt annál inkább vállalja, mert szerinte a kardinális, tehát Kollonics Lipót is szívesen gondol erre a tervre:

„Ma reggeli 8 óra tájban mentem vala be az H.-hoz (Heléna nevét rövidíti így, tehát Zrínyi Ilonáról van szó), kivel egész órán át tovább beszélgettem magánosan, a többi között. Még nem tudja ugyan az J. (Julianna), maga is mi leszén, világi-e, nem-e. De én gondolnám inkább, hogy világi leszén, s minthogy (amint tréfálódik) még megholt teste sem akarná Magyarországon kívül lenni, magyarhoz fog menni. Melyre mondá a H.: nem leszén az, hol most vagyon holtig feketében tudhatni, de hogy másutt szürkében ne öltözhetnék, nem annyira láthatni még által. Magyarországot pedig azért emlegeti, hogy ott vagyon jószága, s ubi thesaurus, ibi et cor... Ott jár az H. elméje, hogy elébb meg nem tudhatni, mi fog az J. lenni, hanem akkor ha udvarnál fog lakni, ott kétfelé tekintvén, mi légyen a világi s mi a más állapot, megtanulja. A méltóságos kardinál pedig velem együtt oly hiszemben vagyon, hogy nem igen sokáig fog az J. magányosan lenni.”

Kecskeméti nemcsak Kollonics egyetértését akarja megnyerni a házassághoz, hanem a császár gyóntatóját, páter Müllert is, (akit ő Millernek ír). Arról tárgyal vele, hogy milyen feltételek mellett lehet megkötni a házasságot, kell-e ehhez egyéb, mint az anya beleegyezése. (1689. március 28.)

A pártfogás keresése annál inkább fontos, mert nyilvánvaló, hogy Julianna körül növekszik a kérők serege. A legkomolyabb közöttük Ferdinand Gobert Aspremont-Reckheim gróf, császári tábornok, aki ebben az időben a felső-magyarországi főparancsnok. Kecskeméti elsősorban ellene igyekszik fellépni, mégpedig azon az alapon, hogy helyesebb lenne, ha Julianna magyarhoz menne feleségül. 1689. július 9-i levelében szól arról, hogy milyen beszélgetést folytatott Juliannával „az idegen nemzettel való szövetség és atyafiúság” dolgában. Julianna úgy látszik — valószínűleg anyja tanácsára — hajlik afelé, hogy inkább Aspremont-ot válassza, mint Batthányit. Kecskeméti el van szánva arra, hogy a kerítő asszony szemére veti „rebellisségét”, hogy „maga volt, aki előbb a Nagyságod nálam lévő képét hordozván Nagyságodnak, most pedig a német képét minap postán hozván, annak akarja keríteni, sőt erővel adatni öccsét az én és szerzetem méltatlan gyűlöltetésére”. A gyűlöltetés arra vonatkozik, hogy Aspremont Kassáról levelet írt bécsi pártfogóinak, amelyben különböző üzelmekkel vádolja Kecskemétit és a jezsuitákat. Aspremont 1689. július 11-i levelének másolatát Kecskeméti elküldi Batthányi Ádámnak. Hogy pontosan ki a kerítőasszony, nem lehet tudni; feltehető hogy Aspremont valamelyik nőtestvére.

De nemcsak Aspremont pályázik Julianna kezére, hanem Csáky Zsigmond is, akit Kecskeméti nem vesz komolyan, de azért ellene is igyekszik intézkedéseit megtenni. (1689. július 28.)

Közben szorgalmasan jár Zrínyi Ilonához s felolvassa előtte és Julianna előtt a török ellen harcoló Batthányi Ádám leveleit. 1689. augusztus 3-i levele a következő jelenetet idézi:

„Alig végezém Nagyságodhoz küldendő mai leveletem, hogy hivata be az H. akarván megmutatni, ha tetszik-e amely casulát véle csináltak. Az egész compániájával együtt lévén, akarta hogy magamon megpróbálnám, de én akarván máson szememmel látnom, adtam alumnusomra, kire egész szépen illett s nekem tetszett. Mig a stóla munkában lévén, mivel nem láthattam, monda az J. felőle, hogy jó leszén abban esküdtetni, melyen elfakadunk nevetve s mondánk, hogy aki, mit akar, arról álmodik. Elpirula ugyan, de meg nem szomorodik, kezdvén inkább a stólának tetszetős voltát magyarázni. Én azon alkalmatossággal megolvastam a Nagyságod mai napon vett levelének első és utolsó cikkelyét előttük. Tetszett ugyan, hogy Nagyságod kétfelé való (itt kimaradt egy szó, valószínűleg: szakadásra) kész volna, de velem együtt ítélték, hogy nem lehet egynek kétfelé szakadni.”

Ezeket az előzményeket ismertetnünk kellett, mielőtt szólunk Kecskeméti 1689. augusztus 6-i Batthányihoz írt leveléről, amelyben Pázmány *Imádságos Könyvének* kiadásáról tájékoztat. Miután megírja, hogy különböző rágalmakat terjesztenek róla és a jezsuitákról, a következőket mondja:

„Igen nagy szerencsémre esett az is, hogy elhagyván a Nagyságod tetszéséből a kanári madaras praefatiót, a galambosnak egy részét megváltoztattam, kihagyván abból a vérhez vonzó magyar vért, mely helyében a Nagyságod erszényére mit nyomtattak, ki talán nem elvető. Melyről is bizodalmasan elvárom a Nagyságod ítéletét. Most kötettem itt a könyvnek egynehányát. Készek lesznek infallibiliter ad 18. augusti, az H. ünnepére...”

Tudatja Batthányival azt is, hogy Csáky Zsigmond elhagyta Bécset, „azonban szünetlen szerelmes levelekkel ostromolják az J.-t, a kassai úr egytestvér nőtény atyafiai, amint nekem azt H. beszéllette, de falra hányják a borsót, annyit tudok benne. Hogy volna kedves a 40 esztendőös özvegy, így beszélget az J.” Ehhez a levélhez mellékeli az ajánlás kefelevonatát, amely megegyezik a nyomtatott szöveggel.

Mindebből világosan kitetszik, hogy Kecskeméti írta az ajánlást, mégpedig két változatban, az egyik kanári madárhoz hasonlította Rákóczi Juliannát, a másik galambhoz. Végül is a galambos változatot választotta, de kihagyta belőle a „vérhez vonzó (tehát vonzódó) magyar vért”, amely túl közvetlen utalás volt a házasságra és a magyarságra.

Az *Imádságos Könyv* eljutott Rákóczi Juliannához s a fogadtatásról Kecskeméti 1689. szeptember 16-án így számol be Batthányi Ádámnak:

„Az J. ma is kérdezte tőlem, ki lehet az, aki ötet galambhoz, paradicsomi madárhoz láttatott hasonlítani. Felelém, hogy a szombati könyvnyomtató nevét látni alatta, aki talán, ha az J. tovább is szívével kívánja, bagolyhoz fogja hasonlítani. Nevette, szokása szerint. Kérdezte tovább, hogy hány exemplart, mennyiért nyomtatott ki. Mondok, hogy 100 forintot felvévén, azután nyomtatott 300 exemplart, melynek már nagyrésze ki is terjedett egész Alsó- és Felsőmagyarországra, ahol valaki olvassa, azt gondolja, hogyha nem az volna az J., akit leírtak, legalább olyannak kellene lenni. Entőlem ugyan ki nem tudódik, ki lett légyen olyan dicsőítője, noha úgy veszem eszemben, nem olyan vak, hogy a rostán által nem látna. Igen emlegeté azt is, hogy mi mindennap a kertben mulattyuk magunkat, amint ugy is volt e héten, az hol ő csak gondolattal nézi a kanisai rab felemelhette kőoszlopot, melyet a leányasszonyok minap ott kinn lévén és megszemlélvén, nagy dicsirettel leírtak előtte.”

Ez utóbbi utalás Kanizsa ostromára, amelyet Batthányi Ádám irányított, s amelynek részleteit Bécsbe is megírta. Sőt Bécsbe küldte azt a nagy kőoszlopot, melyet egy rab felemelt.

Zrínyi Ilona és Julianna élénken érdeklődnek a kanizsai ostrom további eseményei iránt is. 1689. szeptember 16-án Kecskeméti azt írja Batthányi Ádámnak, hogy tőle tudakozódtak, vajon igaz-e a hír, hogy a keresztények megvették Kanizsát. Különböznél tovább tréfálkozik a bagoly hasonlaton:

„Akarnám, ha az maga holnap vétek nélkül, mert tréfás kedve szerént, bagolyhoz hasonlító remetefejú J. ilyen estve, a baglyokkal sötétben többet látván, találna bagolynak bagoly fia igazat mondani az aránt az H.-val. Elég az, hogy jó jelnek lenni vélhettyük, de futuris contingentibus, mikor ezek ily szorgalmasan korteskednek a kanisaiakról. Itt látna bezzeg ember bagolynak sólyomfiát. Ennek hallatára magánosan ma olvastam, amit Morvából az úrfi P. régens vele recreálván magát, ír, hogy mostani uttyokban hallották, hogy Sua Excellencia velit eum illa inire Societatem. Melyre nevetett az J., mert nevettem én is, et consultius contienimus ambo.”

Keckskeméti továbbra is szorgalmasan tájékoztatta Batthányi Ádámot a Julianna körüli dolgokról, de végül is buzgó közreműködése nem járt sikerrel. Két év múltával, 1691. június 24-én Julianna mégis Aspremont felesége lett. Ebben nyilvánvalóan nagy szerepe volt Zrínyi Ilonának, aki úgy vélte, hogy a külföldi rokonság védelmet nyújt gyermekeinek.

BÉLA KÖPECZI

Le Livre de Prières de Pázmány: objet de galanterie

L'ouvrage de Péter Pázmány, intitulé *Imadsagos konyv* (Livre de prières) parut pour la première fois en 1606, à Graz. A cause de son grand succès, l'ouvrage fut publié encore à plusieurs reprises; la neuvième édition parut en 1689, à Nagyszombat (Trnava) que l'imprimeur dédia à Julianna Rákóczi. Cette dédicace mérite une attention particulière, parce que François II Rákóczi se référa, entre autres, à elle quand, en 1695 il demanda à la cour de Vienne le titre de prince de l'Empire.

Le texte de la dédicace baroque prouve que l'éditeur du Livre de Prières prétendait à la main de Julianna Rákóczi. L'auteur de la dédicace tâchait de souligner l'origine hongroise de la demoiselle princière, son appartenance à la «nation hongroise». A la base de la lettre de János Keckskeméti, directeur du Pasmaneum de Vienne, écrite le 6 août 1689 à Adám Batthyány, on peut démontrer que cette dédicace fut écrite par lui, au nom du général Adám Batthyány, en deux variantes, dont il supprima celle dans laquelle il y avait un renvoi immédiat au mariage et à l'origine hongroise.

Bienque Keckskeméti continue à informer dans ses lettres Adám Batthány des choses concernant Julianna, ses efforts ne seront pas couronnés de succès: le 24 juin 1691, Julianna devient la femme du comte Ferdinand Gobert Aspremont-Reckheim.

Forgách Simon „Áfium”-kiadása

A török áfium ellen való orvosság Zrínyi Miklós legismertebb prózai műve, A valószínűleg 1663-ban keletkezett¹ Áfium negyven éven át kéziratban terjedt, s ez volt az első Zrínyi-traktátus, amely 1705-ben nyomtatásban is megjelent. Népszerűségére jellemző, hogy erről az első nyomtatott kiadásról is több másolat készült,² 1790-ben pedig ismételten kiadták.³ Amikor huszonhét év múlva, 1817-ben Kazinczy Ferenc végre megjelentette Zrínyi Minden munkájának új kiadását, az eposz és a lírai versek függelékeként az Áfiumot is lenyomtatta. Kazinczy majd csak 1821-ben szerzett tudomást Zrínyi többi prózai munkájáról, példáját azonban később is sokszor követték: az Áfium az új kiadásokban rendre csatlakozott Zrínyi verseihez.⁴

Az Áfium gazdag utóéletének XVII–XVIII. századi szakaszában a kiáltvány olvasói koruk olyan nagy kérdéseire kaptak választ, mint a török veszély, az idegen segítség kilátástalansága, a nemesi tunyaság, a magyar hadviselés-mód hibái, egy új hadsereg szükségessége. Az Áfium történetiszemlélete, programja és rendületlen erkölcsisége azonban túlmutat „a magyar romlásának seculumján”! Zrínyi „őrálló, vigyázó” szavai mindenkori „megmaradásunk” prófétikus parancsolatait rögzítik gyújtó pátosszal, emelkedett, nemes retorikával, aforisztikus, szállóige-tömörséggel:

„Ne bánts a magyart! — Imé kiáltok, imé üvöltök: hallj meg engem, élő magyar, ihon a veszedelem, ihon az emészto tűz! — Mert én nem látok egy szomszédot is, sem egy idegen nemzetet is, aki a mi kedvünkért örömet szerencséltesse a maga békességes voltát a mi veszedelmünkkel! — Meg is duplázom kiáltásomat: Fegyver, fegyver, fegyver, fegyver kívántatik és jó vitézi resolutio! — Elfussunk? Nincs hová, sohun másutt

¹ 1663-ra R. VÁRKONYI Ágnes teszi a kelteezést. Vö. Kritika és emlékezet (Vázlat Rákóczi államának Thököly-képeiről). Sajtó alatt levő kézirat, amelyet a szerző szívességéből használtattam. Érveinek részletes kifejtése a Magyarország története III. kötetébe írt politikatörténeti fejezetben. Ez is sajtó alatt.

² Az Áfium (és a prózai művek) másolatairól NÉGYESY László: Zrínyi prózai munkáinak új kiadása. Budapesti Szemle, 1920. 182. köt. 15–21. (Vö. még Gróf Zrínyi Miklós Prózai munkái. Kiad. MARKÓ Árpád. Bp. 1939. 50–54.) Négyesy a prózai művek majdnem teljesen nyomdakész kritikai kiadását is elkészítette (megtalálható az MTA Könyvtára Kézirattárában: Ms 717/d-f-g-h); egyetemi Zrínyi-szemináriumom hallgatóival a Zrínyi Kiadó megbízásából most rendezzük sajtó alá.

³ Marosvásárhely, 1790. Kiad. ZILAI (nem Zilahi!) Sámuel (1753–1800) kollégiumi professzor. Négyesy szerint (I. m. 18) „az 1705-iki kiadásnak elég hű lenyomata, más forrása láthatólag nem volt, ezért szövegkritikai értéke nincs. Legfőbb különbsége az, hogy a latin idézeteket magyar fordításban is adja, mindjárt az eredeti után a szövegbe iktatva”.

⁴ Vö. Markó Á. id. Zrínyi-kiad. 51, 45–46.

Magyarországot meg nem találjuk... *Hic vobis vel vincendum vel moriendum est!* — Én nem hízelkedhetem, édes nemzetem, tenéked, hogy hazugsággal dicsérjelek... , hanem ím megmondom magadnak fogyatkozásodat, olyan szívvel és szándékkal, hogy megismer-
vén magad is, vesd ki ezt a mocskot lelkedből, reformáld vétkeidet, öltözzél igazságban,
övedzzél erősséggel! — Csak jobbitsuk meg magunkat, szabjunk más rendet dolgainknak,
tegyük régi helyére és méltóságára militarem disciplinam: *egy nemzetnél sem vagyunk
alábbvalók!* — Hagyjunk békét egy sokáig a pompának... , reformáljuk magunkat első-
ben, kik elei vagyunk az országnak, azután az alattunkvalókat!”⁵

Zrínyi kíméletlen önkritikája és féltő, szerelmes hazafisága nemzeti önismere-
tünk és öntudatunk történetének nem kevésbé örökérvényű kifejeződése, mint
Kölcsy *Himnusza*, Vörösmarty *Szózata* — és folytathatnánk a felsorolást
Petőfi, Ady, József Attila idevágó műveivel. De maradjunk csak Vörösmarty-
nál. A *Szózat* „élet és halál, jobb kor vagy elbukás végletei között hányódó
líraisága”, közösségi érvényű, mozgósító retorikája, intonálásának „eltókélt
költői akarata”⁶ egyenesen az *Áfiumból* szárnyal fel.

Mert hogyan ír Zrínyi?

„Avagy azért magyarok... oltalmazzuk meg magunkat, avagy vitézül haljunk meg
mindnyájan, mert non datur aliud medium [nincs más közbűsítő út]. Elfussunk? Nincs
hová, sohun másutt Magyarországot meg nem találjuk, senki a maga országából barátsá-
gunkért ki nem mégyen, hogy minket helyheztesse belé: az mi nemes szabadságunk az ég
alatt sohun nincs, hanem Pannoniában. *Hic vobis vel vincendum vel moriendum est*
[Itt győznötök vagy halnotok kell].”

És hogyan követi, folytatja Vörösmarty?

Hazádnak rendületlenül
Légy híve, ó magyar;
Bölesöd az s majdan sírod is,
Mely ápol, s eltakar.

A nagy világon e kívül
Nincsen számodra hely;
Áldjon vagy verjen sors keze:
Itt élned, halnod kell.

A *Szózat* „az indító ihletet mindig leghívebben kifejező intonálás után idézi a
hősi magyar múltat: Árpád honfoglaló, Hunyadi honvédő s Rákóczi tiltott
nevét kerülve, a kuruckor szabadságharcát” — állapítja meg Tóth Dezső, a
költő monográfusa.⁸ Iktassuk be e nevek közé, Rákóczi „tiltott neve” elé az
Áfium-allúzióval rejtetten jelen levő Zrínyiét is, akit Vörösmarty versben is
megidézett, s akinek *Áfiumát* Kazinczy kiadásából ismerhette.⁹

⁵ A mondatok némileg önkényes tagolásával és felkiáltójelezésével a megszólalás agi-
tativ hevületét, a dőlt betűs kiemelésekkel a szállóigékként rögzült, máig élő alakzatokat
jelzem. Vö. Békés István: *Napjaink szállóigéi*. 2. jav., bőv. kiad. II. köt. Bp. 1977. 700—
710.

⁶ Az idézett szavak Tóth Dezső monográfiájából valók: *Vörösmarty Mihály*. 2., módo-
sított kiad. Bp. 1974. 223, 227.

⁷ Négyesy a prózai művek említett kritikai kiadásának kéziratában (Ms 717/d 39a)
megjegyzí, hogy „Liviusnál mondja Hannibál az Alpesekeken átkelt katonáinak: *Hic
vincendum, aut moriendum, milites, est...* (XXI, 43).”

⁸ Tóth Dezső: *I. m.* 227.

⁹ Kazinczy Zrínyi-kiadásának Vörösmarty könyvtárából származó példánya az MTA
Könyvtárában: 540. 022.

Az *Áfium* — *Szózat* összefüggés felismerésének nemcsak filológiai, de marandó művészi dokumentuma is van: Kodály Zoltán *Zrínyi szózata* című kórusműve. Kodály Zrínyi *Áfiumát* tekinti a hadvezér-költő „szózatának”, s az *Áfium* legjellemzőbb részeit megzenésítve a „Hic vobis vel vincendum vel moriendum est” latin idézetet a *Szózat* dallamának néhány ütemével adta vissza.¹⁰

„A magyar romlásának seculumja”-ként Zrínyi a maga XVII. századát jellemezte. De rászabható a „romlás” a *Szózat* századára is. Babits írja, hogy „A *Szózat* századának elején Világos áll, a végén Trianon... Az idők... hozzá-sötétedtek a sötét költeményhez... A *Szózat* százéves korában aktuálisabb, mint újkorában volt.”¹¹ — És aktuális lett az *Áfium* is! „1920-ban adta ki a Spolarich-család öt tagja, ősapjuknak Spolarich Mártonnak — a szigetvári hős, gróf Zrínyi Miklós titkárának — emlékezetére, a marosvásárhelyi 1790-ik kiadás után” — jegyzi meg Markó Árpád. A Zrínyi-kultusz e szép gesztusnak tűnő eseményéhez azonban mindjárt hozzáfűzi, hogy ez a hasonmás kiadás „Magyarország Kormányzójának ajánlva... készült, csupán abból a célból, hogy Zrínyi lelkes szavaival is ébressze a világháborút követő forradalmakban sokat szenvedett magyar nemzet öntudatát”.¹²

Az *Áfium*nak 1920-ban Zrínyi saját osztályát sem kímélő kritikus nemzeti önvizsgálata kölcsönözhetett volna aktualitást, s nem az irredentizmus, aminek jegyében ekkor tájt a *Szigeti veszedelem* vulgarizáló magyarázatára is kísérletet tett a hivatalos értelmezés.¹³

A *török áfium ellen való orvosság* alább vizsgálandó 1705. évi kiadása nemzeti történelmünk fényes pillanatában: a Rákóczi-szabadságharc kellős közepén hagyta el a nyomdát. Forgách Simon kuruc tábornok bocsátotta sajtó alá, s Magyarország és Erdély fejedelmének, a Zrínyiek „dicsőséges véréből” származó II. Rákóczi Ferencnek dedikálta.

* * *

Forgách Simon (1669 — 1730) sok tekintetben még ma is titokzatos szereplője a Rákóczi-szabadságharcnak. Esze Tamás, a korszak kiváló kutatója „a kuruc gondolathoz való viszonyát” így jellemzi:

„Nagy meglepetés volt idehaza is, Bécsben is, mikor császári tábornok létére, a kurucokkal való sűrű csatározás után, váratlanul átment Rákóczi táborába. Titkot sejtettek pálfordulása mögött. A titokra teljesen csak a felkelés bukása után derült világosság, a bujdosásban valotta meg a fejedelemnek, hogy József, az ifjabb király küldötte át a felkelő magyarok megnyerésére... Miért hallgatott fontos küldetéséről? Kortársai bőbeszédű embernek ismerték, ha ivott, nem tudott titkot tartani. Nem sokáig szolgálta a kurucokat, egy súlyos következményekkel járó mulasztása miatt Rákóczi elfogatta, s csak a felkelés vége felé bocsátotta szabadon. Sorsa megint csodálkozást keltett: nem

¹⁰ Vö. KOROMPAY Bertalan: *A Szózat eszmevilágához*. It. 1958. 439. (Korompay érdekes Zrínyi—Vörösmarty—Széchenyi párhuzamokat is hoz. Elképzelhető azonban, hogy mindhárman Liviust is idézik. Vö. még *Vörösmarty Mihály Összes művei*. Szerk. HORVÁTH Károly és TÓTH Dezső. II. köt. *Kisebbségi költemények (1827—1839)*. Kiad. HORVÁTH Károly. Bp. 1960. 618.)

¹¹ BABITS Mihály: *A Szózat ünnepére* (1936). = *Esszék, tanulmányok*. Kiad. BELLA György. II. köt. Bp. 1978. 513.

¹² Markó A. id. Zrínyi-kiad. 46.

¹³ Vö. KLANICZAY Tibor: *Zrínyi Miklós*. 2., átdolg. kiad. Bp. 1964. 812—813.

élhetett a szatmári béke nyújtotta közbocsánattal, követte Rákóczit a számkivetésbe, A kegyelemből való kirekesztése, utána két évtizedes bujdosása majdnem olyan titokzatos, mint rejtélyes hallgatása.”¹⁴

Thaly Kálmán életrajzi összefoglalása szerint az „előkelő műveltségű, igen szellemes” Forgách a trónörökös I. József tanuló- és játszópajtásaként Bécsben kezdte karrierjét; „németül tökéletesen beszélt, a kurucokat szidta, sőt 1704 elején még a magyar öltönyt is levetvén német egyenruhába bújt s bajuszát leborotváltatá”. Azért kényszerült erre, mert „az németek magyar ruhában” kurucnak nézték, s kétszer is rálóttek. „Levágott szép, aranyszínű bajuszát Simon úr emlékül eltevé egy piros tokba”, amelyre latin disztichont rögtönzött.¹⁵

Thaly szorgos adatgyűjtését és Esze Tamás színes Forgách-portréját Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes számos összefüggéssel egészíti ki. Forráskiadványuk, a *Rákóczi tükör* tömör pályaképet és találó jellemrajzot nyújt Forgách Simonról:

„Rákóczi, bízva Forgách valóban kiemelkedő katonai képzettségében, tábornoknak, majd altábornagynak nevezte ki, s a szabadságharc stratégiailag fontos hadműveleteit bízta rá. Ám Forgách katonai tevékenysége a kudarcok sorozata: Koroncónál Heister császári generális megsemmisítő hadseregét, 1705-ben az erdélyi hadműveleteket irányítja, a szibói csatavesztésért részben ő a felelős, miatta kerül vissza a császáriak kezére Esztergom vára. Ugyanakkor a kuruc hadsereg regularizálását jogosan és hozzáértően szorgalmazza, 1705-ben a szécsényi országgyűlés beválasztja a szenátusba. 1706 végén Rákóczi elfogatta, és hadbíróági ítélet nélkül a krasznahorkai, majd a székesi, végül a munkácsi várban tartotta fogva. Mikor fogságából a szabadságharc végén kiszabadult, követte a bujdosókat. Lengyelországban telepedett le, járt Rodostóban... Miután sikertelenül folyamodott többször amnesztiáért, a lengyelországi Visnyevecben halt meg... Valójában ki volt: József király megbízottja vagy Rákóczi híve? A szabadságharc meggyőződéses harcosa vagy kétkulacos politikus? Mái sincs kellően tisztázva. Nem tudjuk, milyen indítékokból állt Rákóczihoz. A kuruc táborban gyanakodva fogadták. Bercsényivel unokatestvérek voltak, de gyűlölték egymást; a főgenerális Forgáchot árulónak tartotta, Forgách viszont őt tekintette Rákóczi rossz szellemének.”¹⁶

Az utókor haló porában sem volt kegyelmes Forgách Simonhoz. Amikor a század elején a kuruc bujdosók hamvaival együtt az ő földi maradványait is haza akarták hozni, a visnyeveci karmelita templom kriptájában nyugvó koporsóját kirabolva, csontjait elkeverve, összedobálva találták.¹⁷

Thaly száz évvel ezelőtti tanulmánya után a literátor Forgách műveit is ideje volna elemzön szemügyre venni. A nagy tudású katona az irodalomhoz, hadtudományhoz hivatásszerűen is vonzódott, katonai traktátusokat, elmélkedéseket és imádságokat írt, emlékiratot, röpiratot szerkesztett, fiának erkölcsi intelmeket hagyott hátra; könyvtára feltehetően töredékes jegyzékében

¹⁴ ESZE Tamás: *Akolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában*. Magyar Könyvsemlé, 1955. 282—283.

¹⁵ THALY Kálmán: *Ghymes gróf Forgách Simon mint író*. Századok, 1882. 529—530.

¹⁶ *Rákóczi tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról*. Kiad. Köpeczi Béla és R. VÁRKONYI Ágnes. II. köt. Bp. 1973. 481—482. R. Várkonyi Ágnes újabb tanulmánya szerint (*Rendhagyó országgyűlés Szécsényben 1705. = Tanulmányok Szécsény múltjából* 1. Szécsény, 1978. 9—42.) Forgách a Rákóczi-szabadságharc egyik legjelentősebb politikusi csoportjához, a központi hatalom megerősítését szorgalmazó párthoz tartozott.

¹⁷ VÖ. VÁRADI STERNBERG János: *Forgách Simon kuruc tábornagy emlékiratai*. Századok, 1968. 1039—1040.

francia szótárra lelünk, börtönébe is Szenci Molnár dictionariumát kéri feleségétől.¹⁸

Zrínyi Miklós iránti érdeklődése egész pályáját végigkíséri. Hadtudományi műveiben Zrínyi követőjének mutatkozik, s Thaly úgy tudja — bár erre vonatkozóan pontos forrást nem idéz —, különösen a *Vitéz hadnagy* és az *Áfium* állott közel hozzá: e Zrínyi-műveket „annyira megszeretné, hogy sajátkezűleg lemásolván, a tarsolyában hordozta, hogy még a táborozásban is úgy forgathassa, mint valami bibliát”.¹⁹ Thaly Kálmántól származik az a híradás is, hogy az *Áfium*

„Forgách Simon tulajdon kezével írott és sajátját képezett régibb példánya napjainkig épségben fennmaradt, eredeti, aranyozott bőrkötésben a gróf unokájánál: az 1849-iki vértanú b. Jeszenák János özvegye, született gr. Forgách Aloyzánál Pozsonyban, ki e becses ereklyét méltó kegyelettel őrizi. Nem volna érdek nélküli ezt, mint Zrínyi tárgyalt munkájának legrégebb példányát, a nyomtatott kiadással gondosan összehasonlítani, s a netán fölmerülő hézagokat vagy eltéréseket belőle kipótolni.”²⁰

Thaly fenti sorait idézve Esze Tamás joggal fejezte ki rosszallását, hogy Zrínyi prózai munkáinak kiadói: Rónai Horváth Jenő (1891) és Markó Árpád (1939) „nem keresték az *Áfium* e fontos kéziratát”.²¹

Ők valóban nem keresték, de kereste és majdnem a nyomára bukkant Négyesy László! A prózai művek kritikai kiadásáról értekezve már 1920-ban azt tehette hozzá Thaly közléséhez, hogy értesülése szerint „e példány hagyatékilag b. Vay Dénesnének, a vértanú unokájának jutott, de a könyvet 1914. júl. elején a báróné pozsonyi lakásán nem találták. A háború közbejött egyelőre megakadályozta e kézirat felkutatását”.²² A kéziratok kritikai kiadás jegyzetanyagában azzal a kiegészítéssel szolgál, hogy „Dr. Kumlik Emil pozsonyi városi könyvtáros úrnak 1914. jún. 2-án kelt szíves értesítése szerint Dach János pozsonyi tanár... néhány évvel ezelőtt látta a kéziratot a báróné birtokában; a könyv a bárónénak az év nagy részében elzárt pozsonyi lakásán van.”²³

Négyesy hagyatékában megtalálhatók ama levelek is, amelyeket Kumlik Emil és Dach János írt a Forgách-féle *Áfium*-kézirat ügyében.²⁴ Négyesy jegyzeteihez képest némi további fogódzót Dach János levele nyújt, eszerint „Meglehet, hogy a boldogult Eszterházy János gróf elvitte magával Újlakra” a kéziratot, „s ott lesz valahol”. Dach tanár készült „meginterpellálni” Eszterházy Gyula grófot is, tájékozódásának eredményéről azonban nincs tudomásunk. A pozsonyi nyomokon elindulva magam is hiába kerestem Forgách *Áfium*-másolatát,²⁵ de ha nem enyészett el az idők során, nem lehetetlen, hogy még előkerül.

¹⁸ THALY Kálmán id. összefoglalása nyomán: 535—626. Vö. még *A magyar irodalom története 1772-ig*. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 365—366.

¹⁹ THALY Kálmán: *I. m.* 530—531.

²⁰ *Uo.* 535.

²¹ ESZE Tamás: *I. m.* 283.

²² NÉGYESY László: *I. m.* 20.

²³ MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 717/d 9a.

²⁴ *Uo.* Ms 715/n: Kumlik Emil Négyesyhez (Pozsony, 1914. jún. 2.), Ms 715/m: Dach János Kumlik Emilhez (Pozsony, 1914. júl. 6.), Kumlik Emil Négyesyhez (Pozsony, 1914. aug. 4.).

²⁵ IMRICH KOTVAN *Rukopisy Universitnej Knižnice v Bratislave (Codices Manuscripti Bibliothecae Universitatis Bratislavenensis)* című katalógusában (Bratislava, 1970) semmi nyoma. Kumlik és Dach leveleit a pozsonyi *Irodalmi Szemlé*ben is közreadtam (1981. 652—653), e híradástól remélve újabb információkat.

Forgách Simon 1705. évi kiadásából szerencsére annál több példány megmaradt.²⁶ Forgách tábornagy csinos kis zsebkönyvet szerkesztett a kéziratból: az *Áfium* szövegét a fejedelemezhez szóló dedikáció és a *Fegyvert s bátor szívet...* kezdetű ének fogja keretbe. Az ajánlás két okkal magyarázza, miért nem jelent meg az *Áfium* eddig. A Zrínyiek családja kihalván „nem volt azt kinek dedikálni” (értsd: nem volt, aki dedikálja valakinek); de szükség sem volt rá, mert idegen ortalom alá került, s „oly nyomorult sorsra jutott a szegény árva magyar nemzet, hogy senki a hadakozásról, annak módjáról és hadi disciplináról nem is gondolkodhatott”. De most már „van... kinek dedikálni ezen vitézségre való jó tanácsú munkát”, s Rákóczi az, aki által „a másik ok is... felszabadult”, mert „a nagyméltóságú bánnak vére lévén... igyekszik a jó militaris disciplinát béhozni, sőt parancsolja és parancsoltatja máris”. Az ajánlás az okok kifejtése után a nyakunkon ülő „német nemzet” és a szabadságáért fegyverre kelt magyarság, illetve a két hadsereg összehasonlításával folytatódik. Forgách a kor értekező stílusának megfelelően itt különösen sok latin szót, fordulatot használ, ugyanakkor ez a rész szól leginkább a közrendű olvasóhoz is. Szinte toborzó-szöveg ez a betét: ugyanúgy csúfolja, gúnyolja a németeket, dicséri a

²⁶ Hadd hívjam fel a figyelmet a nyomtatvány egyik értékes másolatára. A British Musumban C. 57. d. 50. szám alatt őrzött *Adriai tengernek Syrenaia* (Bécs, 1651) függeléke Forgách *Áfium*-kiadásának kéziratos másolata, megtoldva egy Zrínyiről szóló latin nyelvű feljegyzéssel (*Vita Authoris*). Mikrofilmje az MTA Könyvtárának Mikrofilmtárában: A 16/III. A Londonba került *Syrena*-kötet alighanem első példája a versek és az *Áfium* együttes szerepeltetésének. A *Vita authoris* tárgyi tévedései ellenére is értékes dokumentuma Zrínyi utóéletének. Kulcsár Péter fordításában közöljük:

„Zrínyi Miklós annak a nagy hősnak volt az unokája, aki Szigetnél esett el; mily nagy volt a hadművészetben, ököllel is, írással is bizonyította, mert 1651-ben Bécsben kiadta dédapja haditetteit, aztán *Ne bánisd* címen megírta ezt a könyvecskét arról, hogy miképpen kell az ellenséget a hazától elűzni, ezt Forgách Simon hozta napvilágra 1705-ben. Jelmondata volt: *Senki sem támad bosszulatlan*, és ennyire esküdt ellensége volt a törököknek,

Ámde amikor már nem tűrhette Montecuccoli irigységet, elhatározta, hogy elhagyja a tábornok és otthon él derék tettei édes emlékeivel, miközben azonban vadászattal múlatta magát, a Bakony-erdőben egy vadkan dőfése szétmarcangolta 1664-ben. És őt [!], aki odahaza oly jelentékeny volt, a külföldiek rendkívüli tetszését is elnyerte. Mert VII. Sándor tulajdon képmásával, V. Fülöp spanyol király aranygyapjával, Lajos, a franciák királya, Franciaország pair-je, a bajor és wittenbergi fejedelem atya címmel, Bourbon bíboros pedig évjáraadékkal tisztelte meg őt. Maguk a külfölde egyetemek is kitüntetését tanúsították. Mégpedig a würzburgi ezt az emlékművet állította neki: *Zrínyi Miklós van itt, aki bárhová irányította lépteit, szívében bátorságot, nevében győzelmet, kezében villámot, arcán jenséget, elhatározásaiban bölcsességet, fegyvereiben szerencsét hordozott körül, az erény kísérlője, a Szerencse hadvezére, mindig ez volt a társa, ez volt a vezetője, most elhagyta ezt, nehogy vakot kövessen. Korunk e leghatalmasabb hőst egy hitvány vadkan terítette le, így a halandó dolgokban Isten [!], hogy megmutassa, nagyobb a legnagyobbnál.*

Fia, Ádám, Zalánkeménél halt meg. Péter, mert a megtagadott károlyvárosi kapitányság miatt fellázadt, 1671-ben Bécsűjhelyen lefejeztetett. Ennek fia, Péter, a tiroli meg a gráci várban töltött 24 esztendei raboskodás után sorvadt el. Amannak anyja Frangepán Katalin volt. Nővére pedig, Ilona, először Rákóczi, aztán Thököly felesége, ugyanabban az évben, 1703-ban múlt ki egész családjával együtt Nikomédiában, melyben bátyja; származását a régi római Sulpiciusoktól vezette le.”

R. Várkonyi Ágnes volt szíves közölni vélem azokat a bejegyzéseket, amelyek Forgách *Áfium*-kiadásának a kolozsvári Egyetemi Könyvtár BMV 10585 számú példányában találhatók, s a könyv népszerűségét bizonyítják: „Igen jó nemzeti és hazai magyar könyv”; „Salamon Alajos tulajdona”; „engettem egy kevéssé: Mts Tompos Péter úrnak 1746 29 Ápr.”; „Nemzetes Kovács Tamásnak meg küldöttem az két könyvet kegyelmed szolgálja Tompos Péter 1797 16 nov.”

kurucokat, mint a híres toborzóének, a *Csinom Palkó*,²⁷ Forgách végezetül személyes hangra vált: ő, aki gyermekségétől fogva „a disciplinaris hadakban nevelkedett”, tudva tudja Rákóczi „szent igyekezetit a militaris disciplinához”, s kéri, hogy szoktassa el „ezen mi magyar nemzetünket a pogány módra szokott hadakozástól”, s „a hadi jó rend és disciplina” helyreállításával szabadítsa meg „az idegen nemzet igájától”.

Az *Áfium*-kiadás függelékeként közreadott latin epigramma és a *Fegyvert s bátor szívet*... kezdetű ének még alaposabb vizsgálatra vár. Szerzőjét és keletkezésének dátumát nem ismerjük, Klaniczay Tibor szerint az *Áfium* hatását tükröző verset a röpirat „valamelyik másolatának tulajdonosa” írhatta.²⁸ A *Fegyvert s bátor szívet*... érdekes jellegzetessége, hogy egyrészt valóban Zrínyi költői terminológiáját követi:

Virtus még közülünk szintén ki nem szakadt,
Noha sok muszurmány bátorságra fakadt,
Sokszor magyar miatt török hold megapadt,
Most is éles kardunk hüvelyben nem ragadt.

De van egy finomabb, esiszoltabb, modorosabb, feltétlenül későbbi évtizedekre valló stílusrétege is:

Zászlód alá, hazám, kérd, jöjjön magyar Márs,
Pusztító had ellen ki légyen veled társ,
Mert már honyod alatt alig maradt az Ars,
Félek rajta, hogy te öved ne légyen hárs.

Ha magyar kard pogány karddal összevesz, üdül,
Jól fordul az kocka, szerencsénk is perdül,
Bánatban bús elménk öröme felzendül,
Vitézségünk miatt pogány füle csendül.²⁹

Az *Áfium*-kiadás megjelenésének pontos helyét és idejét Esze Tamás tisztázta. Forgách Rákóczinak írt, 1705. március 24-én kelt leveléből ő emelte ki ezeket a sorokat: „Íme az mely opusról emlékeztem más levelemben, elkészülvén ezen edgy, kívántam Nagyságodnak udvarlanom azzal is. *Hogy oly illetlen fedélben involváltatott*, arrul Nagyságodat alázatosan követem, tudom, Nagyságod nem kívül, de belől fogja méltóztatni vizsgálni.”³⁰ Esze Tamás arra következtet, hogy „Forgách levelében kétségtelenül Kolozsvárott megjelent könyvről van szó,”³¹ mert a generális 1705. január 22-én indult Segesvárra, ahonnan március 24-én már az első kinyomtatott *Áfium*-példánnyal tiszteleg a fejedelemnek. Az *Áfium* tehát Kolozsvárott jelent meg 1705 márciusában. Esze arra is rámutat, hogy a nyomtatás Tótfalusi Kis Miklós műhelyének betűivel készült. A kiváló tipográfus ekkor már nem élt, utóda, Telegdi Pap Sámuel azonban az ő betűit és nyomdadíszait használta. Haiman György részletezőbb

²⁷ A *Csinom Palkó*ról lásd *A kuruc küzdelmek költészete*. Kiad. VARGA Imre. Bp. 1977. 817.

²⁸ KLANICZAY Tibor: *I. m.* 691.

²⁹ Még 1663 őszére datálva lásd a *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig* című antológiában. Kiad. ESZE Tamás—KISS József—KLANICZAY Tibor. Bp. 1953. 126—127.

³⁰ Esze Tamás: *I. m.* 284

³¹ *Uo.* 284—285.

vizsgálódásai szerint „A könyvecske betűi kétséget kizáróan azonosíthatók Kis Miklós típusaival, de körzetdíszei is azonosak mesterünk nyomdai díszeivel, sőt a címsora („SYMBOLUM”) is 24 pontos régi kolozsvári reneszánsz betű. Inicialéi... mint variánsok beleillenek Kis Miklós készletébe. A mű kolozsvári eredete — s ez esetben Telegdi Pap Sámuel nyomdájából való származása — kétségtelennek látszik.”³²

A nyomtatvány tipográfiai különösségéről, a sivár címlapról Esze azt mondja: a könyv „sietve készült, nem volt idő arra, hogy kiadója szép barokk ízlésű címlapot készíttessen hozzá, ezért jelent meg *oly illetlen fedélben*”.³³

Úgy vélem, Forgách *nem a címlapra* utal, amikor az „illetlen fedél” miatt mentegetődzik, hanem azt restelli, hogy nem volt érkezése díszesen *beköttetni* a fejedelemnek elküldött első példányt. A címlapot bizonyára az ő kérésére alakította éppen így a nyomda, s Forgách tábornagy nemigen törődhetett a „szép barokk ízlésű címlap” gondjával. Neki a minél gyorsabb megjelenés állt érdekében, s még a fejedelem tiszteletpéldányát is el merte küldeni bekötés nélkül; azonnal, lóhalálban, ahogy kézhez kapta.

Az *Áfium* erdélyi kibocsátásának sietős körülményeit nem lehet csupán Forgách Zrínyi-kultuszával és Rákóczi iránti tiszteletével magyarázni. Épp ez a kétségtelen sietség és a címlap rejtélyessége jelzi, hogy a gyors akció mögött aktuális politikai és katonai érdek húzódhat meg. A rejtélyességet úgy értem, hogy nemcsak barokk díszítés nincs a címlapon, de az a fontos impresszum-adat sem szerepel rajta, hogy melyik városban, kinek a műhelyében nyomtat-ták ki.

Forgách Simonnak Erdélyben tehát sürgősen szüksége volt az *Áfium* nyomtatott példányaira, ugyanakkor — úgy tűnik — nem állott érdekében, hogy a könyvről kiderüljön az erdélyi, a kolozsvári kibocsátás ténye.

Mi lehet ennek az oka? De tegyük fel a fontosabb kérdést is: miért éppen „a török ellen való orvosságra” esett Forgách választása, amikor a kurucok „a német nemzet” ellen harcolnak; s mindezzel összefüggésben mit jelent a dedikáció ama kitétele: „ezen mi magyar nemzetünket a *pogány módra szokott hadakozástól* elszoktassa”?

R. Várkonyi Ágnes Rákóczi államának Thököly-képeit vizsgáló tanulmánya arra figyelmeztet, hogy a szabadságharc során milyen kényes politikai, katonai és diplomáciai feladatot jelentett Rákóczinak a Thököly kérdéssel való szembenézés. A „kuruc király” Nikomédiában ette a száműzetés kenyerét, de névlegesen Erdély fejedelme maradt, miközben Rákóczit is fejedelemmé választották; Thököly egykori kurucjai ott szolgáltak Rákóczi ezredeiben, s létezett egy erős Thököly-párt — lényegében török párt —, amely Rákóczinak különösen erdélyi hatalmát és berendezkedését hátráltatta. R. Várkonyi Ágnes meggyőzően emeli ki, hogy Thököly és a thökölysta erdélyi török párt aspirációit Rákóczi „célra-törő publicisztikával” is igyekezett leszerelni. „Ezeknek az eseményeknek a láncolatába illeszkedik az a tény, hogy Forgách 1705-ben kolozsvári impresszummal kiadja Zrínyi Miklós művét, *A török áfium ellen való orvosság* című röpiratot. A valószínűleg 1663-ban keletkezett mű 1705 nyarán nyílt kritikája Thököly politikájának. Török főség ellenében az önálló magyar államiség

³² HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós. A betűművész és a tipográfus élete műve betűinek és nyomtatványainak tükrében*. Bp. 1972. 129. A bibliográfiát összeállította SOLTÉSZ Zoltánné.

³³ ESZE Tamás: *I. m.* 285

megteremtésének szükségét hirdető gondolatai az erdélyi török párt érveit cáfolják.” Az *Áfium*-nak 1705-ben tehát többek között az a jelentése, „hogy csak a Porta uralma alól felszabadult Erdély lehet korszerű hatalmi tényező”.³⁴ A „pogány módra szokott hadakozás” ugyancsak a törökre értendő; talán a török párti thökölyánusokra is vonatkozik.

Rákóczi 1704 legvégén küldte Erdélybe főparancsnoknak Forgách tábornagyot.³⁵ A három hónap múlva megjelent *Áfium*-kiadás ekképpen Forgách egyik első erdélyi akciója: publicisztikus támadás az erdélyi Thököly-párt hívei ellen. — Akik talán a zsidói csatában vágta vissza, mert R. Várkonyi Ágnes idézett tanulmánya szerint szerepük lehetett Forgách vereségében.

Térjünk vissza végezetül a címlap kérdéséhez. Már maga a két Zrínyi-symbolum: a „Nemo me impune lacessit” és a horatiusi „Dulce et decorum...”³⁶ címbe emelése, címként való szerepeltetése szokatlan. Épp ilyen beosztású kézirat feküdt Forgách előtt? A címlapon csak Zrínyi nagy nevét és általános erkölcsi maximáit akarta hangsúlyozni? — Mindez csak találgatás. A megjelenés helyét azonban minden nehézség nélkül feltüntethették volna. A csonka impresszum szándékosan hallgathat Kolozsvárról. Forgách alighanem így akarta hangsúlyozni, hogy *Áfium*-kiadása nemzeti érvényességű és nemcsak az erdélyi thökölyánusoknak szól. Zrínyi művét éppolyan tág hatósugarú „symbolum”-nak szánhatta, mint a címlap-szövegül választott Horatius-idézetet:

Dulce et decorum est pro patria mori.
Mors et fugacem persequitur virum.

Szép és magasztos halni ezért: haza!
Elér, akárhogy futsz is, a gyors halál.³⁷

* * *

Az 1705. évi *Áfium*-kiadás a hányatott sorsú kuruc tábornagy legdicsőséesebb haditette.

³⁴ R. VÁRKONYI Ágnes: *I. m. (Kritika és emlékezet...)*

³⁵ VÖ. TRÓCSÁNYI Zsolt: *II. Rákóczi Ferenc erdélyi kormányzata. = Rákóczi-tanulmányok.* Szerk. KÖPECZI Béla—HOPP Lajos—R. VÁRKONYI Ágnes. Bp. 1980. 114—115.

³⁶ Négyesy László a „Nemo me...” (Senki engem büntetlenül nem ingerel) eredetét nem tisztázza, a „Dulce et decorum”-hoz megjegyzi: „Horat. Carm. III. 2.” Idézett kéziratának *Proverbiumok, sententiák az Áfiumban* című jegyzékében, 130a. Ferenczi Zoltán mutatott rá (Zrínyi „Az török Áfium ellen való orvosság” című művének forrásai. EPhK 1917. 329), hogy a „Nemo me impune lacessit” a Skót Andrásrend jelszava, s ez olvasható Zrínyi némelyik arcképmetszetén is. „A jelszónak erről az alakjáról Alciati *Emblemata cum commentariis* művében (1621), mely Zrínyi könyvtárában is megvolt, ezt olvassuk: »Franciscus Sfortia cum Ducatum Mediolanensem obtineret, canis sibi symbolum pingi finique curavit, una cum epigrammate, Nemo me quietum impune lacesset.« (LIX.1.) Kézénfekvő, hogy Zrínyi itt olvasta.” Ferenczi ugyanitt a Horatius-helyre és (a 336. lapon) a Szózat-párhuzamra is utal. Alciati adatára — Ferenczire való hivatkozás nélkül — BORZSÁK István is figyelmeztet: „*Adriai tengernek Syrenaia*”. It 1959. 481.

³⁷ Ilyés Gyula fordítása.

KOVÁCS, SÁNDOR IVÁN

L'édition de l'„Áfium” de Zrinyi par Simon Forgách

L'ouvrage en prose le plus connu de Miklós Zrinyi, écrit en 1663, intitulé *A török áfium ellen való orvosság* (Remède contre l'opium turc) ne pouvait être diffusé, durant quarante années, que sous forme de manuscrit; sa première édition n'a vu le jour qu'en 1705. Cet ouvrage est l'expression impérissable de l'histoire de la connaissance de soi-même et de la conscience nationales, égal à l'Hymne de Kölcsey ou à Szózat (Appel) de Vörösmarty.

La première édition, celle de 1705, a paru au milieu de la guerre d'indépendance de Rákóczi; l'éditeur, le général des kouroutzs Simon Forgách, a dédié l'ouvrage de Zrinyi à François II Rákóczi.

L'étude résume nos connaissances relatives au personnage de Forgách et ses relations avec Zrinyi, elle poursuit le sort du manuscrit et analyse l'édition de 1705 et ses circonstances. La présentation typographique laisse entrevoir l'idée politique et militaire actuelle de Forgách, selon laquelle la Transylvanie ne peut être un facteur politique important qu'après s'être délivrée du joug des Turcs. En omettant le nom de la ville Kolozsvár (lieu de la publication du livre), l'auteur voulait souligner l'importance générale, nationale de son livre, il destinait donc l'ouvrage de Zrinyi à passer pour un symbole.

A magyarországi nyomdászattörténetírás kezdetei

A régi magyarországi nyomtatványokkal való szervezett foglalkozás, a magyarországi nyomdászat történetének alaposabb feltárása szükségszerűen vezetett nyomdászattörténetírásunk múltjának számbavételéhez. Ugyanis Fitz József,¹ Szele Béla² és *A magyar irodalomtörténet bibliográfiájának* első és második kötete³ együttvéve is meglehetősen kevés nyomdatörténettel foglalkozó 18. századi műre hívja fel figyelmünket.⁴ V. Kovács Sándor az első magyar nyomdatörténetnek Miller Jakab Ferdinánd egy 1788-ból való kéziratát tartja.⁵ Haiman György Németh János nyomdászattörténete (1818) c. cikkében⁶ Németh szerény előzményei közt — a biográfiák, bibliográfiák és könyvtárkatalógusok mellett — Bod Péter és Wallaszky Pál nyomdászattörténetet is tartalmazó köteteit, továbbá Miller Jakab Ferdinándnak a nagyváradi nyomdászatról megjelentetett munkáját említi meg.

18. századi műgyűjtőink és tudósaink levelezését, az egykorú nyomtatott és kéziratok historia litterariákat, továbbá folyóiratokat olvasgatva azt figyelhetjük meg, hogy az 1750-es évek végétől kezdve egyre gyakoribb a nyomdatörténettel való foglalkozás, a szóban és írásban történő vitatkozás. A két leggyakrabban tárgyalt nyomtatvány: a Hess-féle *Chronica Hungarorum* és a Sylvester János által fordított *Újszövetség* sárvári kiadása, de az egyes nyomtatványok és nyomdák ismertetése mellett kifejezetten nyomdatörténeti tanulmányokkal is találkozunk.

Új ismereteinket az alábbiakban csak annyiban tárgyaljuk, amennyiben azok valami módon korukban is nyilvánosságra jutottak, vagy legalábbis a kor

¹ Fitz József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története I.* Bp. 1959. 42—49.

² *Bibliográfia. A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-ig.* Összeáll.: Kovács Máté Bp. 1963. 675—685.

³ *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig.* Szerk. STOLL Béla, VARGA Imre, V. Kovács Sándor. Bp. 1972. 80—91. és KÓKAY György: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772—1849.* Bp. 1975. 182—188.

⁴ Az alábbi fejezetekben tárgyaljuk őket: II/2 és a II/9-ben említett 1786. évi nyomdajegyzék (Fitz). II/6, II/8 és a II/5/a-ban említett német nyelvű cikk a Zeitschrift von und für Ungernben (Szelle).

⁵ V. Kovács Sándor: *Az első magyar nyomdatörténet ismeretlen kézírata.* MKsz 1973, 332—348. A cikkben V. Kovács említi (332. l.) egy Weber Simon Péter által készített nyomdatörténeti összeállítást (*Typographia* 1783.). Az a gyanúnk, hogy itt legfeljebb Weber betűmintakönyvről lehet szó, amely 1783-ban induló nyomdája betűkészletét tette közzé: *Specimen typorum neoerectae typographiae Simonis Petri Weber* címen Pozsonyban. E műnek Weber által használt példánya (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 091/448) a kinyomtatott betűkészlet után a nyomdai díszek felragasztását is tartalmazza.

⁶ MKsz 1977, 243—255.

szakemberei számon tartották őket. Időben csak az 1800-as évek első évtizedéig megyünk el. Mellőzzük a magánlevelek azon adatait, amelyek inkább csak elképzelések, mint a valóságnak megfelelő tények voltak.

Az áttekinthetőség érdekében két fejezetben tárgyaljuk anyagunkat. Az elsőben a nyomdászattörténeti fejezeteket is tartalmazó historia litterariákat vesszük szemügyre. Megemlékezünk e fejezetben a nyomdászattörténeti forrásként használt biográfiai gyűjteményekről, katalógusokról és bibliográfiákról. A nyomtatványok előszavaiban található, sokszor nagyon fontos adatoktól ezúttal eltekintünk. Második fejezetünk az általunk ismert önálló nyomdászattörténetekről és nyomdászattörténeti cikkekről ad számot.

* * *

I. Nyomdászattörténetek — nem önállóan

I. Bél Mátyás szerepe

Gyakori a hivatkozás Bél Mátyás *Notitiáinak* megjelent és kéziratot kötetekire.⁷ Több nyomdatörténet-szerzőnk nemcsak a közvetlen hivatkozások révén kapcsolódik a 18. századi szellemi életünk arculatára oly nagy hatást gyakorló Bélhez, hanem a főként általa megindított honismereti mozgalomból szervesen nő ki egész tudományos tevékenysége, így a haza múltjának jobb megismerését szolgáló historia litteraria művelése, s ezen belül a nyomdászattörténettel való foglalkozás is. E hatás — sőt a pietista körökkel való közvetlen kapcsolat — még jezsuita tudósainknál is kimutatható.

2. Árvay Mihály (1735)

Jezsuita szerzőnk 1735-ben Kassán megjelent *Res litteraria Hungariae c.* műve érthetően nagy ellenhatást váltott ki protestáns körökben. A kis kötetben a gimnáziumokat és híresebb könyvtárakat tárgyaló fejezetek után a *Typographiae inductae c.* rész⁸ következik, s a híres (katolikus) magyarok felsorolásával zárul. A magyarországi nyomdászattörténetírás katalizátorául az alábbi pár sor szolgált:

„Nova ergo ista, (scilicet ars typographica) primum in Germania reperta, deinde per Europam fere omnem vulgata, tandem in Ungariam delata est sub finem sexti et decimi saeculi aut initium sequentis, haereticorum forte opera, qui ut plures errorum suorum libros commodius in populum spargerent, hac arte utebantur.”

A későbbiekben általában még a protestánsok sem a „tévedések” kitételre reagáltak, hanem a könyvnyomtatás magyarországi megjelenését csak a 16. század végére vagy a 17. század elejére helyezés miatt.

Árvay röviden, a rendszeresség igénye nélkül foglalkozik a nyomdákkal. Először a nagyszombattival (a 17. század elejétől számítja) és a kassaival.

⁷ Nyomtatásban: *Notitia Hungariae novae historico-geographica I—IV.* Bécs 1735—1742. A felvidéki megyék anyagával. A többi rész kéziratban maradt.

⁸ 29—33. l.

Megemlíti, hogy 1716-ban Szentiványi László költségén került át a bártfai nyomda Kassára. Pozsonyban a harmadik nyomdát néhány éve állította fel Royer, Győrött 1728-ban kezdődött a nyomtatás. Szól még a budai, debreceni és a lőcsei nyomdákról.

3. Wallaszky Pál (1769, 1785)

Wallaszky Pál *Tentamen historiae litterarum sub rege gloriosissimo Matthia Corvino de Hunyad in Hungaria* c. művében⁹ az utolsó (hatodik) fejezet címe: *De bibliothecis, cum appendice de typographia*.¹⁰ Szerzőnk a mű címének megfelelően foglalkozik a budai ősnomdával, lapalji jegyzetben azonban felsorolja az általa ismert 16. és 17. századi nyomdahelyeket, s utána az alábbi óhajának ad kifejezést: „Utinam vero quispiam operam earum illustrandarum is se sumeret!” Ennek részben ő maga is eleget tett 1785-ben, majd 1808-ban bővített változatban is megjelent *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus* c. művében.¹¹ Századonként néhány lapon megbízhatóan ír nyomdákról és kiadókról, sőt a papírmalmokról és a folyóiratokról is. Módszerében az erre az időre immár hagyományossá vált beosztást követve értékes adatokat közöl az iskolarendszerről, könyvtárakról és a magyarországi tudós társaság létrehozására tett erőfeszítésekről. Természetesen tud arról, hogy mások is próbálkoznak nyomdászattörténeti összeállításokkal. A 17. századi nyomdákról szólva olvasóit tudósítja Fejérvári Károly munkálatairól.¹² Wallaszky *Tentamen*-je óhajával, *Conspectusa* pedig példájával a magyar nyomdászattörténet megírásának ösztönzőjévé vált.

4. Benkő József Erdély nyomdászattörténetéről (1778)

Benkő József Erdélyről szóló könyvének¹³ bennünket érdeklő fejezetei: *De re litteraria in Transsilvania. De typographis Transsilvanicis. De eruditibus Transsilvaniae*. A nyomdászatról szólót ismertetjük.¹⁴

A jelen nyomdái: Katolikusok — Kolozsvárott az egyetemé, Csiksomlyón a ferenceseké. Reformátusok — Kolozsvár és Nagyenyed. Evangélikusok — Brassó és Szeben. Görög-katolikusok — Balázsfalva.

A régebbi nyomdák esetében a nyomda sorsáról és a nyomdászokról is beszél. A nyomtatványok szétszórta találhatók meg a műben, különösen a *De eruditibus Transsilvaniae* c. fejezetben.

Brassóban 1534-től nyomtatott a híres Johannes Honterus.

Kolozsvárott a Heltai — Hoffgreff nyomdával kezdődött a nyomtatás. Híres az 1551. évi *Biblia*.¹⁵ Hoffgreff, Heltai, Heltainé, az ifjabb Heltai Gáspár, majd faktorok vezették a

⁹ Lipsiae 1769.

¹⁰ Az appendix: 96—98. l.

¹¹ 1. kiadás: Posonii et Lipsiae 1785. 2. kiadás: Budae 1808. Az első kiadásban: 101—104. l. a 15. századi nyomdászatról és kiadókról, 141—143. l. a 16. századról, 205. l. a 17. századról, 261—265. l. a 18. századról.

¹² 205. l. L. a II/4. fejezetünkben.

¹³ BENKŐ, Josephus: *Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus I—II*. Vindobonae 1778.

¹⁴ Pars I. tom. 2. cap. XVIII—XX. pp. 244—532. A nyomdászatról: pp. 322—329. Adataihoz általában nem fűzünk megjegyzéseket, azok (két, valószínű sajtóhibát leszámítva) ma is helytállóak, pontosak.

¹⁵ Vö. RMNy 90—92.

műhelyt: Makai János és Válaszuti (Szilvási) András. Utoljára 1660 körül működött a nyomda (Matthias Ravius); a betűk elkoptak és széttöredeztek. 1696-ban állítottak fel az unitáriusok új nyomdát. Lengyel András és Liskai Mihály neve szerepel a nyomtatványokon. 1716-ig működött ez a nyomda.

Váradon Szenczi Kertész Mihály (helyesen Ábrahám) a 16. (helyesen 17.) század közepén holland típusokkal szép és hasznos könyveket nyomtatott. Különösen szép a Kolozsvárra menekülés után befejezett Biblia.¹⁶ Kolozsvárról Szebenbe került e nyomda. 1670 körül meghalt Szenczi Kertész, a református egyház a nyomda megmaradt részét ekkor visszavittette Kolozsvárra. Faktorok: 1670-től Veregyházi Szentyel Mihály, 1684-től Németi Mihály, 1689-től Veregyházi István. 1694-ben Tótfalusi Kis Miklós újította fel a nyomdát. Tótfalusi külföldi és hazai működését is ismerteti Benkő, Bod Péter Erdélyi Fenikset idézve. 1703-tól Telegdi Sámuel a faktor, 1730-tól Szatmári Pap Sándor, majd Pataki Mihály. 1753-tól Páldi István, a jelenben (1778) Pataki Sámuel a kurátor.

Gyulafejevről Raphael Hoffhalter 1567-ben királyi nyomdásznak mondta magát. Halála után az inspektorok: Csázmai István (1568), majd Wagner Gergely. 1572-ben Báthori István elvette az unitáriusoktól a nyomdát s azt a reformátusoknak adta. 1620-ban Bethlen Gábor alapított díszes nyomdát. Faktorai: Meszlényi Márton és Válaszuti András (1624), Jakob Efmurd (1632), Major Márton 1642 és 1656 között vagy még tovább is. A nyomda 1658-ban pusztult el a tűzvészben. A románoknak is volt egykor itt nyomdájuk. A század közepén fejedelmi parancsra nyomtattak a pápa vezetésével. Legfeljebb 1675-ig létezett.

5. Simonchicz Ince (1784)

1784-ben Nagyváradon jelent meg Simonchicz Ince piarista *Dissertatio de ortu et progressu litterarum in Hungaria* c. műve. Bevezetőjét Miller Jakab Ferdinánd írta. Simonchicz a mű ajánlásában Miller 1783. április 19-én írt leveléből idéz:

„Postremis meis ad Te litteris pollicitus quidem sum, me libello Tuos ocius transmissurum. Sed praeter unum de Re Litteraria Hungariae, quod omni, quo par sum, cum gratiarum actione Tibi reddo, hactenus perlegere non potui. Istud vero tam studiose a me lectum, et relectum scias, velim, ut (sine fuco loquor) hoc in genere simile vix haberi putem. Paucis multa dixisti, et progressum litterarum in patria accuratissima quadam serie, interspersis multae lectionis, et eruditionis Tuae documentis, usque nostram aetatem egregie deduxisti, quod sane hactenus nemo praestitit.”¹⁷

A könnyen áttekinthető, jól megszerkesztett mű második része: *De litterarum et studiorum adiumentis*. Ennek hét fejezete közül most csak a harmadik érdekes számunkra: *De typographia Hungarorum*, amely rövid általános bevezetés után századonként tárgyalja a magyarországi nyomdászat történetét.¹⁸

A 15. századból részletesen elemzi a Hess-nyomdát, Wallaszky Tentamenje alapján. Az egyéb 15. századi nyomtatványokra vonatkozó véleményét nevének említésével idézi Miller *Prima lineamenta* c. alább ismertetendő művében.¹⁹

16. századi mondandójának középpontjában a sárvár-újszigeti nyomda és annak Újszövetség-kiadása áll. Előtte azonban cáfolja Wallaszky azon adatát, hogy Verbőczy *Tripartitum*-át 1518-ban Budán kiadták,²⁰ mégpedig az *Anzeigen* általunk alább ismerte-

¹⁶ RMK I 970.

¹⁷ Simonchicz 1783. március 14-én küldte át Nagykárolyból ezt a művét Millernek. A levél eredetije: OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 781/1. ff. 14–15.

¹⁸ 72–85. l.

¹⁹ Vö. V. Kovács i. m. 346.

²⁰ Wallaszky ezt a *De Stephano Werbőczyo ... dissertatio historico-politica* (Lipsiae 1769.) c. művében állítja. p. 77.

tendő nyomdászattörténetéből. Leírja a Nádasdy-Kanizsai címert, értelmezi annak 1527-es évszámát. Közli a híres disztichonok négy első sorát. Ír a két Johannes Sylvester-ről.²¹

A 17. századból jobbára csak nyomdahelyfelsorolást ad, majd néhány nyomtatvány címét. A 17. századi nyomdák közé került a 18. századi pozsonyi Royeré és a győri Streibigé.²²

Millerrel egyébként valami vitája lehetett. „Nam... existimamus artem hanc primum ab adversariis catholicorum reiectum fuisse ad nos, et clam exercitam, quo celerius plures in publicum spargerentur libelli, quibus rudes ad novam suam doctrinam amplectendam facilius persuaderent.” „Revertam esse dico, ut non recedam a Propositione IV., quam ex Historia Litteraria Hungariae hoc anno exposuit Cl. Miller, Doctor Historiarum Magnovaradiensis, cuius amicitia exposcit, ut declarem me ipsi non adversari.” Mindezt két okból idéztük ilyen részletesen. Egyrészt Simonchicz megnevezi Miller előadásainak a témáját, amelyből annak kézírata kinőtt. Miller Prima lineamentája kezdetén erről így ír: „... si ea, quae Auditoribus summam pro temporis compendio hac de quaestione in collegiis meis historicis proponere consuevi, prolixiori sermone iucundum inter otium connotavero, ac in chartam coniecero.” Másrészt érthetővé teszi számunkra a Miller által ugyanott említett 1783. évi Nagyváradon szóban és írásban lezajlott vitát (litteraria illa concertatio).

A 18. századból, hogy műve ígért rövidségét megtarthassa, ismét csak egy nyomdát emel ki, mégpedig a helyit, azaz a nagykarolyit.²³ Tételszerűen felsorol 12 nyomtatványt az 1758–1784 közötti időszakról,²⁴ majd Szathmárnémeti Pap István nyomdászról ír. Dobai Székely Sámuel szerint ugyanis e nyomdász, debreceni polgár, a kollégium seniora volt, mielőtt belga egyetemekre ment, s egyike volt a haza legműveltebb fiainak. Az adatot az *Anzeigen* közölte 1776-ban.²⁵ Simonchicz kérdezősködött a nyomdászról, annak régi ismerősei körében. Sokan azt állították, hogy idióta volt. Ha nem igaz, örülünk, mint ahogy örültek Manutiusnak.²⁶ „Si verum? Videant homines eruditi, quid credant? ne fidem amittant.”

²¹ Leírása alapjául Kriebel János cikke szolgált. Innen származik a címer téves évszáma is. A helyes évszám: 1537. Vö. a II/3. fejezettel.

²² A pozsonyi Royer-nyomda 1718-tól, a győri Streibig pedig csak 1727-től létezett. Besztercebánya, Alsóújléta, Óvár és Sicz vizsont a 17. században már nem volt nyomdahely. A felsorolás többi városa: Nagyszombat, Kassa, Eperjes, Debrecen, Lőcse, Sárospatak, Zsolna, Puchó, Csepreg, Somorja, Trencsén, Nagyvárad, Bártfa stb. A mutatványba felsorolt nyomtatványok: RMK I 878, II. 518, 536. A többi adata nyilvánvalóan téves: 1606. Sárospatakinai prodiit *Exemplar reconciliationis cum Hung.* 1653-ban jelent meg. RMK II 791. Az *Anzeigen*ben (1775, 219.) szereplő tétel elejének külön tételként való olvasata. — 1610. Solnae *Consilia henotica circa unionem ecclesiae* per Io. Dada. Helyesen: 1707. RMK II 2314. Az *Anzeigen*ben (1775, 219.) az évszám és a nyomdász neve (W. Kauder) is helyes. — 1610. Puchovii Vidi *Kalendarium* per Joan. Crastina. Az 1710-es évekbeli puchói nyomtatványokon szereplő nyomdász: Daniel Crastina. — 1612. Tsepregini et Kereszturini Nicol. Pozsaházy *Commentarius de coena Domini*. Az *Anzeigen* (1775, 218.) szerint a szerző Nicolaus Gönczi alias Palhaz. Az 1612-es évszám az előszóból van, a nyomtatvány 1613-ban készült. RMK I 441. — 1625. Óvarini Georg. Balog *Cornelius Nepos et Epistolae Ciceronis* Hung. Itt is az *Anzeigen* adatainak (1775, 218.) rossz értelmezéséről van szó. Oedenburgból lett Óvár. Az 1625-ös évszám pedig Lackner Kristóf művére vonatkozik. Balog György művei Lőcsén jelentek meg: RMK I 1458, 1633. — 1630. Samariae *Agenda Ecclesiastica*. Így szerepel az *Anzeigen*ben is (1775, 219.). Vö. a 82. sz. jegyzettel.

²³ „... illam (sc. typographiam) vero, quae in ea Urbe, in qua vitam vivo, ob oculos est, non possum non memorare”.

²⁴ Közülük Petrik bibliográfiájában és az időközben megjelent kiegészítő kötetekben (Petrik Géza: *Magyarország bibliográfiája, 1712–1860*. I–IV. Bp. 1882–1892. V. köt. Az 1712–1800 közt megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok. Közread. az OSZK. Bp. 1971. VI. köt. Nyomda- és kiadástörténeti mutató. Közread. az OSZK. Bp. 1972.) ismeretlen: BETSKY, Ladislaus: *Panegyris*. Magyarul. Évet nem ad Simonchicz (valószínű 1781!). VÉCSEI István *Magyar geográfiájánál* az 1775-ös évszám valószínű elírás, 1757-ben megjelent kiadása ismert (Petrik III 783.).

²⁵ 1776. 87. l.

²⁶ A híres Aldus Manutius velencei nyomdászról van szó.

Az appendix papírtörténet néhány sorban. Két papírmalmot említ meg. Szerinte az első Spielenbergtől Sámuelé volt a Lőcse melletti Teplicskán, 1613-ban.²⁷ Szól még a Gömör megyei Dobsa város papírmalmáról.

A fentebbi példákon bemutattuk, hogy a historia litterariákban a nyomdászattörténet a 18. század utolsó negyedében már önálló fejezetként szerepelt. A példákat tovább is sorolhattuk volna. A század legvégén megjelent, Belnay György által összeállított kötet is hasonló módon, századonként tárgyalja a hazai nyomdák történetét, ír a kiadókról és a papírmalmokról.²⁸ Természetesen ennek megfelelően a bölcséleti előadásokon az előadó professzorok külön foglalkoztak e témával.

6. Biográfiák, katalógusok, bibliográfiák

a) Biográfiai gyűjtemények nyomdászattörténeti adatai

18. századi életrajz-gyűjteményeink szempontunkból nemcsak a nyomdász-szerzők esetében fontosak, hanem az egyes írók műveinek a felsorolásai nyersanyagai a nyomdászattörténeti összeállításoknak, sőt azok lapalji jegyzetben többször foglalkoznak egy-egy nyomda történetével is. E művek adatgyűjtésében szinte az egész tudós magyar világ részt vett. A magánlevelek tanúsága szerint papok, tanárok, orvosok, főurak, nemesek és polgárok az 1760-as évektől kezdve már felekezeti elfogultságokon felülemelkedve gyűjtötték a múltra vonatkozó adatokat, s azt készségesen bocsátották egymás rendelkezésére. Néha talán kissé dilettáns módon számoltak be egymásnak észrevételeikről, feltételezéseikről: de a levél-láncolatban mindig akadt olyan példányhoz is hozzáférő vagy esetleg „csak” tudós személy, aki a kalandos elképzeléseket helyesbítette. E levelezés feltáratlansága miatt a szakirodalomban gyakran akadunk egymástól függetlennek tűnő tévedésekre vagy egyszerű feltételezésekre.

A Czvittinger Dávid kísérletével kezdődő művek jó összefoglalását adja Tarnai Andor *A magyar irodalom történetének* második és harmadik kötetében.²⁹ Nyomtatásban megjelent és kéziratos másolatokban terjesztett művek mellett különösen figyelemre méltó, hogy nagyon sok a megjelent művek mellé helyezett kéziratos kiegészítés, sőt néhány esetben az adatgyűjtés módszere és rendezése is rekonstruálható a fennmaradt leveleskönyvekből.

b) Katalógusok

Az általunk tárgyalt időszakban már híres hungarika-gyűjtemények katalógusai is megjelentek, mások csak kéziratban terjedtek. Főleg az alábbiakat idézik gyakran nyomdászattörténeteink: Széchényi Ferenc magyar könyvtárát,³⁰ az Egyetemi Könyvtár ritka könyveit tartalmazót,³¹ Teleki Sámuelét³² és Cornides Dánielét.³³

²⁷ Simonchicz forrása: WAGNER, Carolus: *Analecta Scepussii*, Pars II. (Viennae 1774.) p. 22.

²⁸ BELNAY, Georgius: *Historia literarum bonarumque artium in Hungaria e probatissimis scriptoribus synoptice deducta*. Viennae—Posonii—Cassoviae—Pestini 1799.

²⁹ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 458—471. 3. *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Szerk. PÁNDI Pál. Bp. 1965. 80—87.

³⁰ *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Comitis Széchényi 1—2 et index, Suppl. 1—2 et index*. Sopronii—Pestini—Posonii 1799—1807.

c) Bibliográfiák

A bibliográfiai adatgyűjtés számos fennmaradt emléke biográfiai művek összeállításának a nyersanyagául szolgált, természetesen íróként felsorolva az összes ismert művet s azok kiadásait. Önálló, a biográfiától elszakadt bibliográfiát először Sándor István jelentetett meg. *Sokféle* címet viselő sorozatának harmadik kötetében a 16. századból 105 művet sorolt fel 1793-ban, majd *Magyar könyvházában* mintegy 3500-at 1800 előttről, az időrendet követve.³⁴ Forrásaink idézik még a bécsi cenzúrahivatal által kiadott *Index librorum prohibitorum*ot.³⁵

II. Nyomdászattörténetek és nyomdajegyzékek — önállóan

1. Major Pál kézirata

Egyik legnevesebb hungarika-gyűjtőnk, Dobai Székely Sámuel 1767. június 16-án Cornides Dánielhez írt levele szerint tulajdonában volt az alábbi mű: „*De typographiis et typothetis in Hungaria et Transilvania collectanea. Nota. Auctor huius erat Paulus Major prius Berzetiensis exposit Csetnekiensis.*”³⁶ Néhány évvel később Dobai Klimó György pécsi püspöknek ajánlotta fel egyéb kéziratokkal együtt ezt is. Klimónak ez már a második nagyobb vásárlása lett volna Dobaitól, ha megvalósul.³⁷ Sajnos nem így történt, a kézirat valószínű Dobainál maradt. Halála után tékájának jelentős része Jankovich Miklóshoz, majd onnan az Országos Széchényi Könyvtárba jutott, ám ennek a kéziratnak sem ott, sem másutt nem sikerült a nyomára akadnunk. Csupán Jankovich egyik kéziratában találtunk Major Pál könyvészeti érdeklődését bizonyító adatot.³⁸

³¹ PRAY, Georgius: *Index rariorum librorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis* 1—2. Budae 1780—1781.

³² *Bibliotheca Samuelis Teleki de Szék* 1—4. Viennae 1796—1819.

³³ *Bibliotheca Hungarica sive Catalogus scriptorum de rebus omnis veneris Hungariae.* (Ed. Carolus KOPPI.) Pestini 1792.

³⁴ SÁNDOR István: *Magyar könyvesház.* Győr 1803.

³⁵ Az *Index librorum prohibitorum*ot a revizorok (a már kinyomtatott, főleg külföldről hozott könyvek vizsgálói) és a cenzorok (a kinyomtatandó kéziratok előzetes vizsgálói) egyaránt használták. Az újranyomást sokszor épp e jegyzékek alapján tiltották meg.

³⁶ Evangélikus Országos Levéltár, Arch. Gen. Eccl. V. 36/3. ff. 83—86. A kézirat a felsorolásban a 13. — Major Pál (1711—1758) evangélikus lelkész életét többek közt leírta *KAPRINAI István is: Vita Pauli Major praedicatoris Csetnekiensis, qui rem numismaticam illustrare moliebat* címen. (Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kaprinai-gyűjtemény, B/quart. tom. 43. pp. 96—100. A források (így Szinnyi is VIII, 388.) megemlékeznek arról, hogy Wittenbergben könyvtáros is volt.

³⁷ 1770-ben Dobai híres oklevélgyűjteményét, két Mátyás-kori formuláskönyvét, néhány nyomtatványt és érmet adott el Klimónak. A nyomtatványok és érme kivételével ma a pécsi székesegyház kincsei között őrzik őket.

³⁸ Valószínű fentebbi művel kapcsolatos az OSZK Fol. Lat. 10. jelzetű kötete Jankovich Miklós kézírásával: „*Magyar-Könyvház, id est: Bibliotheca universalis librorum hungarica lingua editorum quam adornare coepit Paullus Major V. D. juxta Conf. Evangel. Minister 1748.*” E kézirat egy 1793-ban írt *catalogus librorum*, Jankovich is így nevezi a végén.

2. Bod Péter Erdélyi Feniks-e (1767)

A magyarországi nyomdászattörténetírás első önálló, ismert alkotása az *Erdélyi Feniks* (Szeben 1767.) c. kiadvány, amely Pápai Pariz Ferencnek Tótfalusi Kis Miklós emlékére írt 78 négysoros strófáját tartalmazza, Bod Péter értékes jegyzeteivel. A vers kezdete (és így a magyarázatok is) a magyar nyomdászat általános történetét is tárgyalja, s ezt lapalji jegyzetekben egészíti ki Bod, többnyire megbízható adatokkal.³⁹

3. Kriebel János cikksorozata az *Anzeigenben* (1774–1775)

Szinte minden 18. századvégi magyar nyomdászattörténeti mű ismerte az *Allergnädigst-Privilegirte Anzeigen* 11 folytatásból álló sorozatát, amely *Versuch einer kurzen Geschichte der Buchdruckerey in dem Königreiche Ungern* címen jelent meg, a szerző megnevezése nélkül.⁴⁰ A címet a folyóirat minden folytatás előtt megismétli, jelölve azt is, hogy folytatásról van szó. Miller Jakab Ferdinánd *Prima lineamentájában* nemcsak a Hess-nyomdával kapcsolatban idézi, hanem a 17. századi nyomdatörténetre kíváncsi olvasóit Bod és Wallaszky mellett ide utasítja. Kriebelt szerzőként nevezi meg Johann Samuel Klein *Nachrichtenjének* második és harmadik kötetében.⁴¹ Az utóbbi helyen egy teljes magyar nyomdászattörténet megírását sürgeti.

„Es wäre zu wünschen, dass sich jemand über die Arbeit machte und eine vollständige Geschichte aller Buchdruckereyen und Lebensbeschreibung der Buchdrucker des Königreichs Ungarn herausgäbe, samst der Anzeige aller in derselben vom Anfänge an herausgekommen Schriften: so würde auch dadurch die vaterländische Literaturgeschichte einen merklichen Zuwachs und zugleich Berichtigung erhalten. Einen Versuch machte in einigen Fortsetzungen Johann Kriebel, einst ältester deutscher Prediger zu Epperjes, der in den privilegirten kaiser-königlichen Wiener Anzeigen befindlich ist, und zu einen Leitfaden zur Bearbeitung eines grösssen Werkes dienen kann. Siehe IV. und V. Jahrgang.”

Ribay György alább tárgyalandó műve szintén megnevezi a szerzőt. Kovachich Márton György 1808-ban írt *Conspectus historico-statisticus typographiarum* c. művében szintén említi e művet, a szerzőt azonban nem nevezi meg.⁴²

Kriebel János kísérlete módszertanilag a század legjobb műve a hazai nyomdászattörténetírás területén. Ezért az alábbiakban alaposabban is szemügyre vesszük.⁴³

³⁹ Vö. HAIMAN György: *Bod Péter és a magyar nyomdászat*. Bp. 1975. — Bod szerint a Sylvester-féle Újszövetség Szegeden jelent meg. Nagyon érdekes, hogy az 1760-as évek magánleveleiben az országnak szinte minden területére próbálták elhelyezni e nyomdát. Debrecen környékére, Erdélybe és a Nyugat-Dunántúl több helyére is.

⁴⁰ 1774: 265–269, 281–285, 292–293, 350–352, 357–358. 1775: 81–85, 162–164, 173–175, 217–219, 225–229, 273–276. Az utolsó rész után K. monogrammal.

⁴¹ KLEIN, Johann Samuel: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeiden des Königreichs Ungarn* 1–2. Leipzig–Ofen 1789. 3. Hrg. Andreas FABÓ. Bp. 1873. Az idézett helyek: 2. köt. 268. l. és 3. köt. 60. l.

⁴² Egyszer azonban, bár anonymus-ról beszél, Fejérvári Károlyt gyanítja a cikk mögött. OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 107. f. 17.

⁴³ Tartalmi ismertetőnkben minden nyomdászattörténeti adatot közlünk. Terjedelmi okok miatt a nyomtatványokról csak RMNy, ill. RMK számot adunk. Lehetőség szerint tartjuk magunkat az eredetihez abban a tekintetben, hogy Kriebel lapalji jegyzeteit mi is oda helyezzük. Ugyanott helyesbítjük a téves adatokat. A nyomdászattörténet szempontjából érdektelen részeket elhagyjuk. Az *Anzeigen* megfelelő lapszámára külön nem hivatkozunk, a közölt folytatás-számból és a már megadott lelőhelyből az kiszámítható.

A cím utalás Wallaszky fentebb már idézett óhajára, hogy bárcsak valaki megírná a magyar nyomdászati történetét. Kriebel szerényen megjegyzi: „Wir denken diesen Wunsch, wie wir hievon jetzt nur eine kleine Probe geben, zu einer andern Zeit, mit möglichster Vollständigkeit zu erfüllen.”⁴⁴

A mű kezdetén a nyomdák fölötté szükséges voltáról elmélkedik szerzőnk. Ehhez az alapötletet a lakóhelyén, Eperjesen megnyílt könyvnyomda első terméke adta.⁴⁵ Egy ország nyomdászattörténete szorosan összefügg literatúrájának a történetével, amint ezt európai példákkal bizonyítja. A legújabb példa a Trattnerék bécsi működése, amely nemcsak Bécsnek, de a környező területeknek is nagy hasznára van.

Szerzőnk a jövőendő felvirágzás érdekében szeretett hazája, Magyarország nyomdászattörténetének a megírására tesz pártatlan kísérletet, amely sajátosan még mindig Jakob Friedrich Reimmann magyarokat megbélyegző kötetére⁴⁶ szánt válasz, a nyomdászati területén. Büszke magyar öntudattal említi fel egyebek közt Czvittinger,⁴⁷ Rotarides,⁴⁸ Kaprinai⁴⁹ és a rövidesen megjelenő Horányi nyomán a híres magyarokat,⁵⁰ azok képességeit. Akad a nyomdászattörténetírás területén is híres ember a magyarok között. A cipser Paul Pater 1710-ben jelentette meg Lipcsében Friedrich Gleditschnél *Dissertatio de Germaniae miraculo optimo maximo, typis litterarum, earumque differentiis, qua simul artis typographicae universam rationem explicat* c. művét.⁵¹ A negyedréti alakú, szép kiadvány a latin és a német nyomtatott betű történetét tárgyalja, de érinti a görög és a keleti nyelvek típusait is. Mivel tudomásunk szerint a magyar szakirodalom még e kötetrel sem foglalkozott, alább az *Anzeigenben* is felsorolt fejezetcímeket figyelemfelhívással közöljük.⁵²

A könyvnyomtatás feltalálásáról Paul Pater e műve mellett J. D. Schöpflin⁵³ és G. Meermann⁵⁴ művei alapján ír. Külön említi, hogy e művészetet 1471-ben Sixtus „Argentinsensis”, a tudós tipográfus vitte Nápolyba, majd néhány híres nyomdászt sorol fel. Aldus Manutius 1500 körül már görög és héber könyveket nyomtatott, a Stephanok Párizsban, a Frobeniusok Baselben váltak híressé.

Áttérve a 15. századi magyar eseményekre hangja ismét büszkévé válik. A korabeli folytonos háborúskodások hátráltatása ellenére is, az ország fővárosában európai viszonylatban is nagyon korai nyomda működött. Ez a tudósok közt ismeretes, hangsúlyozza cikkünk szerzője, utalva a Mátyás király könyvtáráról szóló szakirodalomra, annak túlzó adatait azonban elveti.

⁴⁴ Tudomásunk szerint a teljesebb változat nem készült el.

⁴⁵ A nyomtatvány címe: *Astmundus, cruenta lethi hostia et victoria; acta per nobiles ac ingenuos Oratoriae et Poeseos, Facultatis Archiepiscopalis Gymnasii Eperjessiensis alumnos. Die — Mensis — Eperjesini, Ferd. Joan. Rädltitz, Civitatis Typographus. MDCCLXXIV.* Még azt is megjegyzi az evangélikus Kriebel, hogy a jezsuiták színjátszását tetszéssel fogadják Eperjesen. — A nyomtatvány Petrik bibliográfiájában és annak kiegészítéseiben ismeretlen, sőt az eperjesi nyomdától eddig csak 1775-től kezdve ismerünk nyomtatványokat.

⁴⁶ *Versuch einer Einleitung in die historiam litterariam insgemein.* Halle 1708.

⁴⁷ CZVITTINGER, David: *Specimen Hungariae literatae.* Francofurti et Lipsiae 1711.

⁴⁸ ROTARIDES, Michael: *Historiae hungaricae literariae antiqui, medii atque recentioris aevi lineamenta.* Altonaviae et Sergestae 1745.

⁴⁹ KAPRINAI, Stephanus: *Hungarica diplomatica . . . 1—2.* Vindobonae 1767.

⁵⁰ Pl. a festők közül Dürert, Kupeczkyt, Mányokit.

⁵¹ RMK III 4727.

⁵² Caput I. Quae causa scribendi? de etymo, autore, loco et tempore inventionis typorum. Caput II. De prisca et nova typorum materia et forma, praeparatione, atramento, prelo et charta typica. Caput III. De differentia typorum, et varia eorum appellatione. Caput IV. De libris primum editis. Caput V. De viris litterarum et typis gloria claris. Caput VI. De sumptibus in rem typographicam et fructu hinc redundante. Coronidis loco, quaestiones miscellaneae huc pertinentes, proponuntur et resolvuntur.

⁵³ SCHÖEFLIN, Johann Daniel: *Vindiciae typographicae — (Documenta typographica-rum originum ex Argentinensibus tabulariis et bibliothecis nunc primum edita).* Argentorati 1760.

⁵⁴ MEERMANN, Gerardus: *Conspectus originum typographicarum + Origines typographicae II.* Hagae Comit. 1761—1765.

Hogy Hess 1470 körül jött Magyarországra, a közben beszerzett Wallaszky alapján 1472-re módosította.

Kriebel példányán alapján tárgyalja az egyes nyomtatványokat, s értékel is. Először, meglehetősen hosszan a *Chronica Hungarorum*-ról és az annak kapcsán felmerülő problémákról szól. Hess nyomtatványát azon példány alapján ismerteti, amely a nemrég elhunyt Dessewffy Tamás tulajdonában volt.⁵⁵ Pontos típusmegjelölést ad, magyarázza az előszót és a kolofont, leírja a példány egyedi sajátosságait. Utal arra, hogy ezt a példányt írta le, közlési szándékkal, Kaprinai István. Az ugyanebben a kötetben szereplő másik mű, a szintén 1473-ban, de hely nélkül és más típussal megjelent Julius Caesar Kriebel szerint valószínűleg szintén Budán jelent meg. Ervei: a széles margók, a papír minősége, a mindkét nyomtatványban azonos kéztől származó egykorú bejegyzések. Eddig nem sikerült a budai ősnymdáról mást megtudnia. Reméli, hogy tudós barátai kiegészítik majd. Bél Mátyás még ezt sem említette híres művében.

Hogy Budán kívül nyomtattak-e az országban Mátyás uralkodása idején, arról sem tud semmi biztosat. A következő folytatásban mégis feltételezésekbe bocsátkozik. Vitéz János személyével kapcsolatban a pozsonyi és a budai egyetemetek említi. Véleménye: e nagy szomszédos hatását figyelembe véve lehetséges, hogy Pozsonyban is nyomtattak ebben az időben, ám semmit nem említ Bél Mátyás erről alapos monográfiájában.

A negyedik folytatás újra a budai ősnymda kérdését boncolgatja. Kriebel ugyanis egyik barátjától értékes anyagot, közte Wallaszky *Tentamen*-jét kapta meg. Idézi is annak Hessre vonatkozó adatait. Az ott említett két példány mellé tehát ő egy harmadikat ismertetett. Majd összeveti véleményét Wallaszkyéval. Megegyeznek abban, hogy a budai az egyetlen ősnymda Magyarországon, de Wallaszky a *Chronica*-t e nyomda egyetlen termékének tartja, amiben ő más véleményen van. A további alapos kutatás majd bizonyít. Röviden kitér arra is, hogy 1735-ben Kassán megjelent mű a 16. század végére, 17. század elejére tette a magyarországi nyomdászat kezdetét.⁵⁶ Nem a cáfolatát adja, arra nincs szükség, hanem néhány keresetlen szóval annak felekezeti elfogultságát ostromozza, idézve a katolikus Kaprinai véleményét is: „Herr P. Kaprinay sagte einmal bey uns von seiner Schreibart: rus olet; und wir geben gerne Beyfall.”⁵⁷

Mátyás király uralmának vége felé a irodalom művelése hazánkban egyre inkább visszaesett, híres tudósok távoztak el az országból, úgyhogy 1488-ban Turóczinak krónikáját külföldön kellett kinyomtattatnia. Ebből valószínű, hogy már Mátyás életében megszűnt a budai nyomda. Mátyás halála után a virágzó irodalom is a gyászos vég felé közeledett. A híres budai könyvtár egyre fogyott, a tragikus kimenetelű mohácsi vész pedig megakadályozta a tudósok és a művészek, s ezzel együtt a nyomdászat gyors visszatérését is. 1517-ben az ország híres jogi könyvét, Werbőczy *Tripartitum*-át szintén nem Budán, hanem Bécsben, Johannes Singreniusnál nyomtatták ki.⁵⁸ Magyarországon nem volt ekkoriban nyomda. A mű első kiadásának alapos leírását Kriebel az eperjesi gimnázium rektorának, Johannes Carlowskynak a példánya alapján készítette el.

Tudomása szerint Magyarországon 1534-ben alapítottak újra nyomdát, mégpedig Újszigeten.⁵⁹ E nyomdának a terméke 1541-ben az első magyar nyelvű, teljes Újszövetség-kiadás.⁶⁰ Leírásával — valószínű Dobai Székely Sámuel példányát használta — még a *Chronica Hungarorum*-énál is többet foglalkozik. A korábban megjelent Újszövetség-fordításokat lapalji jegyzetben említi.⁶¹ Azt lehetségesnek tartja, hogy teljes bibliafordítás létezett korábban is, de hogy azt ki is nyomtatták volna, az lehetetlen.

E fontos nyomtatvány esetében sorra veszi a szereplő személyeket: Nádasdy Tamást, Kanizsai Orsolyát, Sylvester Jánost és Abádi Benedeket. A leírás kiterjed a fametszetek elemzésére is. Pl. a golgotai jelenet leírását így fejezi be: „In einiger Entfernung, gerade

⁵⁵ Ma a budapesti Egyetemi Könyvtár tulajdonában van.

⁵⁶ Vö. az I/2. fejezettel.

⁵⁷ Kaprinai István 1769-ben Eperjesen járva feljegyzést is készített arról, hogy mit látott Kriebelnél. „Vidi inter caetera librum, in quo continentur collectanea rariorum imaginum, quam ipse Pinacothecam vocat...” Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kaprinai-gyűjtemény, B/quart. tom. 44. pp. 195–197.

⁵⁸ RMK III 214.

⁵⁹ Zala megyében helyezte el.

⁶⁰ RMNy 19.

⁶¹ Az idézett nyomtatványok: RMNy 12, 16. Forrásai itt: Torkos József bevezetése az 1754-ben Laubánban megjelent Bibliához; Bod Péter: *A Szent Bibliának története*. (Széchenyi 1748.) 133–135. és Bél, Matthias: *De veteri litteratura Hunno-Schyrica* (Lipsiae 1718.), pp. 33. et 66.

gegen das Kreutz, zeuget sich eine Frauenperson, in vornehmer ungarischen Kleidung, mit den Geberden der Gemuth, und Innbrunst, welches vielleicht, die gedachte Gräfinn von Nadaschd, die Urschula von Kanischai seyn soll." Bőségesen idéz az ajánlásból, elemzi az 1527-es [helyesen 1537] évszámot viselő Nádasdy-Kanizsai monogramos címert. A címet és kolofont, továbbá a híres, időmértékbe fogott vers (Proféták által szólt righen néked az Isten) négy sorát hasonló betűkkel is közli. Dieséri Sylvestert és a nyomdászt, Abádi Benedeket. A nyomda más termékével nem rendelkezik, de feltételezi, hogy mást is nyomtatott.

A hazai könyvnyomdák hiányát azonban ebben az időben még a bécsi, prágai, krakkói és más szomszédos nyomdák pótolták.⁶²

A hetedik résztől a nyomdászat elterjedésével, a 16. század közepe utáni helyzettel foglalkozik. Idézi Wallaszky *Tentamenjének* 16. századi nyomdafelsorolását, majd az ott elhangzó óhajt, amely munkájának ösztönzője volt. Az egyes nyomdák tárgyalását rövidre fogja, a teljes kifejtést más alkalomra halasztja: „die vollstündigere Ausführung dieses Versuches, auf eine andere Zeit und Umstände spahren, weil wir gewahr werden, dass sie der Beschaffenheit dieser Blätter nicht recht angemessen seyn werde.”

Nagyszombatban 1579-ben nyomtatták ki Petrus Ransanus *Epitome rerum Hungaricarum* c. művét, nyolcadrét alakban,⁶³ 1584-ben pedig folio alakban a Mossóczy Zakariás-féle decretum-gyűjteményt, amelynek nagyon szép a típusa.⁶⁴ A nyomda kezdetét ezért néhány évvel előre lehet tolni.

Besztercebányán ebből az időből való Christoph Scholtz jól berendezett nyomdája,⁶⁵ továbbá a Pozsony vármegyei Rárbók és Detrekő, a Sopron vármegyei Csepreg. Mindezek tekintélyes főurak, Nádasdy, Balassa és mások bőkezűsége alapján jöhettek létre, s 1584 körül különböző köteteket adtak ki.⁶⁶

Galgócon, Nyitra vármegyében, Mantskovit nyomdájában jelentek meg ebben az időben latin és magyar nyelvű művek,⁶⁷ Bártfán és Lőcsén pedig részint magánfáradozás részint városi támogatás hozott létre nyomdákat. Lőcsén már 1586-ban volt nyomda, bár a kezdetről és a nyomdászról semmit sem lehet tudni. Andreas Schmal említi biográfiai gyűjteményében, hogy az 1586-ban Lőcsén tanuló Matthias Lochmann egy görög költeményt akart kinyomtattatni, de ez a még hiányzó görög típus miatt nem volt lehetséges. Az adat azonban így is elegendő bizonyíték a könyvnyomda meglétére.⁶⁸ A Breuerek nem az elsők voltak Lőcsén, róluk azonban bővebben kell majd szólni. Valószínű, hogy Schulzt és Klöss-t a Breuerek iparkodása szorította ki. Végül is ezen a vidéken Schultz és Breuer alapított két neves nyomdászdynasztiát. Schultz és Klöss előtt azonban mások is nyomtathattak már itt, akiknek a neve még ismeretlen. Bél Mátyás szerint az első nyomdát Breuer alapította.

Bártfán két nyomdász versengése következtében virágzott a nyomdászat ebben az időben. A két nyomdász, David Gutgesell és Jakob Klöss. Mindkettőnek a típusa, de különösen Gutgesellé (német, latin és görög is) valóban szép, amint azt Kriebel a kezében levő nyomtatványok alapján írja.⁶⁹

Debrecenben 1565-ben már volt nyomda, amint ezt Bod Péter bizonyította művében. De tévedett Bod akkor, amikor azt állította, hogy Raphael Hoffhalter, ezen idők híres nyomdája volt ezen a helyen, és Melius Péter Újszövetség-fordítása az ő nyomdájában jelent meg. A Debrecini a dedikációban található. Kriebel szerint Hoffhalter ebben az

⁶² Az idézett nyomtatványok: RMNy 156, 335.

⁶³ RMNy 444.

⁶⁴ RMNy 549.

⁶⁵ RMNy 407.

⁶⁶ Mindezekről ír HAJNÓCZI Dániel *Epistola gratulatoria ad Joannem Sopkovics* (Halae 1742.) c. művének jegyzeteiben.

⁶⁷ RMNy 562.

⁶⁸ A görög betűk hiánya a bártfai nyomdára vonatkozik. Lőcsén nem volt ekkor még nyomda. — SCHMAL, Andreas: *Brevis de vita superindentum evangelicorum in Hungaria commentatio*. 1751. Kiadta FABÓ, Andreas: *Monumenta evangelicorum aug. conf. in Hungaria historica I*. Bp. 1861. Kéziratban többek közt OSZK Kézirtattár, Quart. Lat. 1118. Itt a f. 12-n lapalji jegyzetben: Mattias Lochmannus Senior, patria Neosoliensis ... dum Leutschoviae studiis operaretur admodum huc eius A. 1586 Epythalamion Graecum typis imprimi desiderabat, sed propter defectum litterarum editum non est.

⁶⁹ RMNy 424, 789.

időben Bécsett nyomtatott. Debrecenben ekkor Michael Török volt a nyomdász.⁷⁰ Berendezése rendkívül silány volt, mert a nagyobb műveket Bécsben vagy Kolozsvárott, Heltainál kellett nyomtattatni.⁷¹ Kazzay Sámuel debreceni patikus híradása szerint a régi debreceni nyomda az új református templom helyén állt.⁷²

Vízolyban 1590-ben két folio alakú kötetben jelent meg a Károlyi Gáspár által fordított teljes Biblia.⁷³

Ennyi a 16. századból elég is egy ilyen kis kísérletnél.

A kilencedik és tizedik folytatás a 17. századdal foglalkozik, néhány esetben egy-egy nyomda 18. századi sorsáról is írván.

A 17. században egyre jobban elterjedt Magyarországon a könyvnyomtatás. Különösen jelentőssé vált a nagyszombati, Pázmány Péter egyetem-alapítása után.⁷⁴ Pázmány korábban több művet is kiadott Pozsonyban. Ugyanott jelentette meg jelentős műveit az 1631-ben oda érkezett Káldy György.⁷⁵ 1671 körül Gottfried Gründer lett a tipográfus, s ettől az időtől kezdve a könyvnyomdát egyre jobban berendezték, s Royer, majd Landerer kezében az a mai napon is jó állapotban van.

Csepregen és Keresztúron még ebben az évszázadban is nyomtattak.⁷⁶ Nagyváradon is alapítottak nyomdát, ahol 1653-ban többek közt az erdélyi constitúciókat nyomtatta ki Szenci Kertész Ábrahám.⁷⁷

Debrecenben a vizontagságok után a 17. század második felében Rozsnyai János és Kassai Pál alatt szép és hasznos könyveket adtak ki, s a különböző korlátozások ellenére is folytatódott a nyomtatás.⁷⁸

A zsolnai műhely az 1610 körül és a későbbi években készült nyomtatványokból ismert. 1665 körül Johann Dadan volt a nyomdász, akinek a típusával még 1707 körül is különféle köteteket adott ki Wilhelm Kauder.⁷⁹ Ezután a nyomdát a Trencsén vármegyei puchói nyomdász örökségként vette magához, majd főleg cseh nyelven nyomtatott azzal, míg végül a típus vétel útján a pozsonyi nyomdához került. Mivel az nagyon elhasználódott volt, ott új betűk öntésére használták fel.

Trencsénben szintén jól felszerelt nyomdát találunk e században. Belőle nagyszámú apróbb és nagyobb írás látott napvilágot. Kriebel két nyomdászt említ meg, Nicolaus Cizeket és Laurentius Benjamins ab Hage-t.⁸⁰ A sárospataki⁸¹ és samarjai⁸² nyomda néhány termékét is felsorolja.

Sopronban is volt nyomda,⁸³ de amit a tudós polgárok nem tudtak kényelmesen itthon kinyomtatni, a szomszédos vagy távolabbi külföldi nyomdáknak jelentették meg,⁸⁴ miként a tudós munkák esetében máshol is történt ez.

⁷⁰ Kriebel téved. Az 1558-as bécsi Hoffhalter-nyomtatványt hozza fel, de 1565-től a Hoffhalterek Magyarország különböző helyein nyomtattak. A legújabb szakirodalom példány hiányában nem tisztázta ma sem, hogy a Melius-féle Újszövetség hol, melyik nyomdában jelenhetett meg. Vö. RMNy 238.

⁷¹ Pl. RMNy 413. A debreceni nyomtatványként felhozott két példa valószínű téves. 1577-ben Debrecenben jött ki Kriebel szerint GÖNCZI György *De disciplina ecclesiastica*... című műve. A mű Articuli... része 1567-ben megjelent Debrecenben (RMNy 226). Egyébként 1577-ben Wittenbergben (RMK III 666), 1591-ben pedig Debrecenben (RMNy 657) jelent meg a mű. Ugyancsak 1577-ben jelent meg Kriebel szerint Félegyházi Tamás Újszövetség-fordítása. A helyes évszám: 1586. (RMNy 584.)

⁷² Kazzay adatairól l. *Adatok a debreceni nyomda történetéről*, MKsz 1979, 310–312.

⁷³ RMNy 652.

⁷⁴ Egyetlen Kriebel által ismert nyomdász: Matthias Smensky. Vö. RMK II 1512.

⁷⁵ RMK II 454, RMK I 601, 602.

⁷⁶ RMK I 441, 468.

⁷⁷ RMK I 878.

⁷⁸ RMK II 1729, 1730.

⁷⁹ RMK II 2314. Az 1610-es évszám tévedés.

⁸⁰ RMK II 518. Továbbiak találhatók Johannes REZIK—Samuel MATTHAEIDES: *Gymnaziologia* című és Andreas Schmal már idézett művének (68. sz. jegyzetben) kéziratában.

⁸¹ RMK II 773, 791.

⁸² RMK I 837. A megjelenési év: 1650.

⁸³ CICERO *Epistolae ad familiares* c. művének és Cornelius Nepos Balog György általi fordítása Lőcsén 1694-ben és 1700-ban jelent meg. (RMK I 1458, 1633.) Kriebel azt írja, hogy a két mű Sopronban jelent meg. Balog György Sopronban fordította le e műveket, a kiadás helye azonban Lőcse.

⁸⁴ RMK III 1389.

Kassán már 1600-ban különféle tudós munkákat nyomtatott Johann David Türsch. Minden valószínűség szerint ez volt itt az első nyomda, amely aztán szinte az egész században nyomtatott.⁸⁵ 1626-ban állította fel Daniel Schultz szép nyomdáját,⁸⁶ de még előtte Johann Fischer, akinek szintén nagyon szép volt a típusa.⁸⁷ 1660-ban a nyomdász Erikus Erich (neve koholtnak látszik — írja Kriebel). Stephan Boschitznak⁸⁸ és Marcus Severini-nek⁸⁹ részint Türsch⁹⁰ és Schultz készlete volt a birtokában, részint pedig új típusa volt. Végül is e magánnyomdák betűkészlete minden valószínűség szerint az akadémiai nyomdahoz került, ott teljesen átöntötték s az új betűk a jelen században is használatban voltak. A nyomdát nemrég vette meg a híres hazai nyomdász-család, a Landerer.

Késmárkon a 17. század végén kezdtek nyomtatni, s néhány évig még a 18. században is nyomtattak.⁹¹ Kriebel nem sok jelentős művet látott ettől a nyomdától. Matthäus Glazer (Vitriarius) az egyetlen nyomdász, akinek a nevét Elias Mlinarovich cseh énekes-könyvből ismeri.⁹² A nyomda latin és német típusa szép és tiszta.

Bártfán és Lőcsén ebben a században is virágzott a nyomdászat. Bártfán Gutgesell nem sokkal élte túl a századelőt.⁹³ Betűkészlete a városi nyomdába került. Vagy azért, mert örökösök nélkül halt meg és a városra hagyta, vagy mert az vásárlás útján lett a városé, mivel az örökösök nem tudták vagy nem akarták folytatni a mesterséget. Thomas Scholtz és mások dolgoztak ebben a nyomdában.⁹⁴ A század elején működtek még Klöss⁹⁵ és Scholtz magánnyomdái is, mígnem másfélszázados nyomtatás után megszűntek. Készletük részint Kassára, részint más helyekre került.

Lőcse a leghíresebb nyomdahely. Mert azon kívül, hogy Daniel Scholtz a század első felében segédekkel, mint pl. az idősebb Jakob Klöss, nagy szorgalommal dolgozott,⁹⁶ 1630 körül a híres Laurentius Breuer új, szinte tökéletes nyomdát állított fel. Különböző nyelvű, nagyjából nagyon hasznos és tudós tartalmú, kisebb-nagyobb nyomtatványok tömegét hozta napvilágra. Breuer sok éven át városi tanácsos volt. 1660 körül bekövetkezett halála után fia, Samuel Breuer egyre nagyobb igyekezettel folytatta a munkát. Testvére, Johann, aki németországi egyetemeken orvosi tanulmányokat folytatott, közben pedig időtöltésből nyomdászatot, segítette őt. A 18. században az özvegyen maradt Sophia Breuer szintén nagy gonddal, bár sok megszakítással vezette haláláig a műhelyt. Samuel Breuer lánya, a híres lengyel orvos, Johann Hambacher felesége nemrég halt meg Eperjesen.

A Breuer-típus annyira szép, hogy a német és holland típusokkal is összehasonlítható. 1727-ben még működött a nyomda.⁹⁷ A két nagy lőcsei tűzvész (1746, 1754) során azonban sok kárt szenvedett. A maradványokat a nőági örökösök (Wachmannok) részint az erdélyi Nagyszebenbe, Sárdi és Lintzing műhelyébe, részint Nagykárolyba Pappéba, és más helyekre adták olcsó áron, így ez a tiszta típus még a híres nyomdászfamilia kihalása után is a publikum hasznára van.

Ennyit szeretett hazánk 17. századi nyomdáiról. A jelen századról, amikor is szinte minden jelentős városban van nyomda, és különösen Pozsony, Buda, Nagyszombat, Eger, Győr és más városok jó nyomdákkal rendelkeznek, nem szükséges szólni, hisz a nap mint nap kezünkbe kerülő nyomtatványok önmagukért beszélnek — fejezi be Kriebel János cikksorozatát.

⁸⁵ RMNy App. 68/A. A nyomtatványon szereplő évszám sajtóhiba, Türsch a 17. század hatvanas éveiben működött Kassán.

⁸⁶ RMK II. 445.

⁸⁷ RMK II 346.

⁸⁸ RMK II. 1539.

⁸⁹ RMK II 984, 1003.

⁹⁰ RMK II 1139. Részint Lőcsén Breuernél, részint Kassán Türsch özvegyénél.

⁹¹ RMK II 2247, 2330.

⁹² Vö. RMK II 2115, 2116.

⁹³ RMNy 854.

⁹⁴ RMK II 1983. Kriebel azt írja, hogy még 1710-ből és 1715-ből vannak a kezében szép latin, német és magyar művek.

⁹⁵ RMK II 456, 765.

⁹⁶ RMK II 383, 450.

⁹⁷ JONY, Johannes: *Commentatio* ... Petrik II, 288.

4. Fejérvári Károly

Fejérvári Károly (1743–1794) nyomdászattörténettel való foglalkozását szinte egyhangúan hozzák fel forrásaink. Kéziratai Jankovich Miklós gyűjteményével az Országos Széchényi Könyvtárba kerültek, azonban bibliográfiai összeállításokon, katalógusokon kívül eddig nem találtunk mást tőle.⁹⁸

Wallaszky Pál *Conspectus*ában a 17. századi nyomdákra való írást röviden elintézte, lapalji jegyzetben azonban az alábbiakra hívja fel figyelmünket:

„Non scribimus hic annales typographiarum in Hungaria; quae tanto brevioribus esse nobis licuit, quod certis nuntiis intelligamus, virum, natalibus et literis clarum, Carolum Fejérvári opus tale moliri.”

Miller Jakab Ferdinánd Cornides Dániel leveléből az alábbi idézi a nagyváradi nyomdászatról megjelent könyvének bevezető fejezetében:

„De his et similibus ex instituto aget ... Carolus Fejérvári, qui Typographiarum Hungaricarum recensum, et historiam succintam molitur, quive non condemnanda iam in rem suam collegit praesidia, ab Illustrissimo in primis Barone Ráday seniore, instructissimo Bibliothecae possessore, adminiculis adiutus bene multis.” Fejérvári Rádayhoz így írt: „Cuperem enim Typographiarum ortus, progressus incrementa, Patronos, Typothetas, qualitates Typorum, vicissitudines, harumque interitus inquirere, sed praesertim in eisdem impressorum Librorum exhibere Cathalogos.”^{98a}

Fejérvári nem tudta tervét ily igényesen megvalósítani. Miller szerint a munka idegen kezekbe került, s asztalfiókban rejtőzik.

Ribay György alább tárgyalandó műve elején ezt jegyezte fel:

„Fejérvarianum manuscriptum fere nuda et sola nomina Typographiarum et aliquot ibrorum exhibet, quod habuit et per me nonnihil auctum tradidi Nicolao Jankovits, qui Bibliothecam Fejérvárianam emerat.”

A fent idézeteknél ma sem tudunk többet. Fejérvári több bibliográfia összeállítását láttuk, alaposabb tanulmányozás után talán eldönthető volna, melyik a Ribay által emlegetett közülük, s hogyan helyezhető az el a többi historia litteraria, bibliográfia vagy nyomdászattörténet között.

5. Miller Jakab Ferdinánd munkái

a) *Prima lineamenta artis typographicae apud Hungaros (1785)*

Millernek ezt a művét V. Kovács Sándor részletesen elemezte.⁹⁹ Értékelése azonban helyesbítésre szorul. A mű semmiképp sem az első önálló nyomdátörténet, hisz több mint egy évtizeddel előtte megjelent már az általa is idézett nyomdászattörténet az *Anzeigen*-ben. Elvi kérdésfelvetései Wallaszky mellett főleg az ott Kriebel által írtakból és Simonchiczról származnak.

⁹⁸ Könyvtárkatalógusok: Fol. Lat. 35. és 389. *Bibliotheca Hungarica. Conspectus opusculorum ac dissertationum* ... Autográf.

^{98a} Ráday Levéltár, Ráday Gedeonhoz írt levelek, 810.

⁹⁹ L. az 5. sz. jegyzetet.

Ha Miller egyéb művei között körülnézünk, több adatot is találunk e műre vonatkozóan. Azokban a tentamenekben, amelyeket előadásai nyomán Nagyváradon kinyomtattak, az *ars typographia* is szerepel.¹⁰⁰ Hogy mi mégsem a historia litterariák közt tárgyaljuk, annak Miller egyéb nyomdatörténeti művei mellett az is oka, hogy az előadások közül csak ez a fejezet készült el ily részletes kidolgozásban.

A nagyváradai nyomda történetéről írva, bevezetőként tulajdonképpen megjelent e kéziratának a lényege is. Ott lapalji jegyzetben az alábbiakat olvashatjuk: „Anno 1785. concinnavi Exercitationem academicam de primis lineis typographiae in Hungaria, quae mea manu exarata existit in bibliotheca ... Samuelis Teleki, cuius filio primogenito Dominico, praemature patri et literis nuper erepto, eam inscripsi...”

Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött, 1788-ban a cenzúrát is megjárta saját kezű másolat nem az egyedüli e műről. Miller lemásolta azt az általa igazgatott Széchényi Könyvtár számára is. A Quart. Lat. 63/12. jelzet alatti kötet nyolcadik darabja szinte teljesen egyezik a V. Kovács által ismertetett esztergomi példánnyal. Néhány apróbb eltérésből, továbbá az OSZK-ban Millernek meglevő, általa másolt egyéb műveiből megállapítható, hogy az esztergomi kéziratban szereplő római ötös, továbbá a 389-től 504-ig való lapszámozásból nem lehet arra következtetni, hogy főiskolai előadásainak ez az ötödik kötete, mindössze Miller egy gyűjteményes kötetének ötödik darabjáról lehet szó. Egyébként az OSZK példánya a későbbi. Rajta a címlapon szerepel: Magno-Varadini A. R. S. 1785. Ugyancsak ez a változat közli a Hess-féle *Chronica* Dessewffy-példányának az útját. „Istud exemplar ex manibus Czirbeszii devenit ad Carolum Fejérvári, ab hoc devolutum est ad Nicolaum Jankovics, qui illud in aedibus suis Pestini inter rarissima, quae possidet rerum Hungaricarum manuscripta conservet.”¹⁰¹ A nagyváradai nyomdászatról írva felsorolja a korban ismert négy példányt: a lipeseit, a prágait, a bécsit és az *Anzeigen* által leírtat. Ott e negyedikről így ír: „Istud exemplar nitidissimum de manu in manum transit: nunc insignem hungaricam impressorum, et manuscriptorum codicum suppellectilem Nicolao-Jankovichianam Pestini exornat.” Miller OSZK-ban található másolatgyűjteményében még az alábbiakkal toldja meg ezt: „sat moderato, ut refertur, pretio redemptum.” Ugyancsak egy toldással bővül még a német változat „Die neu-errichtete von Sr. Excell. Graf Franz v. Széchényi ungrische regnicolar Bibliothek, ebenfalls zu Pest, wünschet eines.”¹⁰²

¹⁰⁰ *Tentamen publicum ex historia religionis et eruditorum Hungariae ex praelectionibus Jacobi Ferdinandi-Miller* (praeses: Michael Horváth, a disserensek között van Tertina Mihály). Magno-Varadini 1783. A második részben külön kérdéscsoport az *ars typographia*. — *Tentamen publicum ex universa historia cursus philosophici ex praelectionibus Jacobi Ferdinandi Miller* (praeses: Michael Horváth, disserens: Michael Mayer). Varadini 1784. A harmadik kérdéscsoportban (Ex historia eruditorum Hungariae) szerepel az *ars typographia*.

¹⁰¹ OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 63/10, ff. 3–24. Az idézett hely: f. 5. — A *Zeitschrift von und für Ungern*ben (1803, 305–315) is megismétli ezt. Itt egyébként megemlíti, hogy a *Chronica* első irodalmi említése Joannes Georgius SCHWANTNER *Scriptores rerum Hungaricarum* ... (Vindobonae 1746) c. művének bevezetésében szerepel. A bevezetőt Bél Mátyás írta. (Czvittingernél az évszám 1583!) Azt is leírja Miller, hogy erről a példányról készítette Kaprinai István a másolatot, amely annak halála után a primási könyvtárba került. Ezenkívül szép másolat található a budai krónikáról a szebeni Bruckental-könyvtárban és a marosvásárhelyi Teleki-tékában. Érdekes, hogy a *Chronica* 1838. évi kiadása mégis egy másodlagos másolatról, a Hevenesi-féle-ről készült. (Bp. Egyetemi Könyvtár, Hevenesi-gyűjtemény, 50. kötet, 203–284.) E másolatot engedte át a könyvtár akkori prefektusa, Fejér György a *Chronicát* kiadó Podhardeczkynak. A négy akkor ismert eredeti nyomtatványhoz — köztük a Jankovich-féléhez — nem jutott Podhardeczky hozzá. Úgy látszik, hogy az ekkor már az Egyetemi Könyvtárban levő Kaprinai-másolatot (Kaprinai-gyűjtemény, 8. kötet. B.) pedig csak betekintésre kapta meg. Hevenesi másolata Johannes Menestarcfer 1481-es kézírata alapján készült. Vö. A Hess-féle *Chronica* legrégibb kézíratos másolata (1481). MKsz 1973, 349–351.

¹⁰² 60–61. l.

A nagyváradai nyomdászatról szóló művében Miller felhívja tudóstársai figyelmét arra, hogy Ludwig Schedius periodikája, a *Zeitschrift von und für Ungern* alkalmas hely volna nyomdászattörténeti művek közzétételére. Ő maga is ott jelentette meg az *Über die erste Buchdruckerey in Ungarn* című cikkét, amely lényegében akadémiai előadásainak továbbbeszített változata.¹⁰³

Amint láttuk Miller többször is leírta az 1788-ban valamilyen okból meg nem jelent művét, s ezáltal — ha később nem is idézik mindig név szerint — nemcsak a közelmúltban vált újra ismertté annak lényege. Szelle Béla is felsorolja bibliográfiájában az egyik német változatot, a latin változat pedig — a nagyváradai nyomdászatról szóló könyvének bevezetéseként — általánosan ismert mű.

b) A nagyváradai nyomdászat történetéről (1803)

E műnek a latin változata 1803-ban jelent meg Pesten *Fragmenta veteris typographiae Magno-Varadiensis* címmel. Fentebb már szoltunk arról, hogy tulajdonképpeni témája előtt a Prima lineamenta lényegét is elmondja. A 16—17. századról itt is keveset beszél. Érdekes feltételezése: a vallási különbségek voltak az okai annak, hogy félreeső helyeken is sok nyomdát állítottak fel, amelyek alig produkáltak egyebet, mint vitairatokat, szentbeszégeket, temetési beszégeket, iskolai- és imakönyveket, „et quaedam alia sempiternis damnanda tenebris.” A történeti műveket általában mellőzték e nyomdák.

A 16. századi nagyváradai nyomdából hét nyomtatványt sorol fel,¹⁰⁴ a 17.-ből már mintegy félszázat. A műnek ez a része inkább bibliográfia.

6. Cornides Dániel 1788-ban megjelent cikke

Az általunk tárgyalt nyomdatörténetek közül Cornides Dániel *Etwas von den Buchdruckereyen des fünfzehnten und sechszehnten Jahrhunderts in Ungern und Siebenbürgen* c. cikkét¹⁰⁵ Szabó Károly is feldolgozta Régi Magyar Könyvtárában. A több mint száz 16. századi nyomtatványt felsoroló cikk alapjául Cornides gazdag könyvtára szolgált. A hozzá küldött levelekben gyakoriak a nyomdászattörténettel foglalkozók is. Cornides szerzőségét Szabó Károly mellett¹⁰⁶ az egykorú tudósok tanúsága alapján állítjuk.¹⁰⁷

7. Ribay György a trencsényi és a zsolnai nyomdákról (1793)

Szimonidesz Lajos *A puchói nyomda* c. cikkében említi Ribay György 1793-ból származó *Typographiae Hungariae* címet viselő kéziratát, amelyet az Evangélikus Országos Levéltár őriz.¹⁰⁸ A kéziratról Ján Čaplovič 1970 júniusában mikrofilmet készíttetett, tudomásunk szerint azonban haláláig nem dolgozta fel, ezért röviden ismertetjük e kéziratot is.

¹⁰³ 1803, 305—315.

¹⁰⁴ RMNy 258, 259, 436, 559, 560, 572. — Enyedi János Mennyei szó ... 1557 c. műve 1652-ben jelent meg: RMK I 864. Az idézett helyen Horányinál egyébként 1667 szerepel!

¹⁰⁵ *Ungrisches Magazin* 1788, 443—455. A szerző betűjele: K**.

¹⁰⁶ Vö. pl. RMK II 109.

¹⁰⁷ Az *Ungrisches Magazin* 1782-ben (116—117. l.) K (= Cornides) 1781. október 26-án írt levelének egy részletét közli a budai 15. századi könyvkiadókról *Von der Ofnerischen Buchdruckereyen unter den Könige Mathias Korwin* címmel.

¹⁰⁸ Az adatra Borsa Gedeon hívta fel a figyelmemet, akinek ezúton mondok köszönetet. A kézirat jelzete: I. c. 11, 46. Az OSZK-ban mikrofilmjének jelzete: FM/2399.

A negyedréte alakú, 22 leveles kézirat címfelirata: *Typographiae Hungaricae 1793 Georgii Ribay*. A jobb felső sarokban még az alábbi olvasható: *VI. Convolutum Typographicum*.

Bevezetésként az alábbi írja: A magyar nyomdák teljes és gondos történetével nyomtatásban még nem rendelkezünk. Kéziratban vannak az alábbi művek: 1. Fejérvárié, magánál a szerzőnél, és 2. Cornidesé, amint katalógusában a kéziratok közt szerepel, amely talán Fejérvári munkájának a másolata, viszont Fejérvárié nem azonos azzal, ami az Ungarisches Magazinban megjelent. Néhány mű nyomtatásban: 1. Kriebel Wieneranzeigen V. Jahrg. 2. In Ungarischen Magazin a Windischio Posonii edito. 3. Nonnulla Klein De Pastoribus Hungariae, Tom. II. p. 191, 268—270.¹⁰⁹ 4. Korabinsky in Produkten Lexikon.¹¹⁰

A kézirat bibliográfiai felsorolása közt az alábbi helyeken szerepel a nyomdák történetével foglalkozó leírás: 1., 5—6. és a 22. lapokon.¹¹¹ Ezek az alábbiak:

1636-ból nem ismer a trencsényi nyomdától semmi terméket. Az első tipográfus Venceslaus Wokál volt. Őt Dorothea Wokál követte (1642—1648), majd Laurentius Benjamin ab Haye (1649), aztán Nicolaus Chižek (1655). A zsolnai tipográfusok sorrendje: Johannes Dadan, az apa (1665—1684), Johannes Dadan, a fiú (1685—1704). 1704-ben és a következő években az apud haeredes Dadanianos Venceslaus Krolp nyomtatott. 1707—1708-ban pedig Wilhelmus Kauder.

Bél Mátyás Trencsén megyéről szóló leírásában Puchóról tárgyalva azt írja, hogy a puchói nyomda előbb Szenicre, aztán Trencsénbe, majd Zsolnára került. Trencsénben 1663-ig volt, 1664-ben vagy 1662 elején vitték Zsolnára. Téved Klein, mikor azt állítja, hogy az *Acta synodi Solnensis* Zsolnán nyomtatták 1610-ben. Ténylegesen Bártfán nyomtatták ki ebben az évben, Zsolnán új kiadása jelent meg 1710-ben.¹¹² Az sem lehetséges, hogy Andreas Graffius *Methodica poetica praecepta in usum scholae Solnensis* c. művét 1642-ben Zsolnán nyomtatták,¹¹³ ebben is téved Klein.

Zsolnán kb. 1710-ig volt a nyomda, esetleg tovább is. Bél Mátyás szerint 1713-ban korábbi helyére, Puchóra került vissza.

A művek felsorolása között számos Szabó Károly RMK-köteteiben nem szereplő nyomtatvány is akad.¹¹⁴ A lapszéleken található pontos hivatkozásokat is érdemes szemügyre vennünk. Gyakori az est inter meos megjegyzés. Gyakran idézi Klein művét, az *Index prohibitorum librorum*ot, Fejérvárit (könyvtárkatalógusát is), Buriust,¹¹⁵ a Széchényi Könyvtár katalógusát, Horányit, Ribinyit¹¹⁶ s egyszer Wallaszkyt.

8. Andreas Thornwächter az erdélyi unitárius nyomdáról (1794)

1795-ben a *Siebenbürgische Quartalschrift*ben egy 1794 augusztusában Kolozsvárott kelt írás jelent meg, A.Th.*** monogrammal. A cikk címe: *Von den alten Buchdruckereyen der sozinischen Glaubensverwandten oder sogenannten Unitarier in Siebenbürgen*.¹¹⁷

¹⁰⁹ L. a 42. sz. jelzetet.

¹¹⁰ KORABINSZKY, Johannes Matthias: *Geographisch-historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn* ... Pressburg 1786.

¹¹¹ zimonidesz Lajos a puchói nyomdáról írt cikkeiben feldolgozta e részeket. (MKsz 1942, 183—185; 1943, 284—288.)

¹¹² RMK II 333, 2353. Az utóbbi helyes évszáma: 1708.

¹¹³ RMK II 606. A nyomdahely Trencsén.

¹¹⁴ Mintegy 160 nyomtatványt sorol fel a kézirat. Ebből kb. ötvenet nem említett Szabó Károly RMK-kötetében. A sok szlovák nyomtatvány adatait felsoroló kézirat feldolgozóra vár.

¹¹⁵ BURIUS, Johannes: *Micra historico-chronologicae evang.-pannonicae ab anno 1673 ad 1688*. Másolatai: pl. OSZK Fol. Lat. 2063, 2064. Kiadása: Paulus Lichner. Pozsony 1864.

¹¹⁶ RIBINYI, Johannes: *Memorabilia augustanae confessionis in regno Hungariae* ... Posonii 1787—1789.

¹¹⁷ 264—283. I. A szerző életéről ír Joseph TRAUSCH *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen* c. művében. (III. Bd. Kronstadt 1871. 398—399.) Ugyanitt felsorolja műveit, köztük a fenti cikket is.

A szerző a Hess-krónikáról cikke elején Simonchiczot idézi. Samuel Seivert *Nachrichten*¹¹⁸ alapján pedig megemlíti, hogy az 1529. évben már Nagyszebenben volt nyomda.¹¹⁹

Három unitárius nyomdát ismertet, sokat foglalkozva vallásügyekkel is. A gyulafehérvári nyomdáról szólva Raphael Hoffhalternél Georg Jeremias Haner¹²⁰ és Friedrich Adolf Lampe¹²¹ egyháztörténeteit idézi. Kolozsvárott Heltai Gáspár életéről, nyomtatványairól, Heltai és Hoffgreff viszonyáról, majd a nyomdának a református egyházhoz kerüléséről szól. A harmadik nyomdát 1696-ban vette a kolozsvári egyház, s Danzigon keresztül szállították azt haza. Húsz év használat után, 1716 márciusának végén háromnapos felhőszakadás semmisítette meg.

9. Kovachich Márton György

1808-ból származik a *Conspectus historico-statisticus typographiarum sub Sacra Corona Hungariae olim erectarum aut hodie florentium* c. Kovachich-mű.¹²² Az előszóban szerzőnk elmondja könyvtárosi múltját.

Ifjúkorában Kolinovich Gábor magánkönyvtárában fordult meg gyakran. Olaszországi tanulmányútja után 1767–1774 közt Bécsben időzve Kollár Ádám Ferenc udvari könyvtárigazgató is értékelte, hogy a könyvtárakban nagy szenvedéllyel jegyeztette fel a historia litterariára és a bibliográfiára vonatkozó dolgokat, sőt a könyvtári rendet, a katalógus- és az indexkészítési módokat is. Már akkor úgy látta, hogy hasznos lesz a magyarországi nyomdák ismerete. 1774 októberében az Egyetemi Könyvtár írnoka lett Nagyszombatban, majd a jezsuita rend feloszlata és a könyvtár Budára, aztán pedig Pestre kerülése után is folytatta e tevékenységét, a könyvtár második őreként. A szerzetesrendek feloszlata után bekerült sok új anyag a könyvtárban való tájékozódást nagyon megnehezítette. Még a tudós könyvtárvezetők sem ismerték ki magukat a könyvtárak, nyomdák és könyvesboltok között. Őt azonban tanulmányai elvonták e munkától.¹²³

A Széchényi Könyvtár magyar katalógusának teljessé válása adott alkalmat arra, hogy az eddigieknél teljesebb nyomdatörténet megírására gondoljon. Tervet készített, majd kijegyezte a négy kötetből az ország határain belül nyomtatott könyveket (és a külföldön magyarul nyomtatottakat is), azokat a terv szerint rendezte, s ezt alapul tekintette. Az eddigi nyomdatörténetek ugyanis csak kísérletek voltak.

¹¹⁸ SEIVERT, Johann: *Nachrichten von ungarischen Gelehrten Siebenbürgens und Schriften*. Pressburg 1785.

¹¹⁹ Vö. RMNy 9.

¹²⁰ HANER, Georgius: *Historia ecclesiarum Transylvanicarum* ... Francofurti et Lipsiae 1694.

¹²¹ LAMPE, Friedrich Adolf (—EMBER Pál): *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transsylvania*. Utrecht 1728.

¹²² OSZK Fol. Lat. 91. A műhöz való adatgyűjtést tartalmazza. — Fol. Lat. 107. A mű egy részének fogalmazványa. — Fol. Lat. 106. A mű egy részének tisztázata. Az utóbbiak közti eltéréseket a tartalom ismertetésekor bemutatjuk. Kovachich művére V. Windisch Éva hívta fel figyelmemet, akinek ezúton mondok köszönetet.

¹²³ Az egykorú szerzők közül néhányan az általa szerkesztett *Merkur von Ungarn*ban megjelent nyomdajegyzéket (1786, 219–222.) is neki tulajdonítják. A jegyzék címe: *Alphabetisches Verzeichniss der jetzt in Ungarn, Kroazien, Slavonien und Siebenbürgen bestehenden Buchdruckereyen*.

Minden lényeges és hozzáférhető kiadványt és kéziratot kijegyzetelt, amint ez adatgyűjtési kötetéből, de a félkész fogalmazványváltozatból is kiderül. Különös figyelemmel foglalkozott Bod Péterrel,¹²⁴ Árvay Mihállyal,¹²⁵ Simonchicz Incével,¹²⁶ az *Anzeigen*¹²⁷ és az *Ungrisches Magazin* nyomdatörténetével,¹²⁸ Miller Jakab Ferdinánd műveivel.¹²⁹ Egyéb fontos anyagokhoz is hozzájutott. Pl. Hevenesi Gábor kéziratgyűjteményéből kimásolta Rudolf császár engedélyét, amelyet a nagyszombati Telegdi-nyomda alapítására adott (1584).¹³⁰ Különféle árjegyzékei közül legterjedelmesebb az 1623. évi drezdai *Taxatio typographarum(!) et chartariorum*. A 18. századi magyarországi nyomdászat történetére vonatkozóan rendkívül érdekes, s teljességében máig feldolgozatlan, a királyi resolúciókat és a helytartótanácsi intézkedéseket tartalmazó adatgyűjtése.

Figyelemmel kísérte az új technikai vívmányokat is. Így pl. a stereotípiáról írva közli, hogy hazánkban először 1800-ban Bikfalvi Falka Sámuel Aloysius Stipsits professzor német nyelvű versét adta ki Alexandra Pawlowna névnapja alkalmából.¹³¹

A monumentális tervezet elkészült részeinek színvonalát sokáig nem érte el a következő idők könyvtörténeti szakirodalma.¹³²

A tervezet:¹³³

Conspectus historico-statisticus typographiarum sub Sacra Corona Hungariae olim erectarum, aut hodie florentium

Pars I.

Praefatio

1. Scriptores de typographiis Hungariae*¹³⁴
2. De fontibus errorum in historia typographiarum*
3. Series geographico-alphabetica typographiarum
4. Observationes in hanc seriem typographiarum
5. Series typographiarum exterarum, in quibus libri lingua Hungarica impressi
6. Series alphabetica typographorum
7. De rariis typographiarum possessoribus
8. Formulae solennes, quibus utuntur typographi ad calcem librorum ad indicandum eos in sua typographia esse impressos
9. De fictis et falsis typographiarum locis
10. De editionibus librorum aere proprio vel alieno praenumerationibus, subscriptionibus, maecanantibus

¹²⁴ Vö. a II/2. fejezettel.

¹²⁵ Vö. az I/2. fejezettel.

¹²⁶ Vö. az I/5. fejezettel.

¹²⁷ Vö. a II/3. fejezettel.

¹²⁸ Vö. a II/6. fejezettel.

¹²⁹ Vö. a II/5/a és b fejezettel.

¹³⁰ Tom. 80. p. 67. nr. 21.

¹³¹ Vö. PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*. Bp. 1951. 119. l.

¹³² A részterületek ilyen egységbe foglalt, logikusan szerkesztett megírásával a mai napig adósak vagyunk.

¹³³ A tervezetet a Fol. Lat. 106. jelzetű kötet elejéről közöljük. Egy csillaggal jelöljük azokat a fejezeteket, amelyeknek a feldolgozása csak a Fol. Lat. 107. jelzetű kötetben van meg, kettővel pedig a ki nem dolgozottakat. Megjegyezzük, hogy az el nem készült fejezetekre is jó anyagot találunk a Fol. Lat. 91. jelzetű kötetben.

¹³⁴ A Fol. Lat. 106. jelzetű kötetben e fejezetnek csak az eleje van meg.

11. De honorariis per typographos et bibliopolas autoribus dari solitis
12. De bibliopolis typographorum
13. De factoribus typographiarum
14. De iure inspectionis supremorum terrae principum in typographias et privilegiis ab eiusdem typographis, bibliopolis vel autoribus concessis
15. De stereotypis*
16. De prelis, seu typographiis manualibus*

Pars II.

*De institutis cum typographiis connexis***

1. De editoribus et editionibus librorum**
2. De censoribus librorum**
3. De correctoribus typotheticis**
4. De calatoribus matricum typi**
5. De typi fusoribus**
6. De anaglyptis lignariis Holzschnitten**
7. De chalcographis**
8. De librariis generatim et obiter de miniatoribus**
9. De bibliopoliis**
10. De bibliopaeis seu librorum ligatoribus, vulgo compactoribus**
11. De bibliothecis, earumque peculiaribus speciebus**
12. De molis chartariis**

Egy rövid fejezetet, amely csak a fogalmazványban szerepel, tehát nem véglegesnek tekintett, az alábbiakban példaként ismertetünk.

De fontibus errorum in historia typographiarum

Rövid bevezetés után pontokba szedve az alábbiakra hívja fel — áttanulmányozott forrásai tanúságaként — figyelmünket:

1. A pseudonim nyomdahelyek lehetnek: hamisak, koholtak és nem a nyomtatás, hanem az eladás helyét feltüntetők. Különösen a közelmúlt (18.) században gyakoriak, s nagy zavart okoznak a bibliográfiákban és a nyomdászattörténetekben.

2. Nyomdahely nélküli könyvek. A nyomdászok részint a tartalom miatt nem akarják kitenni, részint, főleg a disszertációk esetében a hosszú cím miatt nem fér rá a címlapra.

3. Két nyomdahely szerepel. A nyomdásznak több műhelye vagy legalábbis nyomtató műhelye és kereskedése van különböző városokban. Csak nagyon ritkán fordul elő, hogy egy könyvet részben itt, részben ott nyomtatnak. Kivétel a többkötetes mű.

4. Egy nyomdász több helyen is nyomtatott. Különösen gyakori 16. századi nyomdászatunkban. Vigyázni kell, nehogy több személyt vegyünk fel.

5. Úgy tűnik, hogy egyes műveket ugyanott, ugyanabban az évben kétszer is kiadtak (Vö. Cat. Széch. Tom. II. p. 458. Sam. Timon: Synopsis), pedig csak két példányról van szó.

6. Egyes több kötetből álló művekben különböző a nyomtatási év, másokon a hely és a nyomdák is. Sokszor gyanakodnunk kell.

7. Egyes művek különböző címen szinte változatlan vagy csekély változtatással jelennek meg (Vö. Cat. Széch. Tom. II. p. 458.).

8. A jezsuitáknak Nagyszombatban, Kolozsvárott és Kassán is saját nyomdájuk volt. A disszerensek saját költségükön téziseket nyomtattattak művek elé és azokat osztogatták az előkelőknek a vita alkalmával. Am a címlapot is újranyomták, s ekkor nem a kiadás helyét és évét, hanem a vitáét tüntetik fel. Így lehetséges, hogy egy mű azonos kiadásai különböző helyet és évet viselnek címlapjaikon.

9. Tudatos csalásból is lehet téves az évszám. Pl. Szegedi Opus tripartitumában a főcímlapon 1751, a címlapon 1741 szerepel. Nem kétszer nyomtatták ki mégsem e művet. Gyakori a későbbi évszám, hogy kelendőbb legyen a könyv.

10. Gyakran marad el ugyanezen okokból az évszám. Ilyenkor pl. a „Nyomtattott ebben az Esztendőben” felirat állandóan újnak tünteti fel a nyomtatványt (különösen daloknál fordul elő).

11. A hely félremagyarázása is gyakori. Pl. Sylvester Újszövetségének Neanesi (Újsziget) alakjából így lett az Ungarisches Magazinban [Cornidesnél] Nánás.

12. Az azonos helynévalakok miatt még a tudósoknál is gyakori a tévedés. Pl. Wallaszky p. 185. Monyorókerék és Eberau két hely, sőt nála még két nyomdász is szerepel: Johannes Manlius, ill. Hans Manuel névalakkal. Vagy: Két helyként szerepel Németújvár és Güssing, Keresztúrt gyakran nem Sopron mellé, hanem a Mura mellé helyezik nyomdahelyként stb.

13. Hibás olvasat vagy következtetés. Pl. Bod Péternél az Erdélyi Feniksben Sziget-hinum-ból Szeged lett az első teljes magyar Újszövetség megjelenési helye.

* * *

Az ismertetett nyomdatörténetek alapján megállapíthatjuk, hogy 18. századi tudósaink többször is megkísérelték a magyarországi nyomdászattörténet önállósítását, s a kísérletek között néhány figyelemre méltó mű is akad. A historia litterariákba bekerült nyomdászattörténeti fejezetek révén pedig nem volt egyedi jelenség, hogy a professzor nyomdászattörténetről is tartott előadást. Cikkünkben a hazai szakirodalomban az utóbbi évtizedekben idézett szerény kezdeteket ismeretlen adatokkal sikerült kiegészítenünk. A munka közben látottak arról győzték meg bennünket, hogy 18. századi irodalom- és tudománytörténetírásunk termékei sokkal inkább kollektív művek, mint azt eddig gondoltuk, így a velük való foglalkozás csak a tudományos élet kereteinek (magánlevelezés, társaságok, folyóiratok, iskolázás) alaposabb megismerése árán lehetséges.

SZELESTEI, N. LÁSZLÓ

Über die Anfänge der Druckereigeschichtschreibung in Ungarn

Im Laufe des 18. Jahrhunderts sonderte sich die Druckereigeschichtschreibung von der einheitlichen historia litteraria allmählich ab. Nebst den Drucker-Autoren beschäftigten sich unsere Wissenschaftler selbstständig noch nicht mit der Frage, nur innerhalb der res litteraria in einem Sonderkapitel. Dieses Kapitel wurde in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts immer umfangreicher und gründlicher (z. B. bei Pál Wallaszky, József Benkő, Imre Simonchicz), sogar wurde dieses Kapitel manchmal vom Professor der historia litteraria auch abgesondert bearbeitet (z. B. Jakab Ferdinand Miller). Das Sammeln der Hungarica wurde inzwischen lebhafter, die veröffentlichten Kataloge und Biographien gaben einen grossen Stoss der Buchdruckereigeschichtschreibung. Das erste selbstständige, bekannte Werk ist Péter Bod's *Erdélyi Fénix* (Siebenbürger Phenix), aus dem Jahre 1767. Ein früheres Manuskript von Pál Major ging verloren. Nicht viel später, in 1774–1775, versuchte Johann Kriebel, in einer Artikelreihe in zehn Teilen eine vollständige ungarische Druckereigeschichte zu schreiben. Sein Versuch ist methodisch das beste Werk des 18. Jahrhunderts im Gebiet der vaterländischen Druckereigeschichtschreibung. Károly Fejérvári konnte seinen anspruchvollen Plan nicht verwirklichen. Die Verfasser der Artikel der inzwischen erschienenen Zeitschriften sind: Jakab Ferdinand Miller, Dániel Cornides, Anton Thornwächter. Der letztere beschäftigt sich mit den Druckereien der Siebenbürger Unitarier. György Ribay's handschriftliche Aufzeichnungen aus dem Jahre 1793 beweisen, dass ihr Verfasser die Bearbeitung der Geschichte der tschechisch (slovakisch) sprachigen Druckereien vorsah.

Im Jahre 1808 verfertigte Márton György Kovachich einen Plan zu einer vollständigen ungarischen Druckereigeschichte. Lange Zeit erreichte nicht die buchgeschichtliche Fachliteratur das Niveau der verfertigten Kapitel dieses Planes, und bis heute sind wir schuldig die Teilgebiete in einer ähnlich logischer Einheit zu bearbeiten.

Egy népművelő ponyvasorozat, a Magyar Mesemondó (1886–1904)

A jobbágyfelszabadítástól (1848) az első világháborúig terjedő közel háromnegyed évszázad a magyar parasztság történetének egyik kulcsfontosságú, sőt sorsfordító szakasza volt.¹ A feudalizmus évszázadai után ez a néhány évtized a parasztséget minden terén gyökeres, ha nem is teljes, átalakulást hozott. Átalakult ekkor a paraszti műveltség szerkezete is, s ez a korábban évszázadokon keresztül szinte kizárólagosan orális kultúra magába építette, magához hasonította az írásbeliség számos elemét is.² Elterjedt — számottevő mértékben, bár az optimálisnál kevésbé — az írni-olvasni tudás, a biblia, a kalendárium; az ún. népies nyomtatványok (zömmel ponyvák) tömege pedig népolvasmánnyá lett. Föltűnedeztek az írogató parasztemberek, akik közül többen a nyomtatásban való megjelenésig is eljutottak.³

E rendkívül fontos művelődéstörténeti folyamat pontos, részletező, de mégis átfogó rajzával egyelőre, sajnos, adós még a kutatás. Az alábbiakban ebből az adósságból próbálunk törleszteni valamicskét, bár e cikk legfőbb célja is csupán annyi lehet, hogy fölhívja a figyelmet egy eddig kellően figyelembe nem vett paraszti olvasmánytípusra.^{3a}

1. *(Előzmények; a sorozat létrejöttének körülményei és célja)*

A dualizmus évtizedei a magyarországi paraszti művelődésben a ponyva és a kalendárium uralmát jelentették. A kormányzati művelődéspolitikai, mely ekkor, a kezdeti időkben még vitathatatlanul valóban akart „népet” művelni, kultúrát terjeszteni, sok részeredményt elért (a modern elemi szintű oktatás megszervezése e szakasz terméke), de e ponton nem tudott áttörni. Kialakult a népművelés szervezete, növekedett szakember-gárdája stb., de a ponyva kiszorítására a nyolcvanas években tett kísérletek végső soron kudarcba fulladtak. Pedig a probléma a művelődési politika akkori legfőbb irányítóját, Trefort Ágoston minisztert is foglalkoztatta. A *Jó könyvek* című, „népnek” szánt, valóban népművelő jellegű könyvsorozatot pl. „nagy összegű állami szubvencióval támogatva [...] és szerződésileg kötelezte minden megjelenő füzetből 10 ezer példánynak megvételére, melyeket a kir. tanfelügyelők által az iskolás

¹ Vö.: ERDEI Ferenc: *A szabad parasztság kialakulása.* = Sorsunk, 1943. 9. sz. 687–697.

² Vö.: LAJTHA László: *Gondolatok a népkultúráról.* = Magyar Csillag, 1943. aug. 1. III. évf. 15. sz. 156–164.

³ L. SÁNDOR István bibliográfiáját: *A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850–1870.* Bp. 1977. 883–898.

^{3a} Vö.: POGÁNY Péter: *A magyar ponyva tüköre.* Bp. 1978. 316–319.

gyermekek között kívánt szétoztani. A vállalat azonban nem felelt meg a vára-
kozásnak. Nem jutott a nép közé, [...] nem került a ponyvára, hanem a könyv-
árusok legmagasabb polczaira, ahol a hortobágyi csikós, a csöngőlei tanyás
gazda, a falusi kishíró és harangozó nem keresték, mert ez a közönség nem a
könyvárusoknál szokta [volt] beszerezni a téli hosszú estékre szolgáló olvasmá-
nyait. Az iskoláknak szétküldött füzeteket pedig a felekezeti oppositio sanda
gyanakvással vizsgálta s mihelyst néhány kifogásolható kifejezést nyomozott
ki bennük, üldözte s rossz hírért költötte az egész vállalatnak.”⁴

E helyzetben a művelődési kormányzat lényegében véve két dolgot tehetett:
vagy fölhagy az egész kísérlettel s úgy könyveli el, hogy e ponton az adott hely-
zetben több nem tehető — vagy változott módszerekkel kísérli meg a régi cél
megvalósítását. Trefort szerencsére a második alternatíva mellett döntött (mint
a klasszikus liberalizmus híve s képviselője igazában nem is tehetett másképpen)
s folytatta a próbálkozásokat. A *Jó könyvek* szerkesztésére 1886-ban új, más
típusú embert kért föl dr. Ferenczy József (1855 — 1928) személyében,⁵ aki nem-
csak rendszeresen publikált, de már akkor is nagy tapasztalatokkal rendelkező
népművelési szakembernek számított. Ferenczy, fölmérve a helyzetet, azonnal
radikális változtatásra szánta el magát: a *Jó könyvek* kiadását fölfüggesztette, s
helyette népművelő ponyvasorozatot indított, *Magyar Mesemondó* címmel.
A kiadó — a népies kiadványairól ismert — Méhner Vilmos cég lett. Alapvető
célja — mint az egy későbbi memorandumából kiderül — az volt, hogy olyan
népművelő, erkölcsgyarapító sorozatot hozzon létre, amely kiállítása, külső
formája, általában: külsőségei révén elkeveredik a „rendes” ponyvák között,
s ezzel ellensúlyozza azok elterjedését, hatását. E sorozatot tehát afféle nép-
művelési „trójai falónak” szánta, mellyel — a többi ponyva közé csempészve —
a népművelés szempontjai szerinti anyagot juttathat a parasztság olvasmányai
s eszméi közé. Ezért azonnal átalakította a címet (a *Jó könyvek*-ből *Magyar
Mesemondó* lett), átvette a ponyvák összes külsőségeit, sőt magát a ponyva-
modort is — és szerkesztési elveként egy kvázi ponyvamodort érvényesített.
Változtatásai lényegét 1891-ben ő maga is megfogalmazta.

„A füzetek kiállítása tekintetében — írta — alkalmazkodni kellett a régiekhez [ti. a
klasszikus ponyvához — L. A.]; alak, nyomtatás, illusztráció, papír, szóval az egész külső
kiállítás nem lehet más, mint a régi füzeteké volt. Még a hangzatos címeket is meg kellett
tartani: *Mit mesélt Náthán zsidó a török császárnak*, *Hogyan okosodott meg Kaszás Matyi az
istennyitől*, *Hogyan gazdagodott meg Kohn Ábrahám a szeméből*. Így aztán könnyen elke-
veredhettek a *Magyar Mesemondó* füzetei a régi ponyvairódművek között. Mert
be kellett csempészni közéjük, hogy azok elterjedését és hatását ellensúlyozzuk.

Tartalom tekintetében — úgy gondolom — alkalmazkodni kell a nép naiv felfogásá-
hoz; nem szabad örökösen moralizálni, de nem is csak folytonosan gyermekmesékkel
halmozni el. A kedélyt és értelmet egyaránt foglalkoztatni akartam. Iparkodtam érdekes
elbeszélésekkel mulattatni, de belőlök egy-egy erkölcsi tanulságot akartam levonni. Isme-
rem népiünk dalos természetét. A magyar ember nemcsak mulatás közben dalol, hanem
dallal végzi munkáját az eke szarvánál, a gyalupad és munkaasztal, az ülő és vágó tőke
mellett; — nem is szólva az aratók és szüretelők nótáiról. S mivel ismerem sok-sok dalaik
trágár tartalmát, arra is gondolnom kellett, hogy jó nótákat adjak nekik. Így egyrészt
a nép ízlése is javul, másrészt a műköltészet termékeinek élvezésére is rászokik. Sőt már
is megkísérlettem becsempészni a füzetek közé műköltészetünk egy-egy remekét: Vörös-
marty *Szózat*-át, Kölcey *Hymnus*-át, Tompa Virágregéit stb.

⁴ FERENCZY József: „*Magyar Mesemondó*.” = Néptanítók Lapja, 1891. márc. 25.
XXIV. évf. 24. sz. 210.

⁵ FERENCZY: i. m. 210.

Ismerem népünk tudatlanságát [...] tudományos, ipari, közjogi, közgazdasági s egyéb kérdésekben; ismerem naivságát, becsületes őszinteségét, hiszékenységet, pazarló természetét, politizáló hajlamát, úrhatnamságát; megfigyeltem néplélektani szempontból minden jó és rossz tulajdonait s ezeket mind számba kellene vennem a részére készülő olvasmányok összeválogatásánál, megíratásánál. Tudjuk, hogy az egyszerű, iskolázatlan nép legnagyobb része ma sincs tisztában a telegráffal, a tudománynak a gyakorlati életben alkalmazott legtöbb vívmányával. [...] Köztudomású népünknel a kuruzslóknak, jövendőmondóknak, kártyavető asszonyoknak nagy hitele, a bizalmatlanság a tűzbiztosítási intézmény iránt, noha évről-évre százazrekre menő vagyont pusztítanak el a tűzvészek, az élet és egészség csekélyre becslése, a nagy gyermekhalandóság, a szerencsehajhászat (lutrizás, kártya). Ismereteseek a körükben előforduló gyakori vadházasságok, a veszekedésre és perlekedésre való hajlamok, az állatkinzás, az iszákosság (a fertelmes pálinkaivás), a könnyelmű adósságcsinálás és egyéb hasonló tulajdonságok és bajok a melyeknek gyógyítását a *Magyar Mesemondó* feladatai közé soroltam.”⁶

E programból jól látható, Ferenczy a ponyva mezében kettős célt kívánt megvalósítani: a műveltség és a mentalitás átalakítását egyaránt el akarta érni.

2. (A sorozat füzetei.)

Mi jelent meg a sorozatban? A válasz nem könnyű. A *Magyar Mesemondó* füzeteinek számbavétele ugyanis komoly gondot okoz. Mint a „klasszikus” ponyváké is, e sorozat darabjai is kívülrekedtek a könyvtárak, gyűjtőkörén, s ha nem is teljesen elérhetetlenek, nem könnyen áttekinthetők. Szerencsére a sorozat legfontosabb adatait (ha hiányosan is) Petrik *Magyar könyvészetének* kötetei⁷ megőrizték. Mivel roppant ritka kiadványokról van szó, Petrik gyűjtéseit érdemes egyesíteni és reprodukálni is — noha Ferenczy és Petrik adatai részben ellentmondanak egymásnak. Az egyesített adatok szerint a sorozatban a következő művek jelentek meg:

1. Tolnai Lajos: A tinó. Elbeszélés. 2 képpel. 15 l. [1886]
2. Váradi Antal: Az ekébe fogott gróf, vagyis: Hogy áll bosszút a magyar ember. 2 képpel 16 l.
3. Jakab Ödön: Az Amerikába vándorolt magyarok gyászos története. 2 képpel. 15 l.
4. Méhes András: A két szomszéd. Tanulságos szép történet. 2 képpel. 15 l.
5. Palotás Fausztin: A márvány feszület. 2 képpel. 14 l. [1887]
6. Tolnai Lajos: A zsugori vagy a fősvény kastély. 3 képpel. 16 l.
7. Tolnai Lajos: A lutris mester vagy mi történt Vadason? 2 képpel. 16 l.
8. Méhes András: A bűvös kalap. 2 képpel. 16 l.
9. Palotás Fausztin: Igaz gyémánt. 2 képpel. 15 l. [1887]
10. Vargha Gyula: Bodoglár vagy a szerelmes kún vitéz. 2 képpel. 24 l.
11. Hevesi: A feltámadt halott. Elbeszélés. 2 képpel. 16 l.
12. Tolnai Lajos: A szép dobogói malom. 2 képpel. 16 l.
13. Madarassy László: A bundás báró. 2 képpel. 16 l.
14. Az öreg Bódy Péterné karácsonja. 2 képpel. 16 l.
15. Gaal Mózes: Hogyan lett a szász menyecskeből székely asszony. Magyar ember mulattatására elbeszéli —. 2 képpel. 16 l. [1887]
16. [Ferenczy József:] A talált kincs. Elbeszélés. 2 képpel. 14 l. [1887]
17. Kiss Áron, dr.: A pocsolva-paraszt vagy az igazi falusi bíró. 2 képpel. 14 l.
18. Csengeri János: Boda Máté a kortesvezér. 1 képpel 16 l.
19. Bogdánovics György: A lányasszony. Elbeszélés. 2 képpel. 16 l.
20. Dengi János: Nagybárdú Botond, a híres magyar vezér históriája. 1 képpel. 16 l.
21. Gyügyei uram, a csikász. 1 képpel. 16 l.

⁶ FERENCZY: i. m. 210.

⁷ PETRIK Géza: *Magyar könyvészet 1886—1900.* 1. köt. Bp. 1908. 547—550., valamint: *Magyar könyvészet 1901—1910.* Szerk. PETRIK Géza és BARCZA Imre. 2. köt. Bp. 1928. 88.

22. Milesz Béla: Székely Mátyás. Elbeszélés. 2 képpel. 14 l.
23. Jancsó Benedek: Gábor Áron, az ágyú-öntő székely. 2 képpel. 14 l.
24. Rudnyánszky Gyula: Booskor, palást, ostor. Régi mese új nótára. Versekbe szedte —. 2 képpel. 16 l.
25. Horváth Miklós báró: Gál Sándor pusztulása. 1 képpel. 16 l.
26. [Ferenczy József:] Mi a legdrágább kincse a magyarnak. 1 képpel. 14 l. [1889]
27. Tolnai Lajos: A Gábor Dánielék szerencséje. Elbeszélés. 1 képpel. 16 l.
28. Pósa Lajos: Apró történetek. 1 képpel. 14 l.
29. Valóságos népmesék. 1 képpel. 14 l.
30. [Ferenczy József:] A gyermek istenáldás. 1 képpel. 16 l. [1889]
31. Dömötör Pál: A selyembogar. Elbeszélés az életből 1 képpel. 14 l.
32. Lőrinc deák: Aranykalász koszorú. 1 képpel. 16 l.
33. Méhes András: A pálinka. Szomorú történet. 2 képpel. 16 l.
34. Solymossy Sándor: Ki a legény a csárdában? Megtörtént história. 1 képpel. 15 l.
35. Tompa Mihály: Mit beszélnek a virágok? Virágmesék. 1 képpel. 16 l.
36. Gabányi Árpád: Az arany-kezü. Elbeszélés. 1 képpel. 15 l.
37. Dömötör Pál: A nemzetiségek, vagy: horvát, oláh, tót, szerb és németség! Legyen velünk áldás és békesség. 1 képpel. 16 l.
38. Gaal Mózes: Markó Pista fordulása. Verses elbeszélés. A magyar népnek ajánlja —. 1 képpel. 15 l. [1890]
39. Rudnyánszky Gyula: Törött bors. Vig nóták és csipős rigmusok. 1 képpel. 16 l.
40. Csengeri János: A hordós lovag. Egy régi hegedős után elbeszéli —. 1 képpel. 16 l.
41. Seress Imre: Rózsa lovag. 1 képpel. 15 l.
42. Varsányi Gyula: A jegyző úr barátsága. 1 képpel. 16 l.
43. Váradi Antal: Az üveglábú Jóska, vagy: hogyan verték ki a boszorkányt Kölesdről? A magyar népnek versekben elbeszéli —. 1 képpel. 16 l.
44. Dömötör Pál: A javulás útja vagy a családi élet boldogsága. 1 képpel. 16 l.
45. Ujfalusi Pál: A rossz szomszédok. Igaz történet. Elbeszéli —. 1 képpel. 16 l.
46. Kada Elek: A gyermek hatalma. Elbeszélés. 1 képpel. 16 l.
47. Csengeri János: Ludas Matyi históriája, melyet régebben deákos versekben szerzett Fazekas Mihály, most pedig a magyar nép nagyobb gyönyörűségének okáért magyaros rigmusba szedett —. 1 képpel. 16 l.
48. Geréb János: A csaló, vagy Borbók András öröksége. Elbeszéli —. 1 képpel. 16 l.
49. Bálint deák: Piroksa szerelme. Balatoni tündérrege. 1 képpel. 15 l.
50. Gyöngyike. Szép história a régi világból. 1 képpel. 15 l.
51. Rudnyánszky Gyula: Két munkás. Életkép a jelenkorból. Versekben írta —. 1 képpel. 16 l.
52. [Ferenczy József:] Pusztul-e a magyar? vagy mire tanít a népszámlálás. 1 képpel. 14 l. [1891]
53. Tábori Róbert: A javasasszony felsülése. Elbeszélés. 1 képpel. 16 l.
54. Ünnepi versek és rigmusok. Énekli egy öreg poéta. 1 képpel. 16 l.
55. Babarczy Lukács: Álom és valóság. 1 képpel. 15 l.
56. Tábori Róbert: Megbűnhődött vétkeiért. Elbeszélés. 1 képpel. 15 l.
57. Gubicza Lajos: A Faragó család története. 1 képpel. 16 l.
58. Komócsy József: Az ezredik esztendő. Egy öreg krónikás irataiból kibetűzte —. 2 képpel. 14 l.
59. Baján Mihály: Mit álmodott a politikus csizmadia. Elbeszéli —. 1 képpel. 16 l.
60. Gaal Mózes: Keleti Ferkó bujdosása. Versbe szedte —. 1 képpel. 16 l. [1892]
61. Szini Péter: A kísértet. Népies elbeszélés. 1 képpel. 16 l.
62. Szini Péter: Csapó uram vendégei. 1 képpel. 16 l.
63. Rudnyánszky Gyula: Magyarország ünnepe. Verses történet a magyar alkotmány visszaállítására és I. Ferencz József megkoronázása negyedszázados emlékünnepe. 2 képpel. 16 l.
64. Szini Péter: Mátyás király bosszúja. Elbeszélés. 1 képpel. 16 l.
65. Szini Péter: Az aranymadár. Népmese három részben. 1 képpel. 16 l.
66. Falusi János: Veér Kristóf haragja. Igaz történet. Elbeszéli —. 1 képpel. 16 l.
67. Mózes diák: A Pergát Pista szerencséje. Versbe szedte és a magyar népnek ajánlja —. 1 képpel. 16 l. [1893]
68. Szini Péter: Rangos Sára. Népies elbeszélés. 1 képpel. 16 l.
69. Harmath Lujza: Egy muszka gróf meséje. Magyarul elmondja a magyar népnek —. 1 képpel. 16 l.
70. Rudnyánszky Gyula: Jókai Mór, a nagy mesemondó. A költő 50 éves írói pályájának emlékére. 1 képpel. 16 l.

71. Versényi György: Zöldike. 1 képpel. 16 l.
72. Gaal Mózes: Józsi bá' házasodik. Víg történet. Csengő rigmusokba szedte —. 1 képpel. 16 l.
73. Bóné István, ifj.: A királykisasszony álma. 1 képpel. 16 l.
74. Bogdánovics György: A halál ellen is van orvosság. Igaz történet. 1 képpel. 16 l.
75. Harmath Lujza: Góbé Pista története. A magyar nép számára. 1 képpel. 16 l.
76. Bogdánovics György: A könyörület. Igaz történet. 1 képpel. 16 l.
77. Gaal Mózes: Furcsa história. A babonában hívő magyar emberek okulására csengő versekben megírta —. 1 képpel. 16 l.
78. Bodonyi Nádor: A lesipuskás. 1 képpel. 16 l.
79. Szaák Lujza: Az árva. 1 képpel. 16 l.
80. Egy pár papucs története, vagy a fősvény többet költ. 1 képpel. 16 l.
81. Harmath Lujza: Mese az eltűnt leányról és a szép Ikláról. 1 képpel. 16 l.
82. Vozári Rövid Gyula deák: Erdélyi regék. Rigmusokba szedte —. 1 képpel. 16 l.
83. Harmath Lujza: A szeretet erősebb mindennél. Rege Erdély múltjából. A magyar népzék elmondja —. 1 képpel. 16 l.
84. Vozári Rövid Gyula deák: A király barátai, vagy ne a szava, hanem a tette után ítél meg az embert. Rigmusokba szedte —. 1 képpel. 16 l.
85. Bogdánovics György: Szeressétek az árvákat! 1 képpel. 16 l.
86. Vozári Rövid Gyula deák: Rege a bálványos várról. 1 képpel. 16 l.
87. Harmath Lujza: Orosz mesék. Gróf Tolstoj után meséli —. 1 képpel. 13 l.
88. Milesz Béla: Gazdag Juliska. A szép kún leány története. Elbeszéli —. 1 képpel. 16 l.
89. Gaal Mózes: Kántor uram próféciája. Szomorúan kezdődő vidám história, melyet rakoncátlan rigmusokba szedett a jó magyar nép mulattatására —. 1 képpel. 16 l.
90. Milyen lesz az ezredéves országos kiállítás. 1 képpel. 16 l.
91. Tarkó története, vagy a testvérek egyenlensége szerencsétlenséget okoz. — Micz-bánné, vagy ne bántsd a szegényt. 1 képpel. 16 l.
92. Tompa Mihály: A vámosújfalusi jegyző, vagy a rászedett fősvény ember vidám históriája. 1 képpel. 14 l.
93. Gaál Mózes: Gyöngyélet a katonaélet. Ékes rigmusokban megírt története annak, hogy Korpádi Gergelyből ember vált a katonaságnál. 1 képpel. 16 l.
94. Gaál Mózes: A legigazabb magyar, vagy Zrínyi Miklósnak a hősnek históriája. A magyar nép gyönyörködtetésére megírta —. 1 képpel. 14 l.
95. Farkas Sándor, É.: „Úr legyen a fiamból!” vagy miben hibázott Bozó András? 1 képpel. 16 l.
96. Rakodczay Pálné: Püspök helyett püspök kocsisa. Tanulságos szép história. A jó magyar népnek írta —. 1 képpel. 16 l.
97. Fehér Julea szerencséje, vagy a tisztességes munka boldogít. 1 képpel. 14 l.
98. Krónikás: Petőfi Sándor. A jó magyar nép számára megírta —. 5 képpel. 16 l.
99. Krónikás: Új élet. A jó magyar népnek írta —. 4 képpel. 15 l.
100. Mózes diák: Dózsa György, vagy a kurucz király szomorú története. Verses krónika. 1 képpel. 14 l.
101. Jókai Mór: Mátyás király és a szegény varga. A cinkotai kántor. Két verses elbeszélés. 4 szép képpel. Rajzolta Gyulay László. 16 l.
102. Csáky Elek: A vér átka, vagy Isten áld, Isten ver. A jó magyar nép okulására. 5 képpel. 16 l.
103. Gaal Mózes: II. Rákóczy Ferenc, vagy a magyar szabadság nagy hőse. Krónikás történet. Versbe szedte a jó magyar nép lelki gyönyörűségére s épülésére —. 3 képpel. 16 l.
104. Krónikás: Vörösmarty Mihály. A jó magyar nép számára megírta —. 1 képpel. 15 l.
105. Nagy Sándor, K.: Törvény nélkül. Oktató elbeszélés a magyar nép számára. 1 képpel. 16 l. [1900]
106. Gaal Mózes: Szurkos Nagy Gergely, a bankpróféta. 1 képpel. 16 l.
107. Gaal Mózes: A kitagadott apa. Szomorú, de igaz történet. 1 képpel. 16 l.
108. Krónikás: Arany János. A jó magyar nép számára megírta —. 1 képpel. 14 l.
109. Rakodczay Pálné: „Az Isten megsegít.” Érzékeny szép történet. 1 képpel. 16 l.
110. Rudnyánszky Gyula: Égető Sándor. Igaz történet. 4 képpel. 16 l.
111. Ötven forintból nagy vagyon, vagy Salati Péter életrevalósága. Tanulságos szép történet. 1 képpel. 16 l.
112. Csáky Elek: Az engesztelő áldozat. Elbeszélés a magyar nép számára. 1 képpel. 16 l.
113. Mózes diák: Az asztalos megszökött. Szomorkás-víg történet 1 képpel. 16 l.
114. Gergő bácsi levelei Budapestről Bagosra. Tulajdon kezeírásából nyomtatásba adta Lantos diák. 1 képpel. 14 l.

115. Gaal Mózes: A rákosi bakter. Vidám történet. Versbe szedte —. 2 képpel. 16 l.
116. Mózes deák: Megölte a más baja. Tanulságos történet. Versbe szedte —. 2 képpel. 14 l.
117. Lantos diák: Sírva vígad a magyar. Mulattató nóták és versek. A magyar nép számára bokrértába kötötte —. 1 képpel. 16 l.
118. Tolnai Lajos: A falu koronája. Elbeszélés. 2 képpel. 16 l.
119. Nagy Sándor, K.: Az elcsapott koresmáros. Tanulságos történet. 1 képpel. 16 l. [1900]
120. Szücs Ferenc igazmondásai, vagy mit dolgozik a minster? 2 képpel. 16 l.
121. Nógrádi Pap Gyula: Világ legszebb lánya. Csizmadia ország. Szép mesék. 1 képpel. 16 l.
122. A sánta koldus, vagy a számárrá változott béres. 1 képpel. 16 l.
123. Nagy Sándor, K.: Elvitte a sárkány. Sárreiti história. 1 képpel. 16 l. [1901]
124. Csáky Elek: Gonoszsággal nem segítesz magadon. Tanulságos elbeszélés a magyar nép számára. 1 képpel. 16 l.
125. Mosdóssy Imre: Bóka Péter, vagy a földosztók. Elbeszélés a jó magyar nép számára. 1 képpel. 16 l.
126. Vetési László: Virók Vince tapasztalása Stiriában, vagy mi készül a felhő ellen? 1 képpel. 16 l.
127. Gaal Mózes: Az apagyilkos. Szomorú történet. Az élet könyvéből kijegyezte —. 1 képpel. 15 l.
128. Nagy Sándor, K.: A budai toronyzene. Elbeszélés. 1 képpel. 16 l. [1901]
129. A ki a nyomor felé siet, vagy Balázs András szomorú históriája. 1 képpel. 14 l.
130. Bán Zsigmond, dr.: A konkolyvetők, vagy a hegyesi földosztás. 1 képpel. 16 l.
131. Szabó Tamás: Hogyan kell bankót csinálni. 15 l.
132. Farkas Sándor, E.: Haladnunk kell, ha boldogulni akarunk. 16 l.
133. Gaal Mózes: Aki a jég hátán is megél. Épületes történet. 16 l.
134. Szomaházy István: A félkezű Csertán. 14 l.
135. Gaal Mózes: A ropogós cipő. Tanulságos elbeszélés. 16 l.
136. Gerő Attila: A gyermek szerencsét hoz. Népies igaz történet. 15 l.
137. Vetési László: A pirosra festett Rekettyés, vagy mire visz a nagy indulat. Igaz történet a Tisza mellől. 16 l.
138. András gazda: Mivé foszlott a kövér reménység, vagy hogyan csalatkozott a Pundra Marci. 15 l.
139. Nagy Sándor, K.: Ne lopj. Tanulságos históriák a rab-életből. 16 l. [1902]
140. Szabó Tamás: A nagyeszű Péter. 14 l.
141. Kerekes János: Hogy lett Baligó Pista a maga ura. Igaz történet. 16 l.
142. Gaal Mózes: Egy szekér széna. Szomorú, de igaz történet. 16 l.
143. Palásthy Marcell: Az átkos örökség. 16 l.
144. Nógrádi László: Hős Sebestyén. Elbeszélés a szabadságharcból. 16 l.
145. Ne pazarold az erődöt! Igazságok. Az élet könyvéből kijegyezte: Igazmondó. 15 l.
146. Csoór Gáspár: Fésüs Nagy György őrangyala. 16 l.
147. Nagy Sándor, K.: A bodri. Épületes história veszettség idején. 16 l. [1903]
148. [Nagy Sándor, K.:] A kizöldült ház. Tanulságos história. 16 l. [1903]
149. Fekete Benedek: A bóti szoknya. Elbeszélés. 16 l.
150. Nógrádi László: Panna kisasszony. 16 l.
151. Nagy Sándor, K.: A tüzes vas. Elbeszélés a XIII. század elejéről. 16 l.
152. Nógrádi László: Két szomszéd. 15 l.
153. Gaal Mózes: A virrasztó. Tanulságos elbeszélés. 15 l.
154. Könyves Tóth Kálmán: Miért némult el a vörös kakas? 16 l.
155. Jakab Ödön: A beteg asszony útja. 14 l.
156. Nagy Sándor, K.: Ne öl! Elbeszélés. 16 l.

Az egyes füzeteken megjelenési évszám nincs, s a megjelenési időpontokat Petrik is elmulasztotta regisztrálni bibliográfiájában. Ez nagy baj, hisz bizonytalanná teszi a füzetek eszmetörténeti helyét is. Egy-egy füzet megjelenésének időpontját szerencsére bibliográfiákból, lexikonokból utólag is sikerült megállapítani, így, ezek ismeretében nagyjából a többi füzetet is el tudjuk helyezni az időrendben. A biztosan tudott megjelenési adatokat szögletes zárójelben adtuk; ezek a sorszám szerint felsorolt füzeteket időrendileg is tagolják.

Bizonyos, hogy a sorozat első darabja 1886-ban, utolsó füzeté pedig 1903-ban vagy 1904-ben jelent meg. A *Magyar Mesemondó* tehát közel húsz évig élt.

A sorozat szerzői — bár többségüknek mára már megkopott a neve — koruk ismert s elismert írói voltak. Komócsy, Váradi, Endrődi, Tolnai, Dömötör, Gabányi, Csengery, Jakab Ödön, Rudnyánszky, Prém József, Dalmady, Herman Ottó, Kriesch János stb. koruk jó átlagához tartoztak — a korszak egyéb, *nem-paraszi olvasóközönségének szánt lapjaiban is zömmel az ő írásaik jelentek meg: őket olvasta a polgári olvasóközönség is.*

A sorozat tematikája igen változatos és sokrétű volt; az irodalmi, történelmi jellegű művek mellett számos más, „állampolgári ismereteket” és erkölcsi elveket alakító füzet jelent meg az évek során.

3. (Példányszám, terjesztés, propaganda)

A *Magyar Mesemondó* füzeteinek példányszámára vonatkozóan kevés adat áll a rendelkezésünkre s ez a kevés is csupán egyetlen évből, 1891-ből való. Igaz, ezek részben visszafelé is tájékoztatnak — de 1891 utánról egyetlen adatunk sincs. Ferenczy Józsefnek gróf Csáky Albin miniszterhez írott emlékiratából annyi mindenestre kiderül, hogy „az olvasmányok [...] mindegyike 20, 30, sőt némelyike 40 ezer példányban kerültek ki a sajtó alól”.⁸ A *Néptanítók Lapjának* 1891. évi 20. számának *Különfélék* c. rovatában pedig az olvasható, hogy a *Magyar Mesemondó* 1890. évi füzetei összesen 720 ezer példányban kerültek kinyomtatásra.⁹ A sorozatban 1891 márciusáig megjelent összes füzet példányszámát — idézett emlékiratában — Ferenczy „több mint 6 millió”-ra tette. Ez azonban félrevezető adat, Ferenczy ugyanis — anélkül, hogy erre a tényre külön hivatkozna — a hat millióba beleszámította az ugyan-csak általa szerkesztett, célkitűzéseiben is rokon *Nóták és históriák* c. sorozat¹⁰ példányait is. (Igazság szerint a két sorozatot nem is ártana együtt tárgyalni; a *Nóták és históriák* tulajdonképpen a *Magyar Mesemondó* könnyebb fajsúlyú, kiegészítő sorozata volt.) Sajnos, hogy a példányszám 1891 után hogyan alakult, nem tudjuk; egyelőre semmi ide vonatkozó adatunk nincs. Csak föltételezni lehet, hogy a sorozat 1891 után is tartotta a számonkénti 20–40 ezres példányszámot — másképpen ugyanis aligha élt volna még több mint tíz évet. A példányszám 1891 és 1904 közötti konkrét alakulását azonban nem tudjuk kikövetkeztetni.

A terjesztés legfőbb formája — Ferenczy eredeti tervének megfelelően — a ponyván való terjesztés volt. Ferenczy már az induláskor tisztán látta, hogy a *Magyar Mesemondó* „könyvárusok útján való terjesztése eredménytelen volna, mert a nép nem járja a könyvárus boltokat, s mivel a füzetek ára csak egy vagy egypár, sőt fél és negyed krajczár lehet, könyvárus nem is foglalkozhatik elárúsításukkal. Oly kiadó biztosíthatja tehát elterjedésüket, aki a vásárokra, búcsúkra járó, házaló könyvereskedőkkel áll összeköttetésben.”¹¹ E hagyományos „ponyvás” árusítási mód mellett Ferenczy egyebeket is alkalmazott. Mint maga írta Csáky Albinhoz címzett emlékiratában:

⁸ FERENCZY: *i. m.* 211. Ugyanígy tudja Pogány is (319.).

⁹ *Különfélék*. = *Néptanítók Lapja*, 1891. 176.

¹⁰ A sorozat megjelent köteteinek címléírását l. PETRIK: *i. m.* 306–310.

¹¹ FERENCZY: *i. m.* 210.

„Felolvasást tartottam a Gazda Körben, hogy a központi gazdasági egyesület útján hazai összes gazdasági egyesületeket rábírjam a vállalat terjesztésére. Száztizenegy csomagban több ezer füzetet bocsátottam rendelkezésére a központi gazdasági egyesületnek ingyen, mely csomagokat a központi egyesület juttatott el az ország hasonló egyesületeihez. Felszólítottam minden kir. tanfelügyelőt a vállalat terjesztésére, beküldvén nekik mutatóványul a füzeteket. Körleveleket szerkesztettem a kath. megyéspüspökökhez és a vallásfelekezetek főhatóságaihoz, hogy a felügyelők alatt álló tanintézetek útján terjesszék a vállalatot. Egy nagy csomagot több ezer füzetből küldtettem meg Budapest főváros polgármesteri hivatalának a kórházak üdülő betegek között való szétosztására. Hasonlóan a budapesti cs. és kir. és a magy. kir. honvédségi térparancsnokságoknak több ezer füzetet küldtettem a helyőrségben való szétosztás végett, arra számítván, hogy az illető érdekelt olvasók egynéhány füzetet ingyen kapva megismerik a vállalatot s a későbbi füzeteket maguk keresik és megveszik. [...] Összeköttetésbe léptem a culturegyletekkel, hogy megnyerjem őket a terjesztésnek, százezrekre menő füzetet magam forgalomba hoztam egyleti összeköttetéseim által.”¹²

Hogy mennyire terjedt el e sorozat, nehéz pontosan meghatározni még a fontiek ismeretében is. Az a tény, hogy a sorozat viszonylag sok számot megért (Petrik szerint 156 füzet jelent meg!) viszonylag széles körű elterjedtségre vall. Ennyi füzetet, ha nem vették volna, semmiképpen nem lett volna érdemes kiadni — még állami szubvencióval sem. Ferenczy szerint — aki, persze, lehet, hogy szebbnek festette a helyzetet mint amilyen valójában volt —

„A vállalat valósággal nagy elterjedést nyert abban a körben, ahova szánva van, nagy mennyiségben kerül az ország minden vidékére, sőt a külföldön élő magyarok közé is eljut. Nagy csomagban kerül Bukarestbe, Widinbe, Krajovába, Bulgáriába, Szerbiába, sőt Amerikából is érkeztek megrendelések New-Yorkból, Pittsburghból. Észrevehető hatása van a vállalatnak abban, hogy megszűntek az *Angyal Bandit*, *Sobrit*, *Zöld Marcit*, *Spangát* dicsőítő füzetek. Azok a körök, amelyek ezelőtt a betyárromantikát és a rablőhistóriát termelték és bocsátották közre, ma már a *Magyar Mesemondó*-nak megrendelői és terjesztői.”¹³

Ha Ferenczy kurzivált mondatai legalább csak felerészben igazak — s ennyi hitelt Ferenczynek mindenképpen adhatunk —, a *Magyar Mesemondó* missziót teljesített: ízlésfordulatot hozott a paraszti olvasók körében.

4. (A sorozat „hatása”)

A legnagyobb, legsúlyosabb kérdés, ami a *Magyar Mesemondó* számbavétele során fölmerül, kétségtelenül az: milyen új tudatelemek kerültek be a sorozat révén a paraszti fejekbe? S milyen elemek kerültek ismételt megerősítésre? A kérdés, mint „hatástörténeti” probléma, egyelőre empirikusan megválaszolatlan, hisz jelenleg egyetlen olyan paraszti eredetű dokumentumot sem tart nyilván a történettudomány, amelyben — így vagy úgy — fölfedezhető volna a *Magyar Mesemondó* valamelyik füzetének „hatása”, nyoma.^{13a} Ez azonban valószínűleg csak azért van így, mert ilyen szempontú vizsgálatot még senki nem végzett, következésképpen a sorozat hatásáról nem is tudhatunk semmit. Az a tény viszont, hogy a sorozatból viszonylag sok füzet megjelent s mindegyikből relatíve sok példány forgalomba került, azt bizonyítja, a sorozatot olvasták, tartalma — így vagy úgy, de — beépült a parasztság tu-

¹² FERENCZY: i. m. 211.

¹³ FERENCZY: i. m. 211—212.

^{13a} A folklór-kutatás azonban ért el eredményt. Ortutay Gyula — a magyarországi Kossuth-folklórt kutatva — kimutatta, hogy a parasztság körében élt Kossuth-kép főleg a *Magyar Mesemondó* Kossuth-füzetéből jutott el a parasztsághoz. Vö.: POGÁNY: i. m. 319.

datába. Ha pedig ezt okkal-joggal föltételezzük, reális feladatvállalás azt is számba venni, milyen pontokon módosíthatta, befolyásolta a sorozat a paraszti osztályöntudatot. Magyarán: mi volt ezekben a füzetekben. A dedukció, az egyes füzetek tartalmából való óvatos visszakövetkeztetés persze korlátozott érvényű módszer — így az „eredmény” is óvatosan, körültekintően kezelendő. De — s ez aligha vitatható — ez az eredmény is több, mintha nem vállalkoznánk erre az elemzésre.

Ha a *Magyar Mesemondó* egyes füzeit abból a szempontból vizsgáljuk meg hogy milyen tudatmezőket vett célba (következésképpen: milyen tudatterületeken hathatott), akkor azt látjuk, hogy a sorozat füzetei — különösen ha ide számítjuk a *Nóták és Históriaikat*¹⁴ is — több, jól elhatárolható csoportba sorolhatók. 1. A sorozat egyes füzetei (főleg a „Nóták”-ban) egyszerűen csak a hagyományos, énekelhető dalkultúra kiegészítését és (részleges) korrekcióját célozták. Ferenczy maga is megírta, hogy a sorozatban (ide értve a „Nóták”-at is), új nótákat, székely nótákat”, bácskai, szegedi, budapesti, debreceni, marosmenti, ipolyvölgyi, alföldi, vásárhelyi, csöngőlei, tiszamenti, felvidéki, háborús és katonanótákat¹⁵ (stb.) is közölt. Nem tudjuk, a dallam nélkül adott „nóta”-szövegek mennyire terjedhettek, de nagyon valószínű, hogy e füzetek — dallam nélkül is — szerepet játszottak egy-egy vidék nótakincsének szélesebb körű elterjedésében, ill. abban, hogy egy-egy „ötlet”, motívum, gondolat más vidék nótáiban is föltűnt. Ezt annál inkább is föltételezhetjük, mert a katonának bevonult parasztfiatalok „verses”-dalos füzeteiben ugyancsak dallam nélkül állnak a lejegyzett nótaszövegek. 2. A füzetek második csoportja a fölvilágosítás, az ismeretterjesztés körébe tartozott. Ferenczy írt, ill. íratott „történetet” a babona, a kuruzslás, az alkoholizmus ellen; s vannak füzetek, amelyek egészségügyi, csecsemőgondozási ismereteket terjesztettek, vannak, amelyek a korszerű gazdálkodásra vonatkozóan adtak tanácsokat. De van füzet az „angyalcsinálás” ellen stb.¹⁶ E füzetek jelentősége igen nagy; a történeti szakaszban e téren bekövetkezett változások egyik „forrása” kétségtávolan a *Magyar Mesemondó* lehetett. Más kérdés, hogy objektíve e változások is keveseknek bizonyultak. 3. A *Magyar Mesemondó* füzeteinek harmadik csoportja az irodalmi, történelmi tudat alakítására vállalkozott. Jelent meg ugyanis füzet Gábor Áronról, Botondról, Zrínyi Miklósról, Mátyás királyról, II. Rákóczi Ferencről, Deák Ferencről stb., ill. Vörösmartyról, Arany Jánosról, Petőfiről, Jókairól. S jelent meg írás egyes történeti problémákról is (tüzesvas-próbák stb.).¹⁷ A mai történettudomány mércéjével mérve e füzetek természetesen naivak, kezdetlegesek, nem-tudományosak. A történeti gondolkodás elemeinek kialakítását azonban valószínűleg így is elősegítették. Gondoljunk csak arra, hogy a mai általános iskolai tanítás is az alsó tagozatban ilyesféle „történetekkel” készíti elő a felső tagozatos „szakszerű” történelemtanítást, sőt az 5. és 6. osztályban is élnek még alkalmanként ilyen történetekkel. 4. A füzetek egy további csoportja közvetlenül az „állampolgárrá” nevelést célozta. „Egynéhány füzet törvényhozásunk némely intézkedéseit magyarázza előzetesen vagy utólag a nép között. Így fejtegette egyik füzet a népszámlálás hasznát,

¹⁴ PETRIK: i. m. 306—310.

¹⁵ FERENCZY: i. m. 211.

¹⁶ FERENCZY: i. m. 211. Vö. még: a *Magyar Mesemondó* 33., 34., 43., 52., 53., 77. stb. füzetével.

¹⁷ Vö. a sorozat 37., 64., 70., 94., 98., 100., 101., 103., 104. és 108. füzetével.

egy másik a kisdédóvó intézetek fontosságát, egy harmadik az iskolakötelezettség jelentőségét, egy negyedik a hadkötelezettség természetét, egy ötödik a bankjegyek hamisításának következményeit — és így tovább.”¹⁸ De készült füzet a lopás ellen, mely már címében is fontos „erkölcsi” elv (ne lopj!) kialakítását, ill. megszilárdítását célozta. Készült füzet a „magyar alkotmány visszaállítása és I. Ferenc József megkoronázása negyedszázados emlékünnepe” stb.¹⁹ Ezek közös vonása, hogy valamennyiben olyan elvek, eszmék fogalmazódtak meg, amelyek — „elfogadásuk” esetén — az aktívan lojális állampolgár jegyei.

A sorozatról egészében azt mondhatjuk, hogy bármily nagy tematikai stb. különbség is volt az egyes füzetek között, végső soron valamennyi füzetben a liberális evolucionizmus — egyszerűsített s többé-kevésbé rejtett — állampolgáreszménye jelenik meg. Azt az eszményt írták le, „járták” körbe a *Magyar Mesemondó* szerzői, amelyek szerintük a jó, tehát aktívan lojális állampolgárt kellett, hogy jellemezze. Aligha véletlen, hogy a *Magyarország ünnepe*²⁰ című „verses történet”, mely — már tárgya miatt is — ezt az eszményt koncentráltan mutatja föl, ilyen gondolatok körül rendeződik el: nemzeti függetlenség, jó király, alkotmányosság-törvényesség, folyamatos fejlődés-gyarapodás, jobb jövő, mérsékletesség, a múlt mellett a jelennek is becsülése, a „törvényes szabadság”, a polgár-módon értelmezett „egyenlőség”, a nemzetiségi megbékélés stb. Érthető tehát, hogy ily fölfogás keretein belül nem sok helye lehetett a valóságos társadalmi tagozódásból adódó ellentmondások taglalásának, sőt helyenként a liberális eszmények, mint „valóság” jelennek meg. Rudnyánszky Gyula pl. nemcsak annak a polgár hitnek adott hangot, hogy „minden áldozatnak van jutalma, haszna”²¹, de azt is le merte írni, hogy: „a haza terhéért, pénz s munka adóját // Szintén nem csupán a jámbor népre róják; // Fizeti azt váltig a polgár, az úr is, // Kutya bór nem használ, sem a corpus juris”.²² Meg: „Nincs köztünk különbség; búban s vigadásban // Egy a szegény s gazdag, ha öröm, ha gyász van; // Akik törvényt látnak s kik törvényt keresnek: // Itt s a munkában mind egyenlőkké lesznek”.²³ Ez a hamis, az eszményt valóságnak föltüntető gyakorlat azonban — paradox módon — nem lett akadály a annak, hogy a sorozat számos olyan eszményt, elvet vigyen el a paraszti olvasókhoz, amely — mint szubjektív elem — objektíve segíthette a parasztságnak az új viszonyokhoz való alkalmazkodását, konkrétebben szólva: a paraszti polgárosodást. Segíthette a parasztok emberi viszonyokról alkotott képzeletének gazdagodását, tágulását — egyúttal társadalomképük gazdagodását. (Gondoljunk csak a sorozat „ismeretterjesztő” vonatkozásaira vagy a Rudnyánszky-féle liberalizmus-„exportra”.) Sőt, még az sem lehetetlen, hogy az agrárszocializmus egyenlőség-fölfogása genetikusan kapcsolatban volt a *Magyar Mesemondó* által forgalmazott (imént idézett is) egyenlőség-eszménnyel. A parasztok tollából az agrárszocialista lapokban megjelent írások ugyanis voltaképpen semmi mást nem tettek, csupán ennek az egyenlőségnek a meg nem valósulását kérték

¹⁸ FERENCZY: i. m. 211.

¹⁹ RUDNYÁNSZKY Gyula: *Magyarország ünnepe*. Bp. Méhner V., (Magyar Mesemondó 63.)

²⁰ RUDNYÁNSZKY: i. m.

²¹ RUDNYÁNSZKY: i. m. 11.

²² RUDNYÁNSZKY: i. m. 11.

²³ RUDNYÁNSZKY: i. m. 10.

számon. Azaz: számonkérték az eszményt. (Ebben az összefüggésben nem érdektelen adat: Ferenczy a Lúdas Matyi átdolgozását is megjelentette a sorozatban.) Nem hagyható azonban figyelmen kívül az sem, hogy a *Magyar Mesemondó* — éppen az 1890-es évek agrárszocializmusának jelentkezése következtében, azt ellensúlyozandó — a földosztás eszméje ellen is föllépett.²⁴ Ez az ellentmondás, úgy látszik, a sorozat egészének legfőbb ellentmondása volt; a *Magyar Mesemondó* előre is vitte, fékezte is a paraszti osztályöntudat kibontakozását.

5. (*A sorozat jelentősége s a további kutatás teendői*)

Nagy példányszáma, viszonylag hosszú élete azt bizonyítja: a *Magyar Mesemondó*, szerkesztőjének eredendő szándékához híven, valóban bekerült a paraszti olvasmányok sorába — legalábbis az 1900-as évek elejéig. A sorozat jelentősége kétségkívül ebben a tényben van; a *Magyar Mesemondó* jelenléte révén a parasztember végre nem-ponyvát is olvasott s nemcsak technikailag gyakorolta magát az olvasásban, de új tudattartalmakhoz: eszmékhez, ismeretekhez is hozzájutott. Hogy az ezekben az olvasmányokban jelenlevő „tartalmak” miképpen s milyen eredménnyel épültek be a parasztság tudatába, sajnos, egyelőre nem tudjuk. Nem is fogjuk megtudni mindaddig, amíg a sorozat egészét nem vetjük alá nagyon részletes, nagyon precíz tartalomelemzésnek, s az így nyert anyagot nem vetjük össze a paraszti írásbeliség egykorú termékeivel, valamint mindazzal, amit hagyományosan a szellemi néprajz illetékességi körébe szokás utalni: népdallal, mesével, szólással stb. Annyi azonban már most is föltételezhető, hogy a kapitalista viszonyokhoz való alkalmazkodásban a *Magyar Mesemondó*nak is szerepe lehetett. Hogy ez a szerep pontosan milyen lehetett, a további kutatás, a módszeres vizsgálat feladata lesz fölmérni

LENGYEL, ANDRÁS

Eine volksbildende Schmöckerserie, der „Ungarische Märchenerzähler” (1886—1904)

Die Periode zwischen der Aufhebung der Leibeigenschaft (1848) und dem ersten Weltkrieg hat auf dem ganzen Gebiete des ungarischen Bauernlebens radikalen Wandel mitgebracht. In dieser Zeit hat sich — unter anderen — auch die Struktur der Bauernbildung umgebildet: die früher fast ausschliesslich orale Kultur hat auch zahlreiche Elemente der Schriftlichkeit in sich hineingebaut. Die Geschichte dieses Wechsels in Ungarn ist eigentlich unbearbeitet. Die Bedeutung unserer Abhandlung besteht gerade darin, dass die in unserem Aufsatz behandelte volksbildende „Schmöckerserie”, der „Ungarische Märchenerzähler” eine der Lektüren der sich an Lesen gewöhnenden Bauernschaft war. Das eine echte Volkslektüre. Die Verbreitung der Serie wurde dadurch begünstigt, dass die in dieser Serie veröffentlichten volksbildenden Schriften, sowohl ihre Abfassung wie auch ihre äusserliche Ausstattung, sich an den traditionellen Lektüren der Bauernschaft, den Schmöckern gerichtet haben. Auch ihre Verbreitung war mit der Verbreitung der Schmöckern ähnlich. Unser Aufsatz behandelt die Entstehung dieser Serie, ihre Struktur, die Verbreitung der einzelnen Hefte und ihre vermutliche „Wirkung”.

²⁴ Vö.: *Magyar Mesemondó* 130. füzete.

A népfrentgondolat az amerikai magyar emigráció sajtójában (1919–1945)

„Nem lehet közömbösnek lenni, Örült szadista gyilkosok garázdálkodnak, le kell fogni valamennyit... védekezni kell. »Lenni vagy nem lenni« — soha ilyen aktuális ez a hamleti töprengés nem volt... Milliók véreznek értünk...” — írta a háború utolsó esztendejében Vértes Marcell az 1919 után emigrált világ-híró festőművész a New-York-i *Az Ember* című lapban. „Nem lehet közömbösnek lenni”, ez a szárazon hangzó, egyszerű kijelentő mondat erkölcsi parancsot jelentett mindazok számára, akik az ellenforradalom uralomra jutása után azért hagyták el a hazát, hogy a határokon túl tovább küzdhessenek a haladásért. Ezek az erők később természetesen kapcsolódtak be a fasizmus és a háború elleni világméretű küzdelembe. A Magyarországon üldözött költők, a halott Ady Endre, a perbe fogott József Attila verseit idézték az emigránsok, az ő szavaikkal őrizték a másik Magyarországot. Kanadában Hollós Korvin Lajos *Az elveszett haza* című költeménye szólt a közös érzésről:

...szívdobbanásod: szörnyű gong, / puszták ősi szava / s az ősi, ősi, ősi gond: / hol, merre a haza?

Már a Tanácsköztársaság leverése után lépéseket tettek a közös küzdelmet elősegítő egység létrehozására az emigránsok legjobbjai. Amerikában az első kísérlet az ott élő magyarok politikai alapon történő tömörítésére a Liga a Horthyzmus ellen nevű szervezet volt, élén Gellért Hugóval, a politikai harcot nyíltan vállaló művésszel, aki vallotta, hogy „a ma alkotó embere a jövő teljes emberének az előfutárja” és Bálint Imrével, az amerikai magyar emigráció jelentős tehetségű írójával. Ez a liga az amerikai antifasiszta szövetség — Antifascist Federation — taggyesületeként működött, majd a harmincas évek elején beleolvadt az amerikai háborúellenes szövetségbe — League Against War and Fascism —, de nem sikerült széles tömegkapcsolatokat kiépítenie. A liga egységtörekvéseinek folytatója, az 1931-ben alapított Kultúrszövetség a marxizmussal szimpatizáló csoport kezdeményezésére jött létre, és *Kultúrharc* című folyóirata ablaknyitást jelentett a világra.

Az amerikai magyar lapokban már a hitleri uralomátvétel előtt erőteljesen hangot kapott a fasizmus felismerése és az ellene való harc sürgetése. A *Kultúrharc* 1932 tavaszán Hitler-hisztéria címmel közölt cikket, 1933-ban egymást követték a hasonló szellemű írások. Az 1933. novemberi szám közölte Henri Barbusse felszólalását a fasizmus elleni kongresszuson. 1934 februárjában a Reichstag-perről, márciusban a hitlerizmus elleni mozgalomról, októberben a Háború-Ellenés Liga kongresszusáról számolt be a folyóirat.

Ez a tematika tölti be a többi magyar lap oldalait is. A Kommunisták Argentínai Pártjának *Proletár* című, 1926 decemberében indult havi orgánuma 1933. január 28-án Háború ellenes egységfrontot! című felhívásban közli a csatlakozást a Montevideoi Háború Ellenek Kongresszushoz. Az október 26-i számban közzétették A Magyarajkú Munkások Országos Szövetségének felhívását az argentinai fasizmus ellen. „Védjük meg a Szovjetuniót!” — írta a *Proletár* 1934 augusztusában.

A Los Angeles — San Franciscó-ban hetenként megjelenő *Nyugat* már 1930-as számaiban felveti a világ békéjét fenyegető fasizta veszély jelenségeit.

A kanadai magyar kommunisták lapja ugyancsak az elsők között figyelmeztetett e veszélyre a kontinensen. Cikkeivel nap mint nap harcra hívott. 1933. június 15-én közölte Károlyi Mihály írását: *Miért megyünk a párizsi kongresszusra?* — s beszámolt az európai antifasizta kongresszusról, melyen 80 német küldött volt jelen. A lap 1934-es évfolyamát szintén áthatja a fasizta veszélyre történő figyelmeztetés. Február 15-én Egységfrontba a fasizmus ellen címmel közölt felhívást, majd egymást követték az adatokra támaszkodó, világosan érvelő Hitler-ellenes írások.

E lapoknak csak vázlatos áttekintése is képet nyújt arról, hogy a népfront-gondolat már jóval a Komintern VII. kongresszusa előtt érlelődött az emigrációban. Érthető ez, hiszen a magyar emigránsok a fehérterror elől kényszerültek a hontalanságba, s mivel a hazai progresszióval a szoros kapcsolatot szinte az első pillanattól kezdve — bár nem kis áldozatok árán — sikerült megőrizniök, sok mindent tudtak az ellenforradalom terrorakcióiról. Ezek az akciók, módszereiket tekintve elődjei voltak a hitleri népiirtásnak. Károlyi Mihály és az emigrált politikusok, írók, művészek egész tevékenységüket a hazai fehérterror hitelesen dokumentált bemutatásának szentelték, hogy az egész világ elé tárják, mi történik Magyarországon. S Mussolini, illetve Hitler feltűnésétől kezdve a hazai ellenforradalom elleni küzdelmet összekötötték a fasizmus elleni nemzetközi harccal.

Ennek első írásos dokumentuma, az 1934 nyarán Baselban kiadott *Barnakönyv*, amely a németországi borzalmakat dokumentumokkal tanúsította. Szövegét Károlyi Mihályné, Andrássy Katinka csempészte ki Németországból. A könyv hamarosan magyar nyelven is megjelent. A *Barnakönyv* Hitler-Németországról és a lipcei perről című bratislavai kiadást Balogh Edgár szerkesztette, előszót Fábry Zoltán írt hozzá; Magyarországon azonnal az elkobzott kiadványok listájára került. 1934 decemberében e könyv Nagyváradon bővített kiadásban jelent meg, melyet — a korabeli szöveg szerint — „angol, francia, holland és amerikai antifasizisták hívtak életre, akiket a Hitler-fasizmus áldozataiért küzdő nemzetközi bizottság, élén Einstein professzorral és Lord Marley-vel — segített ebben”.

Az események sürgették a világ progresszív erőinek határozott színre lépését. Szőke István, a Kanadai Magyar Munkás szerkesztője, a Kanadai Kommunista Párt Központi Vezetőségének tagja 1935. április 26-i Egységet! Egységet! és Egységet! című felhívásában mozgósította az ottani magyarokat:

„... Az örökös rablástól és előre kiszámított gyilkolástól modern vadállattá »civilizálódott« elnyomók hitleri őrzöngése nem ismer más megoldást, mint egy roppant világégés rendezését. Itt leplezve, szocializmust zsoltosmázva, ott nyíltan, meleg vértől párolgó kezekkel építgetik az iszonyú játékhoz a díszleteket... A borzalmas tragédia megjátszását csak egyetlenegy tény képes meghiúsítani: minden dolgozó faji, nemzetiségi és vallási-különbség nélküli egységfrontja...”

A lap július 2-i számában ugyanezt a gondolatot fejezte ki Ady Endre barátja, Hollós József orvos *Hol az ellenség?* című cikkében:

„Éppen, amikor bejárta a világot Hitler kijelentése, hogy máttól kezdve nyíltan fegyverkezik és az újságok tele voltak a rögtöni háború feszültségével, egy borzalmas könyv olvasása kötött le, a »Barna könyv«-et olvastam, amely Hitler és a nácik gazdaságait leplezte le... Valóban fel kellene hagynunk minden reménységgel és buta megadással szemlélnünk az egész kultúra és civilizáció pusztulását — mert ezt jelenti a fasizmus szennyes áradata és az új világháború kitörése —, ha valamennyiünk szerencséjére és az egész emberiség megváltására nem születnének ma már garmadával és világsszerte új és új Krisztusok...

Vörös Krisztusoknak izgága, / Tavasz hadja várnak, várnak, / Mert a világ megszenvedett, megérett / S jussára méltó: a világra.

Egyetlen reménye az emberiségnek, hogy ezek az izgága Krisztusok már mindenütt jelen vannak... Ezeknek a tanítására, izgatására az elzárt agyvelők kezdenek megvilágosodni, a tömegek kezdenek ébredezni...

Ne lapuljon meg hát gyáván senki, mert ez úgyis a biztos pusztulást jelenti. Ébredjen föl mindenki, akiben a szolgálélek még el nem hatalmasodott, a világkatasztrófa itt dörömböl már a kapuk előtt. Csak a tömeg felébredése és elszántsága segíthet. Eszméljen mindenki annak a tudatára, amire én is fölébredtem, hogy az ellenség itt van a hazánkban, mindenkinek a saját hazájában, ott ülnek aranyhegyeiken, és nem más nemzetek rabszolgáival, de saját rabszolgatartóikkal kell leszámolni.”

Kommunisták és szociáldemokraták, radikálisok és pártonkívüliek s a dolgozó emberek különböző rétegeinek legjobbjai kísérelték meg az összefogást. Ebben a folyamatban része volt a Szocialista Munkásinternacionálénak is, melynek 1933 augusztusában tartott párizsi nemzetközi konferenciáján magyar részről jelen volt az 1944-ben mártírhalt halt Mónus Illés, Ries István, a kiváló jogász, a Világosság Emigráns Csoport részéről pedig Rónai Zoltán. A konferencia határozata felhívta a figyelmet a munkásosztály történelmi hivatására a fasizmus elleni küzdelemben és a háborús törekvések megakadályozásában; a szocialista pártok köteletségévé tette, hogy 1933. november 9-én tüntetéseken tiltakozzanak; rendezzenek gyűjtést a német fasizmus áldozatainak hozzátartozói számára. A határozat felszólította a világ népeit, hogy védjék meg a fasizmus által veszélyeztetett békét és harcoljanak a faji demagógia ellen.

Ilyen előzmények után született meg 1935 augusztusában a Kommunista Internacionálé VII. Kongresszusának a népfrejtgondolatot hirdető történelmi jelentőségű határozata, 1935 nyarán Budapesten gyorsan terjedt egy kis füzet. Borítólapján Faludi Ferenc: *Gyermekek étkeztetése* állt, kiadóként a Népegészségügyi Társulat szerepelt, a könyvet az Egészségügyi könyvsorozat 9. darabjaként tüntették fel. A bibliapapíron nyomtatott, igen kicsi súlyú könyvecske első oldala a borítólap címének megfelelő. A második oldaltól kezdve következik az igazi tartalom: Dimitrov: *A fasizmus offenzívája és a Kommunista Internacionálé feladatai a munkásosztály egységéért folytatott harcban*. Beszámoló a Kommunista Internacionálé VII. Kongresszusának 1935. augusztus 2-i ülésén.

Egy másik álcázó köntösben is terjedt a kongresszusi határozat; ennek Sellő János: *A gyümölcs és az emberi szervezet*. Bp. Fórum kiadás szerepelt a borítólapján. Dimitrov e beszédét Komját Irén, Párizsban a rádióelőadás alapján jegyezte le, s Farkas Aladár szobrászművész csempészte Magyarországra, kis tükörbe rejtve.

A népfrejt létrehozásáért vívott, Dimitrov által irányított küzdelem mindenütt magában foglalta a munkás-egységrejt megteremtését és a társadalom

legszelesebb rétegeinek tömörítését a fasizmus és a háború ellen, a nemzeti függetlenségért és a demokratikus szabadságjogokért. Létrejöttek körülményei azonban és a kitűzött konkrét feladatok is, az egyes országok jellegének és történelmi viszonyainak megfelelően különböztek egymástól. Ezt az egész emberiség számára életbe vágó küzdelmet az európai szellemi világ legjobbjai támogatták. A *Kanadai Magyar Munkás* 1936. július 7-i száma őrzi Dimitrov levelét, melyet Romain Rolland-nak írt 70. születésnapjára:

„... védője vagy azoknak, akik ádozatul estek a kapitalisták elnyomásának, rabszolgatartásának és börtönnek, s akinek nevét örömmel és reménykedéssel ejtik ki Thälmann, Ossietzky és Ludwig Renn, Gramsci és Terracini ... akik fasiszta poklokban sínylődnek s akik nevét a többi ezer és ezer antifasiszta politikai fogoly tisztelettel emlegeti ...”

Ugyanebben a számban lelhető fel a nagy francia író levele, melyben Dimitrovnak válaszolt:

„... Az üdvözetek között nagyon kevésnek volt számomra oly értéke, mint a tiéd nek. Mivel a te munkád nem könyvekben, hanem tettekben van, amelyeket leírtak a történelemben, képezvén a forradalom egy jelentős részét. Boldog vagyok, hogy veled egy táborba tartozom ... Élek vagy halok, nevem jelszó lesz a többi harcos jelszavak között ...”

A VII. Kongresszus után egyre inkább helyet kapott irodalomban, képzőművészetben, publicisztikában és tettekben a népfront-gondolat. A magyar emigránsok nemcsak Európában, de az óceánon túli országokban is erőfeszítéseket tettek, hogy egységbe tömörítsék a békére vágyó embereket. Az 1936-ban alakult spanyolországi népfrontkormány három esztendősz küzdelmét támogatták tollal és fegyverrel az amerikai kontinens magyarjai is. A *Kanadai Magyar Munkás* folytatásokban közölte Upton Sinclair *No pasaran!* című regényét; az egyik legkitűnőbb amerikai magyar munkásköltő, a Dózsa-unokának nevezett Varga József „Madrid ifjú halottainak” ajánlotta versét; a lap *Az egyik kezükben puská, a másikban gránát, Magyarok a spanyol szabadságharcban* címmel közölt beszámolót.

Az *Ember* című New-York-i lap egyik maradandó értékű dokumentuma 1937. január 5-én egy névtelenül megjelent írás: A Somogyi Béla fia.

„Hogy ki volt Somogyi Béla, azt aligha kell magyarázni Az Ember olvasóinak. A szocialista újságírás egyik legkiválóbb magyarországi harcosa volt, aki a kommün összeomlása után törhetetlen kötelességtudással és önfeláldozó bátorsággal szerkesztette a budapesti Népszavát. A fehérterror ekkor élte hőskorát és Horthy legjobb tisztjei annyi ezer munkással együtt Somogyi Bélát és Bacsó Bélát is kegyetlenül meggyilkolták. A mártír Somogyi Béla legkisebb fia, Somogyi Pál kisodródott Amerikába és itt az Új Előre című kommunista napilap munkatársa, majd szerkesztője lett ... A logika, a biztos eszmemenet volt a legerősebb oldala Somogyi Pál harcos, polemikus írásainak és az senki számára nem lehet kétséges, hogy ez a fiatalember szentül hiszi azt, amit leír ... De én úgy beszélek a Somogyi Párról, múlt időben, mintha legalább is nekrológot írnék róla. Pedig erről szó sincs. Egészen másról van szó. Arról van szó, hogy a Somogyi Béla legkisebb fia olyasmit cselekedett, amiért az igaz embereknek a szívükre kell őt ölelni. Elment Spanyolországba, hogy fegyverrel a kezében vegyen részt a spanyol nép megrendítő szabadságharcában ... Ezekben a napokban már ott harcolt a spanyol munkások vérben úszó frontján. Amíg mi itt töprengünk, tépelődünk, vitatkozunk és átkozódunk, ő egy mindnyájunkat megszégyenítő gesztussal puskát fogott és odavitte fiatal életét a legszen-tebb kötelességteljesítés oltárára ... A kis Somogyi Pál el tudott menni és ezzel messzire kimagaslott a sorainkból és külön embernek bizonyult valamennyiünknek ...”

Verd föl az alvókat, fütttyents, kongasd a harangot, fujjad a lángot! / Ellopják szavainkat, a házat, a friss levegőt — véd, véd a világod! /

— írta Hollós Korvin Lajos *Riasztó* című versében, melyet az emigráns Vámbéry Rusztemnek ajánlott. Az Amerikában menedéket lelt magyarok megpróbálták felverni az alvókat, kongatták a harangot, s mindent megtettek azért, hogy megvédjék az emberi világot az embertelenséggel szemben. Az emigráns kommunisták lapja, az *Új Előre* 1937. október 25-én átadta helyét az *Amerikai Magyar Világnak*, „a demokratikus egységszervezet lapja”-nak, melyet ugyanaz év decemberében a munkások áldozatkészségével indított *Amerikai Magyar Jövő* váltott fel. A lap új lendülettel fogott hozzá az antifasiszta erők egyesítéséhez és a *Kanadai Magyar Munkással* együtt a progresszív magyarok vezető orgánuma lett, „Demokratikus, antifasiszta lap” alcímmel hetenként kétszer jelent meg Gyetvai János és Deák Zoltán szerkesztésében. 1939-ben *Kiáltványt* közölt a fasiszmus ellen.

Már elődje, az *Új Előre* szerkesztői is tettek lépéseket az egység megteremtéséért. Az *Ember* szerkesztőjét, Göndör Ferencet kérték fel, írjon cikket a lap fennállásának 35. évfordulójára. A *Közös harc a közös ellenség ellen* című írást 1935. november 30-án közölte az *Új Előre*. Néhány sorát idézzük:

„... őszinte örömmel vettem tudomásul a harmadik Internacionálénak azt az elhatározását, hogy véget vet a gyilkos és öngyilkos testvérharcnak, és a fasiszmus és a háború elleni közös harcra szólítja mindazokat, akik hajlandók ebben a nagy küzdelemben részt venni. A harmadik Internacionálé legutóbbi kongresszusán helyesen ismerte fel a reális helyzetet, hogy e pillanatban nem a kapitalizmus és a szocializmus között van a választás, hanem a demokráciák vívják élet-halálharcukat a fasiszmussal. Ebben a harcban a kommunista párt és Szovjetország minden fenntartás nélkül a demokráciák oldalán áll és ez a tény a legszélesebb egységszervezet megteremtését teszi lehetővé... Most nincs fontosabb, nagyobb és égetőbb feladat, mint tömör sorokban felvonulni a világgyújtogató fasiszta veszedelem ellen...”

A fasiszmus elleni harc hívta életre New York-ban a Vámbéry alapította Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetségének *Harc* című hetilapját is 1941 decemberében. A lap a főszerkesztő Vámbéry, továbbá Károlyi Mihály, Jászi Oszkár, Halász Miklós, Hatvany Lajos, Kéri Pál és mások írásaival mozgósított, s közölte az amerikai demokratikus magyar szabadságmozgalmak híreit egészen a háború befejezéséig. Vámbéryék másik, jelentős folyóirata, a *Magyar Fórum* tudományos szinten — a *Huszdik Század* és a *Századunk* hagyományait folytatva — kívánta szolgálni „a magyar és az emberi gondolat egységét”. Munkatársai a lelkes Czákó Ambrótól a kommunista Barta Lajosig a progresszió különböző árnyalatait reprezentáló kiváló képviselői már nevükkel fémjelezték az egységszervezet és az országhatárokon átnyúló kapcsolatokat. Fényes László, Hollós József, Ignótus New York-ban éltek, Moholy-Nagy László Chicagóban, Vér Andor Buenos Airesben, Tamás Aladár Mexikóban, Jászi Oszkár Oberlinben — s a folyóirat arról tanúskodik, hogy a huszadik század legsötétebb szakaszában a legjobbak a sötétség, a barbárság ellen emeltek szót, a haza és a világ, az egész emberiség sorsa foglalkoztatta őket. Ezt tanúsítják a lapban közölt londoni Károlyi-beszédek is, mint az 1943. március 15-i:

„... Nekünk szabad földön élő magyaroknak teljes erőnkkel támogatnunk kell az otthoni függetlenségi frontot. Amerikában, Dél-Amerikában, Kanadában, Angliában és Oroszországban egységesen fel kell sorakoznunk a szövetségesek mellett és amit odahaza nem mondhatnak el, nekünk kell szavakba foglalni...”

Latin-Amerika több országában egymás után alapítottak lapokat az emigránsok. Tamás Aladár 1942 júniusában indította Mexikóban *Szabad Magyarország* című havi folyóiratát. Szabad Magyarorszáért című, programadó cikkében tömören szolt az egység fogalmáról.

1946-ig, a szerkesztő hazatéréséig 48 szám jelent meg a folyóiratból, mely az 1941-ben életre hívott Szabad Magyar Mozgalom orgánuma volt. A kontinens húsz országában terjesztették; a szerkesztő az összes amerikai magyar lapokkal, illetve szervezetekkel kapcsolatban állt, sőt más országok emigráns íróival, művészeivel is. A folyóiratot olvasták Moszkvában és Londonban, Sao Paulóban, Buenos Airesben, Montevideóban, Chilében, La Pazban. Előfordult, hogy egy-egy közleményét New York-ban vagy Kanadában reprodukálták, spanyol fordítás is készült, Dél-Amerika több országában rádión olvastak fel belőle. Érthető, mert bár magyar nyelvű, de nemzetközi szellemű orgánum volt. A magyar szerzők Károlyi Mihály, Révai József, Vámbéry Rusztem, Varró István — írásai mellett Charlie Chaplin, Wolfgang Langhoff, Egon Erwin Kisch, Ilja Ehrenburg, Tyihonov, Neruda, Anna Seghers írásait közölte. Itt jelent meg első ízben magyar nyelven Vercors-tól *A tenger csendje*, *Csend* címmel, s ugyancsak először egy jelentős tanulmány Lukács György tollából, a *Sorsforduló*, melyben a szerző a német fasiszmus kapesán sürítve tárgyalja a történelmi pillanatnak az egész világot és emberiséget érintő sorsdöntő kérdéseit.

A chilei kis magyar kolónia tagjai is úgy érezték, fel kell lépniök a „barna pestis” ellen. Az 1938 őszén alakult chilei népfrontkormány befogadta a különböző nemzetiségű menekülteket, így a magyarokat is, akik 1941 márciusában *Üzenet* címmel indítottak lapot. Hasábjain szoltak a hazai ellenállókhoz, a világ progresszív gondolkodású embereihez. Megírták, hogy a magyarok részvétele a német oldalon katasztrófhához fog vezetni. Károlyi Mihály elismerését fejezte ki a chilei magyarok e munkájáért. 1942 júniusában megszűnt az *Üzenet*, 1943. október 22-én új lapot indítottak, a *Chilei Szabad Magyar Szemlét*, mely 1945 utánig mozgósított Károlyi, Gábor Andor, Ehrenburg írásaival, közölte a hitlerizmus véres akcióit leleplező dokumentumokat és az ellenállási mozgalom sikereit.

Az egységfront-gondolat hívta életre az argentinai magyar újságokat is. A Buenos Aires-ben 1941. október 19-én indított *Új Világ* első számának *Történelmi idők* című vezércikke megállapítja, hogy Dél-Amerikában kétszáz-ezer magyar él, ha csatlakoznak a mozgalomhoz, lényegesen elősegíthetik a náciizmus bukását s ezzel Magyarország felszabadítását. A hetilap gazdag névsora tanúsítja, hogy a szerkesztők — Szász Béla (Rajk László barátja) és Kollár Béla — számára az egységfront nem üres szó volt. Hazai és emigráns írók, kommunisták és szociáldemokraták, népiek és polgári radikálisok írásai sorakoznak oldalain. Az Amerikában, Nyugat-Európában, Moszkvában menekedőket nyert írók sorai mellett kuruc versek, az immár több éve halott József Attila költeményei, az 1938-ban emigrált Vér Andor szatirikus írásai sorjáznak a lap hasábjain — és ha most eltekintünk a művészi színvonal különbözőségétől — minden írás tartalma közös: harc a fasiszmus ellen, a békéért, az emberi élet lehetőségéért. Az 1943. augusztusi számban közzétették Thomas Mann Alekszej Tolsztojhoz intézett levelét, melyben a száműzött német író kifejti együttérzését a szovjet néppel s megállapítja, hogy a Szovjetunió ebben a háborúban nemcsak saját magáért harcol, de egyidőben minden emberért és szabadságukért. A laptól az argentin kormány megvonta a postai szállítást jogát, így 1943

októberében megszűnt, azonban már december 1-én útjára indult *Magyar Lapok* című utóda Ehrenfeld Béla szerkesztésében. Mint elődje, ez a lap is a külföldön élő több millió magyarhoz kíván szólni: feltárja a fasizmus lényegét, nemzetközi akciókat szervez a háború ellen, a békéért.

Tel-Avivba is eljutott Dimitrov szava. A palesztinai magyar kommunisták 1938-tól kezdve *Antifasiszta Egység* című sokszorosított lapjuk oldalain, illegálisan mozgósították a barbárság ellen. A lapnak nem kis szerepe volt abban, hogy számos ott élő magyar zsidó csatlakozott a fegyverrel harcolókhoz.

Mint az eddigiekben felvázoltuk, évekre volt szükség ahhoz, hogy a népfrontgondolat megérlelődjék, elterjedjen és tettekre mozgósítson. A fasizmus uralomra jutását s az általa kirobbantott, az egész emberiséget súlyosan sújtó háborút megakadályozni nem tudta. Pedig — amint azt az emigráns sajtó, s az emigráns művészek alkotásai tanúsítják, — többen előre érezték a fenyegető veszélyt. Károlyi Mihály, aki emigrációja első percétől kezdve az egységfront megteremtésén fáradozott, 1941. május 31-én, a mozgalom zászlóbontását megelőzően így írt Hatvany Lajosnak:

„Nekem látod nem az a legfontosabb, hogy valaki anti-náci legyen — az is kell. De a legfontosabb, hogy Anti-Horthysta legyen. Nem is a Horthy személye a fontos, de én csak azokkal vagyok hajlandó együtt dolgozni, akik velem együtt le akarják törni az »úri« Magyarországot. Lehet, hogy ezért engem is »Holdkórosnak« fogsz megítélni — mint ahogy Jászit is annak tartod — ezt csak megtiszteltetésnek venném. Hidd el, különösen a mai földrengés közepette — nem petty-reálpolitikusokra van szükség, hanem . . . merész bátor építőkre, akik a régi dudvás pilléreket fel merik rúgni, azzal a kockázattal is, hogy esetleg reájuk fognak esni és eltemetik őket. Magyarországnak, Európának egy egészen új épületre van szüksége . . .” (MTA kéziratára.)

1941. szeptember 27-én londoni Ethical Hallban egybegyűlt magyarok kimondták az Új Demokratikus Magyarországi Mozgalom (Free Hungarian Movement) megalakulását Károlyi Mihály vezetésével. Károlyi hét pontban ismertette a mozgalom programját. Ennek lényege: kíméletlen harc a fasizmus minden formája, a fasiszta ideológia és annak magyar hajtásai ellen; szakítás a német orientációval, a magyar ellenállás minden erővel való támogatása, radikális földreform, demokratikus szabadságjogok biztosítása mindenki számára, a szomszédnépekkel való egyetértés megteremtése.

A zászlóbontás után az emigráns magyarok szervezetei csatlakoztak a mozgalomhoz. New York-ban a Vámbéry Rusztem vezette Új Demokratikus Magyarországiért Mozgalom, és a Jászi Oszkár vezette Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetsége együttműködött; vezetőségükben jelen volt a *Nyugat* volt szerkesztője, Ignotus, Hollós József orvos, dr. Halász Miklós és Kéri Pál újságírók, dr. Schultz Ignác, a csehszlovákiai magyar szociáldemokrata párt volt képviselője.

A chicagói mozgalom vezetői között dolgozott Moholy-Nagy László, a kanadai csoport elnöke dr. Czako Ambró, a mexikóié Tamás Aladár volt. A mozgalomnak a következő országokban alakultak még szervezetei: Argentína, Brazília, Bolívia, Chile, Kuba, Uruguay, Palesztina, Észak-Afrika.

A mozgalom létrehívása után e szervezetek azonnal hozzáálltak a cselekvéshez. A Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetsége 1941. október 19-én tartott gyűlésén *A náciizmus ellen a Szabad Magyarországiért* címmel kiáltványt intézett az amerikai magyarokhoz és a hazai ellenállókhöz. A chilei szabad magyarok egy hét alatt 5000 dollárt gyűjtöttek az orosz vörös kereszt számára.

Említenünk kell azonban, hogy Károlyi aggódott a mozgalom erkölcsi tisztaságáért. Jászi Oszkárhoz intézett 1942. november 10-i levele tanúskodik erről:

„Egységfrontot — igen, a magyar egységfrontot én is kívánom, sőt szükségesnek tartom, de arra nem vagyok kapható, hogy az ellenforradalom kolompasait magunk közé engedjem, hogy azután a soraink közé furakodva, a nemzetközi reakció szolgálatában támadjanak ellenünk...” (MTA kéziratára)

1943 szeptemberében a dél-amerikai magyar szervezetek kongresszust tartottak, ahol egyhangúlag elfogadták a Károlyi-vezette mozgalom programját. Sikeres harcot folytattak a magyarországi ellenforradalmi rendszer amerikai ügynökei ellen; eredményes munkát végeztek a menedéket nyújtó ország közvéleményének tájékoztatásában, kapcsolatot teremtettek az illető ország politikusaival, művészeivel, íróival és újságíróival, cikkeket írtak a magyar és az idegen nyelvű lapokba.

1944. január 27-én a *Kanadai Magyar Munkás* Károlyi fegyverbe szólít! címmel a partizánmozgalom kiszélesítését sürgeti, Tito hadseregének a támogatását. Március 9-én a lap közzétette az 1848-as szabadságharc tizenkét pontját, s mellette „A földalatti Magyar Nemzeti Függetlenségi Front Programját”, április 9-én pedig a moszkvai Kossuth-rádió „Szent háborút a nácik ellen!” című felhívását. A Magyar-Amerikai Demokratikus Tanács kaliforniai zászlóbontása alkalmából Lengyel Menyhért, a Tanács elnöke reménykedve beszélt:

„... ha mind együtt lesz az a sok százezer első és második generációs magyar, akkor elmegyünk Philadelphiába s megírjuk, s az Independence Hallban kihirdetjük a magyar Bill of Right-sot, amely igazi egyenlőséget biztosít a magyar parasztnak, a magyar munkásnak és amely urak és szolgák országából a szabad emberek országává teszi azt a sokat szenvedett régi hazát...”

Károlyi nem volt ilyen optimista. 1944. október 2-án így írt Hamsteadből Hatvany Lajosnak:

„Amit a legnehezebb eltérni, az a tehetetlenség, amivel az ember kénytelen nézni, hogy hogyan rohan az ország a pusztulásba. Az igazság az, hogy a Tanácsnak nem sikerült az otthoniakat felrázni... Azt remélem, hogy ez a harmadik Mohács ki fogja a magyarokat józanítani és realisabbak lesznek...” (uo.)

1943-ban a „tizenkettedik órában alakult” függetlenségi frontban látta Károlyi azt az egészséges magot, amelyből az új Magyarország életre kelhet; 1944. január 1-i, „Újévi S. O. S.”-ében a hazai tömegmegmozdulás szervezését sürgette. Reményei nem váltak valóra. Március 19-én bekövetkezett Magyarország német megszállása, október 15-én pedig a nyilas hatalomátvétel.

A háború befejezése után Londonban taggyűlésen mondták ki 1945. június 8-án az Új Demokratikus Magyarországiért Mozgalom megszűnését. Károlyi e szavakkal búcsúzott a mozgalomtól:

„Többé nem vagyunk emigránsok, részesei lettünk az új Magyarországnak. A legtöbben haza fognak térni és részt vesznek majd az építés nehéz, fáradtságos, áldozatot követelő munkájában, akik pedig itt maradnak, itt fogják szolgálni a nemzet ügyét.”

MARKOVITS, GYÖRGYI

L'idée du front populaire dans l'émigration hongroise d'Amérique

Après la défaite de la République des Conseils en Hongrie, en tant que continuation de la «Ligue contre le Horthysme» créée en Amérique, une «Ligue de culture» (Kultúrszövetség) s'est formée en 1931 et a fondé une revue, intitulée *Kulturharc* (Lutte culturelle). Cette revue a publié, à partir de 1932 déjà, des articles contraires à Hitler, tout comme la revue *Proletár* du Parti Argentin des Communistes et l'organe des communistes hongrois de Canada aussi.

De ces journaux il apparaît clairement que dans l'émigration d'Amérique, l'idée du front populaire a commencé à mûrir déjà bien avant le VIIe Congrès du Comintern. Les émigrés hongrois tâchaient d'informer le monde des horreurs de la contre-révolution et du fascisme; par exemple en 1934, à Bâle, on a publié un «Livre Brun». La revue *Kanadai Magyar Munkás* (Ouvrier Hongrois de Canada) est entrée en lutte pour créer un front unifiée contre le fascisme. En Hongrie, des publications masquées ont rendu compte des résolutions du VIIe Congrès de l'Internationale Communiste. Depuis lors, l'émigration hongroise d'Amérique a augmenté sa lutte en faveur de créer un front populaire, et les journaux hongrois de l'émigration (*Új Előre*, *Amerikai Magyar Világ*, *Amerikai Magyar Jövő*, *Kanadai Magyar Munkás*, *Harc*, *Magyar Fórum*, *Szabad Magyarság*, etc.) sont devenus les moyens les plus importants de cette lutte.

KÖZLEMÉNYEK

Janzenizmus és ortodoxia. (Az egri püspöki könyvtár olasz anyaga a felvilágosodás korában.)

A barokk korszak magyarországi irodalmának és művelődésének történetében a Rákóczi-szabadságharc leverése (1711) után új szakasz kezdődik, noha ez az új korszak a XVII. század eredményeire épül, annak szerves folytatása. Az írói alkotásokban nem található meg többé Pázmány Péter és Zrínyi Miklós heroizmusa, eltűnik a kompozíció monumentális és nagyvonalúsága, helyettük a barokk ízlés szétáradása, népszerűsödése, nem ritkán pedig a mondanivaló sekélyesedése figyelhető meg. A magyar barokk kultúrának ez az utolsó fázisa mentes az országot pusztító háborúk viharaitól, így számos művelődési intézmény megalapítására nyílt lehetőség. Egyre szaporodtak a jezsuita kollégiumok és könyvtárak, újabb és újabb nyomdák kapcsolódtak be a szellemi élet vérkeringésébe, s ez a korszak egyben a katolikus főpapi könyvtárak létrehozásának virágkora is. Batthyány József érsek Esztergomban, Klimó György püspök Pécsen (1774), Patachich Ádám érsek Kalocsán (1784), Battyány Ignác püspök Gyulafehérvárott (1798) munkálkodott nagyszabású, modern könyvtárakban gazdag könyvtár létrehozásán, de hasonlóképpen jelentősek a váci, veszprémi, székesfehérvári és szombathelyi kezdeményezések is.¹ Ezekben az újjászervezett vagy újonnan alapított bibliotékákban egyrészt a barokk műveltséganyag halmozódott fel, másrészt azonban egyre nagyobb számban jelentek meg bennük a felvilágosodást előkészítő eszmeáramlatok alapvető művei. A század második felében a magyar egyházi könyvtárak anyaga rendkívül sokszínű: egymással élesen szemben álló teológiai és filozófiai fejtegetések, ortodox katolikusok és racionalisabb, gyakorlatiasabb szellemű szerzők polemikus művei, bölcselek és természettudósok munkái egyaránt polcain sorakoznak, s összességükben hű tükörképet adnak a felvilágosodás korának ideológiai küzdelmeiről. A könyvvállományok ezen túlmenően arról is vallanak, hogy a különböző eszmei, művelődési és irodalmi hatások milyen úton kerültek Magyarországra: a művek kiadási helye, éve és nem utolsósorban nyelve a recepciónak és a szellemi orientációnak felbecsülhetetlen értékű adata.

A XVIII. század második felének katolikus egyházi ideológiáján belül fellépő racionalis áramlatokat Eduard Winter „felvilágosodott reformkatolicizmus” néven foglalta össze, s kimutatta, hogy ezek Kelet-Közép-Európában is erősen elterjedtek.² Mind Winter megállapításai, mind pedig Zolnai Bélának a janzenizmussal foglalkozó tanulmányai azt hangsúlyozták, hogy elsősorban az osztrák és német szellemi élet közvetítette a felvilágosodás gondolati elemeit Európának középső és keleti területeire, Magyarországra pedig

¹ SZARVASI Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században*. Bp. 1939. 21–50.

² Eduard WINTER: *Frühauflklärung*. Berlin 1966. 198–211.

elsősorban a bécsi szellemi légkör hatott.³ Mindez aligha vonható kétségbe, de ugyanakkor arra is fel kell figyelnünk, hogy az utóbbi évek kutatása egyre több anyagot hoz fel színre a magyarországi felvilágosodott reformkatolicizmus itáliai forrásaira vonatkozóan. Főként Szauder József munkájára utalhatunk, aki úttörő tanulmányban foglalta össze Lodovico Muratori magyar fogadtatását és hatását.⁴ Igaz ugyan, hogy az olasz szerző Ausztriában igen nagy népszerűségnek örvendett,⁵ a magyar könyvtárakban található olasz és latin nyelvű, többnyire itáliai kiadású Muratori-kötetek viszont arra intenek, hogy közvetlen itáliai kapcsolatokkal is számolnunk kell a kor egyházi irodalmában. A hazai püspöki könyvtárak olasz anyagát tanulmányozva úgy tűnik, nem Muratori az egyedüli itáliai szerző, akit a teológiai racionalizmus Magyarországon ismert írói között kell számon tartanunk, ezért az alábbiakban a már többször és alaposan vizsgált bécsi eszmei csatornák helyett az itáliaiakra fordítjuk figyelmünket, s róluk az egri püspöki könyvtár olasz anyagának áttekintésével kívánunk képet adni.

A XVIII. századi egri püspöki udvarban az olasz szellemi orientáció korántsem véletlen jelenség. A század valamennyi egri püspöke — Telekessy István (1699—1715), Erdődy Gábor (1715—1744), Barkóczy Ferenc (1745—1761) és Eszterházy Károly (1762—1799) — római Collegium Germanicum-Hungaricumban végezte tanulmányait, innen hozták magukkal valamennyien az itáliai barokk műveltség ismeretét és ápolásának igényét. Különösen Barkóczy Ferenc pompakedvelő hajlama, késő-barokk mecénásokra jellemző nagyvonalúsága tűnik fel: külföldi — jórészt itáliai — művészeket hozatott az egri építkezésekhez, székhelyén nyomdát alapított (1755), egyetem létrehozását tervezte, környezetét könyvek írására sarkallta, Muratori műveinek szellemében gondolkodott, sőt Andreas Fridericus Schupanzigh pozsonyi kanonok egyenesen Muratori tanítványának jellemezte őt.⁶ Minderről korábban már szóltunk, itt csupán szellemi orientációjának olaszos jellegére kell nyomatékka utalnunk. Nyilván maga is jól beszélt olaszul, ugyanis a püspöki palotában több esetben tartottak olasz nyelvű színelőadásokat, így többek között 1757. november 19-én kasztrált olasz zenészek adták elő Cyrus perzsa királynak és Tomyrisnek, a nomád massageta nép királynőjének történetét, amelyet egy hét múlva megismételtek.⁷ Kunits Ferenc jezsuita olaszból fordított Sedeciás-drámáját Barkóczynak ajánlva adta ki (Kassa, 1753), Markhót Ferenc egri orvos pedig olasz nyelvű szonettel köszöntötte a püspököt.⁸ Eger közelében, a festői szépségű felsőtárkányi tavak fölött

³ ZOLNAI Béla: *Magyar janzenisták*. Minerva 1924. 66—97; 1925. 10—40, 129—164. Uő: *A janzenizmus európai útja*. Bp. 1933. Uő: *L'état actuel des recherches sur le janzenisme en Europe Centrale*. In: Congrès des Sciences Historiques, Zürich 1938. Vol. 1. Paris 1938. 276—281. Uő: *A janzenizmus kutatása Közép-Európában*. Kolozsvár 1944. Uő: *Ungarn und die Erforschung des Jansenismus*. In: Deutsch-slawische Wechselseitigkeiten in sieben Jahrhunderten. Berlin 1956. 107—156.

⁴ SZAUDER József: *Muratori két erkölcsi műve a XVIII. századi magyar irodalomban*. ItK 1973. 171—180.

⁵ ELEONORE ZLABINGER: *Lodovico Antonio Muratori und Österreich*. Innsbruck 1970. 18—111.

⁶ BITSKEY István: *Barkóczy Ferenc, az irodalmi mecénás*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Bp. 1974. 333—365.

⁷ „Producta hodie post 5-tam horam pomeridianam fuit in Aula Episcopali Opera (ut vocant): Italice per Castratos suae Excellentiae Musicos de cyro Persarum Rege, et Tomyri Massagetarum Regina, cui Operae invitatus interfuit P. M. Gvardianus cum P. Andrea concionatore. Et certe digna visu, dignoque auditu producta sunt...” Egeri Érseki Levéltár, Minorita Rendház Iratai, Diárium I. 254. Kilián Istvánnak köszönöm, hogy erre az adatra felhívta figyelmem.

⁸ A Sedeciás-dráma eredetije feltehetően a jezsuita Giovanni GRANELLI műve: *Sedecia ultimo re di Guida rappresentata nel Collegio di S. Luigi Gonzaga della Compagnia di Gesù in Bologna nel Carnevale dell'Anno 1731*. Bologna 1731. Markhót Ferenc műve: *Sonetto al celsissimo e reverendissimo ... Francesco Barkóczy in occasione della di lui alla dignità archivescovale di Strigonio ed al primate d'Ungheria esaltazione*, Agria 1761.

Barkóczy már püspöksége kezdetén, 1747-ben pompás nyaralót építtetett, ahová gyakran tett tavaszi kirándulásokat, az ott rendezett ünnepségek pompájáról pedig legendák keringtek; minden jel arra mutat, hogy a Fuorcontrastinak nevezett nyaraló ötlete valóban „a Róma-környéki villák utáni nosztalgiából” sarjadt.⁹ A püspök munkatársai ugyancsak a Rómában tanult kanonokból kerültek ki, Hueber Mátyás és Ambrosovszky Mihály kollégista társai voltak, de ott tanult a későbbi kisrépost, Androvics Miklós is. Ez utóbbinak itáliai késő-barokk stílusú palotája ma is Eger belvárosának értékes műemlékei közé tartozik.¹⁰ Az 1777-ben elhunyt kanonok könyvtárjegyzékét nemrég ismertettük,¹¹ s az elmondottak alapján aligha tarthatjuk véletlennek, hogy könyveinek egyharmada itáliai eredetű, részint olasz szerzőtől ered, részint a kiadás helye Itália.

Már Androvics itáliai provenienciájú könyveinek vizsgálata is több megfigyelést tesz lehetővé. Elsőként az tűnik szembe, hogy a felvilágosodott reformkatolicizmus több képviselőjének műve megvan könyvtárában. Két Muratori-példánya közül az egyik velencei (*De ingeniorum moderatione*, 1752), a másik egri kiadású, magyar fordítás (*A keresztény embernek valóságos áhitatosságáról*, 1763). A Muratori felfogásához igen közel álló francia oratorianus, Bernard Lamý nagy exegetikai műve, az *Apparatus biblicus* ugyancsak velencei, 1749-es kiadásban szerepel. Nyilvánvalóan tudta a tulajdonos, hogy Lamý karteizianizmusa miatt bocsátották el állásából, s csak a janzenista Le Camus bíboros pártfogásával jutott 1766-ban Grenoble városában teológiai katedrához. A lajstromon ezenkívül még sok olyan név található, amely a racionális vagy éppen filojanzenista teológiai áramlatok valamelyikével hozható kapcsolatba. Eduardo Corsininek, a piarista felvilágosodás egyik vezető teológusának főműve (*Institutiones philosophicae*, 1743) szintén velencei kiadású, egyik munkatársának, Giovanni Bossinak pedig római, 1759-es kiadású művére figyelhetünk fel. A racionális szellemű XIV. Benedek pápának 8 könyve sorakozott Androvics könyvtárában, többségük itáliai (ferrarai, római, bassanói) kiadásokban, de mellettük a pápa környezetében dolgozó tudósok egész sora képviselve van (pl. az Assemani-testvérek, akik orientalista szakemberekként dolgoztak a vatikáni könyvtárban). Ha mindehhez hozzávesszük, hogy még a francia janzenista François Aimé Pouget híres montpellier-i katekizmusának is velencei (1761-es) kiadása van meg az egri kanonoknak, akkor mindenképpen a velencei kiadású könyvek előtérbe kerülését kell megállapítanunk. Nemcsak arról van szó, hogy az olasz szellemi élet termékei áramlanak a magyar egyházi központokba, hanem sok esetben a francia és más nyugat-európai munkák is itáliai közvetítéssel kerülnek ide.

Mindezeket csak megerősíti, ha a továbbiakban figyelmünket egy jóval nagyobb anyagra, a püspöki könyvtárra irányítjuk.¹² Természetesen Androvics könyvei is ennek állományába kerültek be a tulajdonos halála után, 1777-ben. Eszterházy több tekintetben puritánabb egyéniség volt Barkóczynál, a tudományok ápolását azonban nem kevésbé szívügyének tekintette. Közel négy évtizedes püspöksége idején épült meg az egyetemnek szánt Liceum, s ő szerezte be több évtizedes munkával azt a tekintélyes könyvállományt, amely majd az 1793-ban megnyitott, akkor mintegy 16 000 kötetet számláló könyvtár alapját alkotta. Az egyetemi könyvtárnak tervezett bibliotéka gyűjtőköre a tervezett

⁹ VOIT Pál: *Eger és Heves megye művészettörténete*. In: Heves megye műemlékei I. Bp. 1969. 149.

¹⁰ *Heves megye műemlékei II*. Bp. 1972. 334.

¹¹ BITSKEY István: *Androvics Miklós egri kanonok könyvtára 1777-ben*. Magyar Könyvszemle 1974. 325.

¹² Vizsgálatainkat az Egri Főegyházmegyei Könyvtár legrégebbi katalógusa alapján végeztük, amely a XVIII–XIX. század fordulóján keletkezett: *Catalogus Bibliothecae Episcopalis Lycei Agriensis I–II*. Jelzete: Ms 2084. Itt mondok köszönetet IVÁNYI Sándor főkönyvtárosnak szíves segítségéért.

négyszakos fakultás tananyagához igazodott, s a kor legfontosabb teológiai, filozófiai, jogi, történeti, orvosi és csillagászati munkáit tartalmazta. Mivel az egyetem mégsem jött létre, a nyilvános könyvtárként működő gyűjtemény Észak-Magyarország legjelentősebb ilyen intézményévé vált.

A könyvgyűjtő püspök több nyugat-európai városban foglalkoztatott a beszerzés céljából tanácsadókat és megbízottakat, akik közül kétségkívül a Pécsen és Egerben is megfordult Giuseppe Garampi (1725–1792) olasz gróf, bécsi pápai nuncius, a későbbi bíboros kapott a legnagyobb szerepet.¹³ Garampi és Eszterházy már a római tanulóévek során barátságot kötött egymással, s művelődési és egyházpolitikai kérdésekben szinte teljes volt nézetazonosságuk. A nagystílusú, tudós pápai diplomata Muratorinak és Lamy-nak szellemi hatása alatt állott, s noha a janzenizmust nem fogadta el, annak egyes tételeivel rokonszenvezett. Határozottan szemben állt azonban a jozefinista és febronianus nézetekkel, amelyek az egyházi hatalommal szemben a világinak prioritását vallották. Miként a magyar klérus legtöbb vezetője, úgy Eszterházy is antijozefinista álláspontra helyezkedett, nemcsak római neveltetése miatt, hanem a XVIII. század végén egyre erősödő nemzeti ellenállás légköre is ide vonzotta. A püspök és a bécsi nuncius politikai téren tehát egyaránt szemben állott a felvilágosult abszolutizmussal, a teológiában viszont mindketten a racionális, jezsuitaellenes, antimolinista irány hívei közé számítottak, így szoros kapcsolatuk azonos elvek vállalásán nyugodott.

Garampi könyvbeszerzési javaslatában természetesen igen nagy szerep jutott az Itáliában megjelent teológiai újdonságoknak. S ez annál inkább így lehetett, mert rajta kívül még számos Bécsben élő olasz teológus adott tanácsokat a vásárlásokhoz, így többek között Pedro Maria Gazzaniga (1720–1799), a bergamói származású dominikánus professzor, Metastasio barátja, aki Bécsben a tomizmust tanította. Nem volt ő sem egyértelműen janzenista, de az ortodox katolikus körök ezzel vádolták, mert elítélte az Unigenitus-bullát.¹⁴ Annyi bizonyos, hogy jezsuitaellenes, antimolinista szellemben vitázott, ilyen könyvek kiadását és terjesztését messzemenően elősegítette. Művei (*Theologia polemica, Praelectiones theologicae*) Bolognában, Velencében, Bécsben és Egerben egyaránt megjelentek, a püspöki könyvtárban szinte valamennyi kiadás megtalálható. Az egri beszerzésekben segítségére volt munkatársa, Giuseppe Bertieri professzor, a későbbi pápai püspök is, aki szintén janzenista hírében állott, valamint másik kollégája, az Ágoston-rendi Agostino Gervasio, akinek Bécsben öt műve jelent meg, s aki különösen Klimó György pécsi püspök könyvtárába irányított könyveket.¹⁵ Gervasionak *De Sacramentis Eucharistiae* c. művét Egerben is kiadták 1791-ben.

Bécsben természetesen nemcsak az ott élő olaszok, hanem számos más itáliai teológus műve is megjelent, az pedig szinte elkerülhetetlen volt, hogy egy XVIII. századi teológia állást ne foglaljon valamilyen módon a század nagy polémijában, a kegyelemtani vitában. Ennek révén alakult ki az a kettősség, amelyet Zolnai Béla így jellemezett: „A bécsi olasz kultúra természetszerűleg magában hordta az olasz janzenizmust és az olasz apológiát is”.¹⁶ Hozzátehetjük, hogy ugyanez a kettősség az egri könyvvállomány olasz anyagát is jellemzi, amelyben az itáliai janzenizmus és a vele rokonítható áramlatok, valamint az ortodox apologetika egyaránt jelen van.

¹³ KELÉNYI B. Ottó: *Eszterházy Károly gróf egri püspök csillagvizsgálójának könyvtára és az egri asztronómusok működése*. Stella, 1930. 24–25.

¹⁴ ZOLNAI Béla: *A janzenizmus kutatása Közép-Európában*. Kolozsvár 1944. 45–46.

¹⁵ Uo. 47.

¹⁶ ZOLNAI Béla: *A janzenizmus európai útja*. Bp. 1933. 31. A. WANDRUSZKA: *Die katholische Aufklärung Italiens und ihr Einfluss auf Österreichs*. In: *Katholische Aufklärung und Josephinismus*. Hrg. E. Kovács, Wien 1979. 62–74. Az ausztriai janzenizmusról új adatokat közöl e kötetben G. Otruba, J. W. Frank és P. Hersche tanulmánya.

Az olasz janzenizmust sajátos hely illeti meg az eszmeáramlat európai történetében. Arturo Carlo Jemolo professzor alapvető monográfiája óta tudjuk, hogy az itáliai változat sokkal politikusabb, gyakorlatiasabb, mint a francia és németalföldi; igazi tömegbázisa nincs, inkább csak tudósai vannak, akik viszont érzékenyen reagáltak a katolicizmust modernizálni kívánó eszmékre.¹⁷ „La bolla Unigenitus è stata la calamità di questo secolo” — írta Bernardo Tanucci, IV. Ferdinánd nápolyi király tudós minisztere 1761. május 23-án keltezett levelében barátjának, Giovanni Bottari római egyháztörténésznek.¹⁸ A XVIII. századi olasz katolicizmus ideológiai helyzetét találóan jellemezte Tanuccinak ez a megjegyzése, hisz a XI. Kelemen pápa által kibocsátott bulla (1713) egyértelműen Jansen-ellenes álláspontja erősen megosztotta a teológusok közvéleményét. Jansen tanai már egy évszázad óta vita tárgyát alkották, különösen a Lodovico Molina kegyelemtani felfogását valló jezsuiták szegültek szembe a szegényebb és egyszerűbb egyházi szervezet mellett érvelő yperti püspök nézeteivel. Az Unigenitus-bulla nyomán a korábbiak is hevesebben lángolt fel a vita a pápa egyházfőségét és csallhatatlanságát is tagadó francia teológusok és a Róma-centrikus, pápapárti egyházi írók között, s ez a vita az egész XVIII. századon végighúzódnak, a felvilágosodás századának egyházi ideológiáját alapvetően befolyásolta. A janzenizmus persze még nem felvilágosodás, de aligha kétséges, hogy annak irányában készítette elő a talajt.

Itáliában különösen 1770–1790 között újultak ki a viták, s a janzenizmusnak főként az északi egyházi központokban (Pavia, Pistoia, Firenze, Torino, Genova), valamint Rómában támadtak hívei. A római filojanzenista kör több vezető ideológusának műveit az egi könyvtár is beszerezte. Daniele Concina (1687–1756) XIV. Benedek pápa környezetében harcolt a jezsuita laxizmus ellen, s mintegy negyven műve közül Egerbe több latin és olasz nyelvű példány eljutott. Ugyancsak a pápa környezetéhez számítható Tommaso Mammachi (1713–1792), aki a Vatikánban nemcsak egyháztörténész, hanem a pápai indexbizottság titkára is volt. Mammachi többek között a janzenizmusnak azt a kedvelt tételét újította fel, amely szerint az egyháznak vissza kell térnie az őskeresztények szokásaihoz, bensőséges vallásosságához, s nem a hatalom pozíciójából kell hódítania. Ennek a gondolatnak kifejtését adja az Egerben megtalálható *De costumi dei primitivi christiani* (Róma 1754) c. műve. Ugyanezt a tételt az egi könyvtár más darabjai is kifejtik (pl. Giovanni Caraccioli kardinális műve: *Der heutige Modechrist*, Augsburg 1768.). A római antimolinista-tomista-filojanzenista kör egyéb tagjainak is ott sorakoztak munkái az egi könyvespolcokon, így többek között a dominikánus Giuseppe Agostino Orsi (1691–1761) bíborosnak, a történetíró Pietro Tosininek (*La libertà dell'Italia*, Amsterdam 1718), Muratorinak, nem utolsósorban pedig magának XIV. Benedek pápának.

A XIV. Benedek néven pápává választott Prosper Lambertini (1675–1758) bíborosnak a kortársak igen jellemző véleménye szerint saját műveiből egész kis könyvtár lenne összeállítható.¹⁹ Egerben is polcok egész sorát töltik meg művei. A felvilágosodott szelleműnek emlegetett pápa számos intézkedésben adta tanújelét modern szemléletének. Az egyházi indexről sok szerzőt törölt a korábban rajta szereplők közül, így például Kopernikusz is. E munka során természetesen nagy segítséget jelentettek számára a környezetében dolgozó tudósok, főként Mammachi és más filojanzenisták. A szertartáskönyve.

¹⁷ Arturo Carlo JEMOLO: *Il giansenismo in Italia prima della rivoluzione*. Bari 1928. F. RUFFINI: *Studi sul giansenismo*. Firenze 1943. E. CODISNOLA: *Il giansenismo toscano*. Firenze 1944.

¹⁸ JEMOLO: *I. m.* 30.

¹⁹ *Enciclopedia italiana VI*. Milano–Róma 1930. 612–614. MONTARINI: *Il Cardinale Lambertini fra la leggenda e la storia*. Milano 1943.

ket korrigálva, egységesítve adta ki, s a gyakorlati élet vallásos szokásait racionálisabbá igyekezett formálni. 1754-ben Mária Terézia kérésére korlátozta a Magyarországon mértéktelenül elszaporodott egyházi ünnepek számát, s csak a legfontosabbakat hagyta meg. A jezsuitákkal szemben több intézkedést hozott; 1742-es bullájával állást foglalt az ún. akkomodációs vitában, s elítélte a jezsuiták missziós gyakorlatában elfogadott elvet, amely szerint a tértítés során megengedhető a pogányok szokásaihoz történő messzemenő alkalmazkodás. 1744-ben újabb bullával foglalt állást ebben a kérdésben, s az Elő-Indiában jelentkező jezsuita-kapucinus vitában ismét a jezsuiták ellenében döntött. Az Unigenitus-bulla ellenzőivel szemben mérsékelt magatartást tanúsított, érthető tehát, hogy a janzenista hatás alatt álló Mikes Kelemen egyik levelében jó pápának nevezi őt.²⁰ További adatok sorakoztatása nélkül is megállapítható, hogy XIV. Benedek könyvtárnyi munkássága a kései barokk és a korai felvilágosodás eszmevilágának ötvözetét jelenti, műveinek díszes barokk ízlésű — többnyire itáliai — kiadásai pedig az egri püspöki könyvtár jellegzetes könyvcsoportját alkotják.

A rómaiak mellett a II. József által alapított páviai Collegium Germanicum jozefinista-filozofizista szellemének erős kisugárzása tűnik fel. Egyik alapvető alakjának, *Pietro Tamburini* (1737—1827) professzornak számos művét adták ki Bécsben, sőt 1782-ben épp Gazzaniga rendezte sajtó alá *De summa catholicae de gratia Christi doctrinae praesentia utilitate ac necessitate dissertatio* (Brescia 1771) című művének második kiadását, s az elmondottak után inkább az a különös, hogy ez nem jutott el Egerbe. Minden bizonnyal erős jozefinista szemlélete miatt akadt fenn a Garampi és Eszterházy által alkalmazott szűrőn, hisz mindkét főpap Béccsel szemben Rómához húzott. Eljutott viszont Egerbe Antonio Valsecchi († 1739) páviai tanárnak *Dei fondamenti della religione* (Padova 1771) című munkája, amelyet később a jezsuita Molnár János is felhasznált egyháztörténeti műve írásakor (*Az Anyaszentegyháznak történeti*, Nagyszombat, 1769—1788). Valsecchi-nek *Religio victrix* c. művét Egerben is kiadták (1788), sőt tankönyvként is használták.

Az eddig említett olasz teológiai írók a kegyelemtani vitában többnyire Augustinus és Aquinói Tamás nyomán jártak, antimolinista alapon állottak. Az újkori augusztinizmus irányzatának vezető teológusa Enrico Noris (1631—1704) pisai professzor, később vatikáni könyvtárőr és bíboros volt. Noris a jezsuiták szerint az ágostoni tanokat janzenista szellemben hirdette, ő maga viszont tagadta janzenista voltát, sőt augusztinizmusa épp a janzenizmust kívánta volna ellensúlyozni. Felfogása azonban így is a hagyományos jezsuita-barokk világképet lazította fel; jellemző, hogy a merevségéről híres spanyol inkvizíció 1747—1758 között Noris műveit indexre tette. Egerben egész sor könyve megtalálható (*Cenotopia*, Pisa 1764; *Vindiciae augustianae*, Velence 1768 stb.), összes munkái pedig *Gian Lorenzo Berti* kiadásában (Bassano 1769) sorakoznak a püspöki bibliotékában. Berti szintén az újaugusztinizmus vezető teológusai közé számított. Sok vitát kavart, s Egerben is meglevő — velencei, római és bassanói kiadású — műveit korábban XIV. Benedek védte meg az indexretételtől, egy műve pedig Egerben is megjelent (*Breviarium Historicae Ecclesiasticae*, 1775).

Az olasz janzenizmus történetében Jemolo külön fejezetet szentel Giacomo Giacinto Serry (1659—1738) francia származású, Padovában élő dominikánus teológus munkásságának.²¹ Serry több műve indexre került éles jezsuitaellenes, antimolinista tendenciája miatt, néhány ponton a janzenista Quesnel tételeit is védelmébe vette, a pápától pedig azt kívánta, hogy az Unigenitus-bullához fűzzön magyarázatokat. Serry főműve velencei kiadásban került Egerbe (*Praelectiones theologicae*, 1742), újabb adatot szolgáltatva

²⁰ Mikes Kelemen *Összes Művei* I. (Kiad. és bev. HOPF Lajos) Bp. 1966. 251.

²¹ JEMOLO: *J. m.* 158—162.

arra, hogy a velencei nyomdatermékek kiemelkedő szerepet játszottak az egri szellemi élet alakításában.

Az itáliai reformkatolicizmus legfontosabb művei — Muratori, Lamy, Assemani, Corsini alkotásai — már Androvics kanonok tulajdonából a püspöki könyvtárba kerültek. Ott újabbak sorakoztak melléjük, s példányszámuk is szaporodott. Mind Corsininek, mind Muratorinak négy könyve szerepel a címjegyzékben, legtöbbjük itáliai kiadásban. A „valóságos áhitatosságról” szóló Muratori-könyv 1763-as egri kiadása elé téziseket is kötöttek, ami a népszerűségét jelzi. Az előszó arról tájékoztatja az olvasót, hogy a mű Benedetto Piazza szicíliai jezsuita támadása következtében ugyan indexre került, 1755-ben Velencében azonban megcáfolták a jezsuita állításait, így a keresztény ember nyugodtan olvashatja a könyvet. Az ilyen ajánlás mindenesetre csak fokozhatta a Muratori iránti érdeklődést, s egyben azt is jelzi, hogy Egerben jól ismerték az 1750-es évek második felében Velencében lezajlott vitát, amely élénk levélváltást eredményezett Muratori és a jezsuiták között.²²

A reformkatolicizmust és filojanzenizmust képviselő könyvek mellett természetesen ott találjuk az ellenfelek munkáit is. Antonio Sandini (1693—1751) padovai professzor egyháztörténeti művei bécsi és nagyszombati kiadásokban, Celestino Sfrondrati (1644—1696) kardinálisnak, az antiaugusztinista dogmatikájáról és pápapártiságáról híres szerzőnek két műve itáliai kiadásokban (*Nodus praedestinationis*, Roma 1697; *Inocentia vindicata*, Siena 1698) van meg Egerben. De még a francia antijanzenista kézikönyvek is velencei kiadásban sorakoznak az egri könyvtár művészi faragású könyvvállványain, így például Honoré de Tournely (1658—1729) sorbonne-i tanár *Theologia scholastica* (Velence 1746), valamint az ő munkáját folytató Petrus Colet: *Institutiones theologicae* (Velence 1757) című művei, amelyek kötelezően előírt tankönyvek voltak az egri teológia hallgatói számára. A Franciaországból velencei közvetítéssel Egerbe került Tournelius-műveket Kovács József egri kanonok, a theologia practica tanára hamarosan magyarra fordította és átdolgozva, megrövidítve a helyi nyomdában ki is adta. Mint arra korábban is utaltunk, ez a tény azt illusztrálja, hogy Egerben inkább a janzenizmus ellenkezéssel párosult tudomásulvételével, vagy legfeljebb iránta megnyilvánuló érdeklődéssel kell számolnunk, mintsem eszmévilágának elfogadásával.

Külön csoportot alkotnak a jezsuita szerzők művei, amelyek az egri könyvtár tekintélyes hányadát teszik ki. Paolo Segneri közismert munkái, Claude de la Colombiere (1641—1682) homiliáinak olasz nyelvű, velencei kiadása (1717), Claude La Croix (1652—1714) erkölcstanának ravennai kiadása (1747), Pietro Sforza Pallavicino ismert feldolgozása a tridenti zsinat történetéről: mindez természetes tartozéka egy XVIII. század végi főpapi könyvtárnak. Eszmetörténeti szempontból azonban többet mond, hogy a fentebb említett filojanzenista szerzők ellenfeleinek művei is nagy számban tűnnek fel. Mammachi nagy ellenfele, a Modenában, majd Rómában működő jezsuita szónok Francesco Antonio Zaccaria (1714—1795) nem kevesebb mint 161 művet publikált, s valamennyiben élesen kiállt a pápai jogok védelmében. A modenai könyvtártól, ahol Muratori utódaként dolgozott, éppen éles antifebrianizmus miatt kellett megválnia. Egerben egész sor római, milánói és torinói kiadású, olasz nyelvű műve található meg. Hasonlóképpen Domenico Viva (1648—1726) nápolyi rektornak, majd a rendi provincia ottani kormányzójának művei igen népszerűek voltak, több kiadásban jutottak el Egerbe. Más árnyalatot képvisel viszont a jezsuita rendből kilépett Francesco Veronio (1578—1649) Egerben is meglevő teológiája, (*Regula fidei*), amelynek egyik tétele a pápát a zsinaton kívül nem tartja tévedhetetlennek, így a jozefinizmus haszonnal fordulhatott hozzá. Mint Zolnai

²² BACKER-SOMMERVOGEL: *Bibliothèque de la Campagne de Jesus*. Bruxelles—Paris 1890—1900. VI. 887—890.

Béla megállapította: „Ami a pápa primátusát és tekintélyét illeti, Veronius könyve határozottan kedvező anyagot szállított a janzenizmus és jozefinizmus számára”.²³ Nem esoda, ha Veronio művei sorra jelentek meg a XVIII. századi nyomdákban Magyarországon is, Egerben pedig nyolc különböző kiadásban voltak megtalálhatók.

Az adatok még tetszés szerinti mennyiségben sorakoztathatók lennének, úgy véljük azonban, az egri püspöki könyvtár olasz anyagáról adandó összkép az elmondottak alapján is kirajzolódik. Mindenekelőtt arra kell felfigyelnünk, hogy Itália — különösen pedig Velence — a XVIII. századi eszmeáramlatok történetében összekötő kapcsolatot jelentett Nyugat-Európa és Magyarország között. A francia eredetű janzenizmus és a vele vitázó szerzők egyes tételei itáliai kiadású műveken át jutottak el a magyar egyházi könyvtárakba, így Egerbe is: láttuk ezt Pouget és Tournelly esetében, de hozzátehetjük, hogy a gallikán határozatoknak (1682) is velencei kiadású (1768) van meg Eszterházy könyvtárában,²⁴ sőt a sorbonne-i teológus Charles Witasse (1660—1716) gallikán szellemű könyve (*Tractatus theológici*, Velence 1738) is velencei nyomdából került oda. Nem föltétlenül és nem egyedül „Bécs szellemi kohója” táplálta tehát a felvilágosodás kori magyar egyházi műveltséget, hanem az itáliai reformkatolicizmus és az olasz egyházon belül burjánzó polémiák is. Földrajzi szempontból, a szállítás útvonalát tekintve kétségtelenül Bécs a közvetítő, de mint láttuk, Bécsben is olaszok — Garampi, Gazzaniga, Bertieri és mások — tájékoztatták és irányították az egri könyvbeszerzést, ezért annak itáliai orientációja s az olasz kiadású művek nagy száma a helyzetből logikusan következő jelenség.

Mint láttuk, az itáliai egyházi kultúra a XVIII. században kétarcú: egyik oldalon a felvilágosodás irányába mutató erők laza csoportosulása, egymással is gyakran szembe kerülő, sokszínű körképe látható, a másik oldalon az ortodoxia, a többé vagy kevésbé konzervatív érvekhez forduló apologetika sorakozott fel. A sokkal egységesebb és teoretikusabb francia janzenizmustól eltérően az itáliaiak politikusabb tónusa, gyakorlati kérdések felé forduló figyelme Magyarországra is átsugárzódott, s az egri könyvtár anyaga is ezt a képet mutatja. Sokszínű anyagának összeállítója dogmatikai vitákra élénken reagál, az eseményeket figyelemmel kísérő teológusok voltak, akiknek munkája nyomán a könyvtár nem vált janzenista gyűjteménnyé, de az ortodoxiának sem lett fellegvárává. Végeredményben a szélsőségeket elkerülve, a felvilágosodott reformkatolicizmus műveinek bő teret biztosítva, az egri püspöki könyvtár a barokk és felvilágosodás határán korszerű állományt foglalt magába, s hogy ez így történt, abban az itáliai ideológiai kisugárzásnak el nem hanyagolható, s további vizsgálódásra érdemes szerep jutott.

BITSKEY ISTVÁN

Melyik művéhez írta Bessenyei 1804-ben a cenzúráról szóló Jegyzés-ét? Bessenyei, aki írói működése során oly sokat szenvedett a cenzúráról, több alkalommal is elkeseredett és éles hangon nyilatkozott erről az intézményről. Egyik ilyen megnyilatkozása volt például az a *Jegyzése*, amelyet *Az értelemnek keresése e'világnak testében és határa, annak ismeretiben* című, 1804-ben keletkezett művéhez csatolt.

E szinte már röpirat-szerű cenzúra-ellenes kifakadása nem ismeretlen ugyan a Bessenyei szakirodalomban, de mivel e *Jegyzés* autográf kézírata eredeti helyéről elkeveredett, és jelenleg egy másik Bessenyei műhöz csatolva található, ez a körülmény újabb alkalmat adott bizonyos téves feltevések és hipotézisek alkotására. Ezért nemcsak a kézirat

²³ ZOLNAI Béla: *I. m.* Kolozsvár 1944. 159.

²⁴ Uo. 34.

eredeti helyének és összefüggéseinek tisztázása miatt, hanem a téves feltevések cáfolása céljából is fontos rámutatni az alábbiakra.

A *Jegyzés* kéziratának autográf kézírata az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában nem az eredeti helyén, tehát *Az értelemnek keresése* c. kézirat mellett, hanem Besenyei egy másik művének, a *Rómának viselt dolgai* c. munkájának kéziratához csatolva található, annak II. kötete 7. és 8. „kötései” között, a 236^r-tól a 239^v-ig. (Jelzete: Quart. Hung. 56/2).

E körülmény a római történet sajtó alá rendezőjét annak feltételezésére készítette, hogy Besenyei Millot művének fordítása közben írta e *Jegyzést*, és azt ő illesztette be a jelenlegi helyére.¹ Bár a sajtó alá rendező figyelmét nem kerülte el az a tény, hogy a *Jegyzés* eredeti lapszámozása nem illeszkedik a fordítás kéziratának lapjaihoz, említett hipotézisét mégis fenntartotta, sőt, ennek alapján Besenyei utolsó műveinek kronológiájára nézve is messzemenő és minden bizonnyal nem helytálló következtetéseket vont le. (Pl. azt, hogy nem *Az értelemnek keresése* volt Besenyei utolsó műve, hanem a Millot-fordítása.)

Pedig a *Jegyzés*nek a tartalma csakúgy mint a lapszámozása szorosan az író filozófiai munkájához kapcsolódik. A *Jegyzés* ugyanis, Besenyei eredeti számozása szerint a 159-től a 166. lapig terjed, tehát éppen ott folytatódik, ahol *Az értelemnek keresése* című munka befejezést nyert. Ez ugyanis — szintén az író eredeti lapszámozása szerint — az 1—158. lapig terjedt. E mű autográf kézírata — *A bihari remete* kéziratával együtt, — egy kötetben — szintén az Országos Széchényi Könyvtárban található; jelzete: Quart. Hung. 150. 108^r—183^v. Az eredeti számozás szerint a 158. lap után egy később beragasztott, lapszámozás nélküli lap található (jelenleg: 184^r), amely Besenyeinek az országgyűlés egy korábbi határozatával kapcsolatos jegyzetét tartalmazza. A *Jegyzés* a 159. lapon következett.

A *Jegyzés*nek Toldy-féle másolata az MTA Könyvtárának Kézirattárában található (RUI 4r 35) II jelzet alatt, a 112—117. lapon. E másolat alapján alkalom nyílt az autográf kéziratban meglevő hiányokat kiegészíteni.

Az 1804. június 20-i dátummal ellátott *Jegyzés* valószínűleg *Az értelemnek keresése* c. mű befejezése után keletkezett. Nemcsak azért, mert a mű végére került — hiszen írhatta volna ezt a szerző esetleg közben is, és csak munkája elkészülte után iktathatta volna a röpiratot a kézírata végére. Valószínű azonban, hogy nem így történt.

A 183v-n véget érő mű után, a 184r tetején olvasható megjegyzés ugyanis akkor készült, amikor még reménye lehetett Besenyeinek műve kiadására; az ezt követő *Jegyzés* viszont kétségkívül akkor, amikor az író valahogy megtudta: *A természet világa* kiadásának ügye reménytelen. Madarassi cenzor június 5-én intézett erről részletes felterjesztést a helytartótanácsához, talán erről nyerhetett értesülést Besenyei is.

A mű befejezés utáni első jegyzetében még arra az országgyűlési rendelkezésre hivatkozott, hogy „akinek tekintet érdemlő magyar munkái” vannak, küldje fel. Ezért gondolt arra ő is, hogy munkáját elküldi. Kéri, hogy ha egyes részeket ki is törölnek, ne tiltsák be az egész írást. Már itt is elítéli a cenzúrát — „világ kezdetitől fogva a hatalom gyengeséggel soha sem okoskodott” — de itt még próbálja némileg meg is érteni. „Az Író el van arról hitelve, hogy ha némely sorjai ki töröltetnek is, nem mindenkori azért esik, mintha azon dolgok, a társaság köz boldogságának igasságával szembe szöknének, hanem hogy még idejek el nem jöt, és a censura értelmével nem egyez.”

A *Jegyzés* hangja már elkeseredettebb és támadóbb. „Hijában fáradok, azt mongyák, mert az ok-visgálók, Censorok, ezen Munkákat nyomtatot betűkben, világ elibe terjedni, meg nem engedik. Következik hát, hogy időrül időre, senki soha a Censura meg határozot

¹ BESSENYEI György: *Rómának viselt dolgai. II. rész.* Kiad. ADÁMNÉ RÉVÉSZ Gabriella. Nyíregyháza, 1972. 127—131.

értelmén túl, és a felet elmélkedni ne bátorkodjon. De ha minden Író, Lelkét ezen akadályhoz kötötte volna, most is ott sinlenénk tudatlanságunkkal, a hol a tizedik 's több Századokban veszöttünk."

A cenzorok sohasem azért voltak, mert bölcsőbbek voltak azoknál, akiknek műveit vizsgálták, hanem azért, hogy az emberek „meg ne okosodhassanak". Az uralkodók félnek a tudományok felemelkedésétől, de csak azért, mert „mentül nagyobb a tudomány, ott a tirannus, és kegyetlen hatalom despota, annál utálatosabb". Bessenyei ezúttal is hangsúlyozza, hogy csak a zsarnok uralkodó ilyen, az igazi keresztény királyok nem kívánnak erőszakkal uralkodni, mert ez már nagyon idejétmúlt Európában.

Tudja, hogy nincs elfogadható oka munkája betiltásának, de azt is érzi: érveivel nem fogja tudni meggyőzni a cenzúrát, ezért sorsába beletörődve, de igazsága tudatában írja, hogy nem tud mást írni, mint amit gondol és a hízelkedésre sem lesz soha kapható: inkább választja művei kéziratban maradását. Mint írja: „Had legyenek irásban inkább igazság mint nyomtatásban hazugság."

KÓKAY GYÖRGY

Nyomatott szövegű temetési címerek a debreceni Kollégium múzeumában. A XVII–XVIII. századi rangos temetések elmaradhatatlan kelléke volt a temetési címer, amelyet a koporsó fölé függesztettek, vagy a szőnyeggel, posztóval letakart koporsó elé helyeztek. A selyemre festett színes címer alatt hosszabb-rövidebb szövegben feltüntették a halott nevét, születési és halálozási évét, hónapját, napját, az elhunyt rangját, kitüntetéseit stb.

Ha az elhunyttal a nemesi család fiága kihalt, a címert fordított állásban helyezték a koporsó fölé. Ezért írta Görgei Pál, előbb nagykaposi, majd kényszerűséből Kolozsvárra bujdosott református prédikátor, Bocskai István zempléni főispán temetési beszédében: „Mit gondoltok méltóságos személyek, a mikor az előttetek felfüggesztett czimereket visszafordítva láttyátyok? Ihol a nagy régi fényes Bocskai ágban az ultimatus deficiens, a ki előttetek koporsóiban fekszik." Görgei Pál temetési prédikációja Kolozsvárott jelent meg 1674-ben *Szomorú halotti pompa* címmel egy gyűjteményes kötetben.¹

A címereken kívül temetési zászlók, nyomtatott „kárták", illetve epitáfiumok is helyet kaptak a végtisztességen. Erre utal egy 1697-ből való adatunk: „Szebenb(en) az czimerek s az Zaszlo, s az Kartak készüljenek, az fekete posztot ha meg vetette Uram kgd ne nehezeltje el küldeni".² A temetési címerek szöveges részét legjobb tudásunk szerint a XVII. században még kézzel festette a piktör a selyem anyagra és csak a XVIII. században kezd elterjedni a nyomtatott felirat a címereken. Természetesen a címerpajzs kézzel készült színes kivitelben, mert többszín-nyomásra az akkori tipográfia még képtelen volt.

Debrecenben, a Református Kollégium múzeumában 21 ilyen festett temetési címert őrzünk és ezekből 14-nek nyomtatott a felirata. Vegyük sorra ezeket a címereket:

Rhédei János címere, selyemre nyomtatva, latin szöveggel, 1768; Rhédei Ferenc címere, selyemre nyomtatva, latin szöveggel, 1770; Bethlen Lajos címere, selyemre nyomtatva, latin szöveggel, 1770; Bethlen Lajos címere, selyemre nyomtatva, latin szöveggel, 1779; Teleki István címere, selyemre nyomtatva, latin szöveggel, 1788; Rhédei Mihály címere, selyemre nyomtatva, latin szöveggel, 1791; Patay Sámuel címere, selyemre nyomtatva, magyar szöveggel, 1819; Bánffy György címere, papírra nyomtatva, magyar szöveggel, 1822; Vay Miklós címere, selyemre nyomtatva, magyar szöveggel, 1824; Bernát Sára, Borbély Sándorné címere, selyemre nyomtatva, magyar szöveggel, 1831; Borbély Sándor címere, selyemre nyomtatva, magyar szöveggel, 1839; Rakovszky Dániel címere, selyemre nyomtatva, magyar szöveggel, 1843; Gyürky Pál

¹ RMK. I. 1164.

² *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Szerk. SZABÓ T. Attila. Bukarest, 1975. I. köt. 1186. lap

TEKINTETES NS. ÉS VITÉZLETT
NAGY RÁKOI KELEMENFALVI
Rakovszky Dániel Úr

SZ. KIR. DEBRECZEN VÁROSSA FŐBÍRAJA.

SZÜLETETT 1761-^{ik} JULIUS 1-^{én} NAPJÁN, MEGHALT 1843-^{ik} MÁRTIUS 17-^{én}.

XII
79

címere, selyemre nyomtatva, magyar szöveggel, 1859; Teleki László címere, papírra nyomtatva, magyar szöveggel, 1861; Degenfeld Imre címere, papírra nyomtatva, gyászkerettel, magyar szöveggel, 1883.

A latin nyelvű feliratokat a címer alá festett kartusban helyezték el, tehát ezeket úgy kellett a tipográfusnak tördelnie, sokszor rövidítenie, hogy a megadott szöveg a keretben elférjen. Ami a betűtípusokat illeti, ezek általában nagy és kis, ún. „címbetűk”, vagy a XIX. századi plakátok nyomásához használt szintén nagy és kis betűkből állanak.

A temetési címerek anyaga — amint láttuk — selyem és papír, a méretük általában 60 × 75 cm. Tizenegy szöveget selyemre, hármat papírra nyomtattak. A selyemre nyomott szövegek legtöbbször elgörbült sorral láthatók a címerek alatt, sőt néha a gyűrődés is felfedezhető a nyomtatványon, mert a selyem nem simul a prés alá. A XIX. század végére már nemcsak a nyomtatott címerek anyagában látunk változást, hogy ti. a selyem helyett papírt alkalmaztak a tipográfusok a szöveg nyomásánál a megrendelők kívánságára, hanem a felirat is lerövidül. Rhédei János 1768-ból való címerének latin nyelvű feliratában, magyarra fordítva ez olvasható:

„Nagyméltóságú és kegyelmes gróf kisédei Rhédei János úr címeri, aki a Rhédeiek legősibb családjából származott, Abának, Magyarország egykori királyának nemzettségéből veszi eredetét. Született 1713-ban, majd 35 éven át katonáskodásra szentelte életét. Különb-különb féle hivatalokat és méltóságokat töltött be, végül őfelsége aranykulcsos kamarása, a Helytartóság tábornokságának volt, kitüntetettje a Mária Terézia katonai lovagrendnek, parancsnoka a nemesi testőrségnek, a Helytartótanács elnöke volt. Elhunyt az 1768. esztendő január havának 10. napján”. Degenfeld Imre papírra nyomtatott címerén mindössze ennyi a szöveg: „Gróf Degenfeld Schonburg Imre, meghalt 1883. évi február hó 19-én, élete 73-ik évében”.

Hol készültek ezek a nyomtatott temetési címerek? Csak a Rakovszky Dániel és Degenfeld Imre, valamint Teleki László címeréről tudjuk biztosan megállapítani, hogy az előbbi debreceni, a két utóbbi pedig valamelyik budapesti nyomda terméke. Rakovszky Dániel főbíró Debrecenben, Teleki Lászlót és Degenfeld Imrét Budapesten temették. Degenfeld temetéséről ezt olvassuk a *Debreceni Protestáns Lap*ban: „A szertartás egészen a Sándor ucai palotában történt, melynek lépcsőháza és termei feketével voltak bevonva, és a családi címerrel ékesítve”.³ Teleki Lászlót a Nemzeti Múzeum díszcsarnokában ravatalozták fel, tehát a címereket is Budapesten nyomtatták.⁴

A többi címerek esetében kézenfekvőnek látszik, hogy a temetés helyéhez legközelebb levő tipográfiákat jelöljük meg a nyomtatás helyeül. Tehát a Rhédeiek címereit Nagyváradon, Bethlen Lajos és Teleki István, Bánffy György címereit Kolozsvárott vagy Nagyszebenben nyomtatták. Patay Sámuel Bájon halt meg, Vay Miklós Golpon, a két községhez legközelebb a sárospataki nyomda esett, tehát ezek a címerek a pataki tipográfiában készültek. Bernát Sándor és felesége Tiszaroffon halt meg, a címereiket minden bizonnyal a debreceni nyomdában csináltatták. Ismételjük azonban, hogy ezek a nyomdahelyek csak feltételezésen alapulnak, mert semmi adatunk nincs arra vonatkozólag, hogy a címerek valóban Kolozsvárott, Nagyszebenben, Nagyváradon vagy Sárospatakon kerültek ki a tipográfiákból.

Néhány adat arra utal, hogy a címerekből több példányt nyomtattak, illetve festettek. Görgei Pál „címerekről” ír idézett művében. Degenfeld Imre temetési címeréből négy darab van a debreceni Kollégium múzeumában azonos felirattal, kézzel festett címerrel. Rhédei Lajosné, Kácsándy Terézia temetéséről ezt olvassuk a *Magyar Kurír*ban: „... a

³ *Debreceni Prot. Lap.* 1883. évf. 66. lap

⁴ *Pesti Napló.* 1861. évf. máj. 11. szám

templom katedrása fekete fátyollal, a két karzat fekete pésztokkal bévonattattak; melyekről a bődögült aszszonyság selyem atlatzra készítettett czimerei függöttek”. Rhédei Lajosné a nagyváradi református templomból temették 1804. ápr. 15-én és ezen a temetésen olvasta fel Csokonai Vitéz Mihály *A lélek halhatatlansága* címmel később kiadott költeményét.⁵

Haiman György a temetési címereket az alkalmi nyomtatványok közé sorolja és tipográfiai szempontból nagyra értékeli. Összegyűjtésüket és megőrzésüket nyomdatörténeti és művelődéstörténeti szempontból egyaránt fontosnak tartja.⁶

TAKÁCS BÉLA

Az első gyógyászati szakfolyóiratok Magyarországon. Az első magyarországi mezőgazdasági, műszaki, ipari és természettudományi ismeretterjesztő folyóiratokról Turányi Kornél írt a *Magyar Könyvszemle* hasábjain,¹ most a kép teljesebbé tétele érdekében az első hazai gyógyászati szakfolyóiratok és néhány meghírsült kezdeményezés ismertetésére kerül sor. A mai értelemben vett modern magyar orvosi folyóiratirodalom kezdeteit általában 1857-től, az *Orvosi Hetilap* megjelenésétől szokás számítani, ezért csak a korábban megindult lapokkal és kezdeményezésekkel kívánunk foglalkozni.

Fischer Dániel felvidéki orvos 1732-ben tette közzé tervét az első magyar orvos-természettudományi társaság megalakítására és egy orvosi természettudományos szaklap kiadására. A kiadvány címe *Acta Eruditorum Pannonica res et eventus naturales ac morbus patros exponentia* lett volna. Fischer terve szerint az *Acta* három részből és egy függelékből állott volna. Az első kettőben kaptak volna helyet a természeti tárgyakkal és jelenségekkel foglalkozó tanulmányok, a harmadikban pedig a hazai betegségeket tárgyaló cikkek. Elgondolása annyira komoly volt, hogy azt ki is nyomatta, nemcsak Pesten, hanem Lipcsében és Frankfurtban is terjesztette, mert a német tudósokat is meg akarta nyerni tervének. Azonban a tervezet közzétételét nem követte az *Acta* megjelenése, feltehetően anyagi okok miatt.²

Fischer után hosszú ideig nincs szó orvosi szaklap létrehozásáról. Csupán 1802-ben született újabb terv. Ekkor Winterl Jakab, Schraud Ferenc, Tomcsányi Ádám professzorok Kitaibel Pállal és Kultsár Istvánnal együtt tervezték egy olyan társulat megszervezését, amely nemcsak természet- és orvostudományokkal hanem gazdaságtannal is foglalkozik. A társaság folyóirata az *Acta Societatis* lett volna. Sajnos ez a terv sem valósulhatott meg.

Az első sikeres kísérlet végül is 1803-ban valósult meg. Ugyanis Sándorfi József ekkor jelentette meg Kassán az *Orvosi Gazdasági Tudósításokat*. Sándorfi maga Bécsben tanulta az orvosi tudományokat és egy ideig a bécsi *Magyar Hirmondó* szerkesztőjeként is működött, bizonyára e lappal kialakult szoros kapcsolata idején juthatott arra az elhatározásra, hogy ő maga is folyóiratot alapítson. Sándorfi lapjának formája és szerkesztési tükre feltűnően hasonlít a *Magyar Hirmondó*éra. A lap bevezetőjében mintegy programként kiemelte, hogy nem csupán tudós orvosok részére írja lapját, hanem a laikus olvasóknak is.

⁵ *Magyar Kurír*. 1804. 39. sz. 607–612. lap

⁶ *Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája*. Bp. 1978. 21. lap

¹ TURÁNYI Kornél: *Az első műszaki és ipari szakfolyóiratok Magyarországon*. = *Magy. Könyvszle.* 1967. 3. sz., 255–258.; *Az első természettudományi ismeretterjesztő folyóiratok*. = *Magy. Könyvszle.* 1969. 1. sz., 62–63. *Természettudományi folyóiratirodalmunk kezdete*. = *Magy. Könyvszemle.* 1976. 3. sz. 270–272.

² SCHULTHEISZ Emil: *Magyar orvos-természettudományi folyóirat kiadásának terve a XVIII. századból*. = *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei.* 1957. 6–7. sz., 122–137.

Ezzel bizonyos tudománynépszerűsítő feladatot is magára kívánt vállalni. A lap első száma állatorvosi vonatkozású fejtegetéseket tartalmazott. A második füzet a „Földről” szól a „gondosabb Gazdáknak hazánkban”. A Tudósítások harmadik és egyben utolsó ismert száma az egyedüli, amely egyértelműen orvosi kérdésekkel foglalkozott. Sándorfi orvosi gazdasági folyóirata egészen a legutóbbi időkig csupán utalásokból, említésekből volt ismert.³

Noha nem volt orvosi folyóirat, mégis meg kell emlékezni a *Tudományos Gyűjteményről*, mert az *Orvosi Társ* megjelenéséig a legszínvonalabb orvosi tanulmányok a hasábjain jelentek meg. A kiadvány megjelenésének egész ideje alatt közölt gyógyászati anyagot (1817—1842). A lap alapítói között egy orvos is szerepel, Forgó György — Pest vármegye főorvosa —, akinek jelentős szerepe volt abban, hogy a *Tudományos Gyűjteményben* rendszeresen jelentek meg orvosi, közegészségügyi, állatorvosi és gyógyszerészeti jellegű közlemények. Az orvosi írásokat a legnevesebb korabeli orvosi szerzők írták: Bene Ferenc, Schedel (Toldy) Ferenc, Getse Sámuel és mások. Gyakorlatilag minden abban a korban megjelent magyarországi gyógyászati jellegű könyv ismertetésére sor került. Érdekesnek látszik megemlíteni, hogy például az egyik orvosi könyvről Vörösmarty Mihály — aki szerkesztője is volt egy ideig a lapnak — írt ismertetést.⁴ A *Tudományos Gyűjteménynek* jelentős szerep jutott a hazai gyógyászati irodalom megalapozásában és a magyar orvosi nyelv megteremtésében is, mindez megkülönböztetett helyet biztosít ennek a folyóiratnak a magyar orvosi sajtó történetében.

1821-ben a pesti egyetem orvoskara vetette fel egy orvosi szaklap létrehozásának tervét. A helytartótanácshoz terjesztett kérvényük hangsúlyozta a folyóirat szükségességét, amely latin nyelvű lett volna. Úgy volt, hogy az *Acta physico-medico edenda per collegium medicum* című folyóiratban a tanárokon kívül hatósági orvosok is közölhetik majd tanulmányaikat. A helytartótanács kétszer is foglalkozott a szaklap engedélyezésének a kérdésével, de végül is anyagi okokra hivatkozva az ügyet ad acta tette.

A következő kezdeményezés Rupp Jánosé volt, aki 1823-ban egy latin nyelvű orvosi lap megindítását javasolta. Az orvosi karhoz intézett felhívása annyira visszhang nélkül maradt, hogy az *Acta Hungariae Medicorum*ból sem jelenhetett meg egyetlen szám sem. Így tehát még az 1830-as évek kezdetén sem volt Magyarországon gyógyászati folyóirat.

Az első hosszabb életű gyógyászati folyóirat, az *Orvosi Társ* megjelenését a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain jelentették be.⁵ A múlt század harmincas éveinek az elejére a hazai magyar nyelvű irodalom bizonyos fokú fellendülése szükségessé tette, hogy Magyarországon is — mint az akkori Európa annyi országában — az orvosok saját szakfolyóiratukból tájékozódjanak, és ebben publikálhassák saját írásait is. Korábban nem jelentkezett igazán sürgetően ez az igény, hiszen a hazai orvosok jelentős része német anyanyelvű lévén akadály nélkül tanulmányozhatta az akkor nagyszámban megjelenő és könnyen hozzáférhető német szakfolyóiratokat.

1830-ban Bugát Pál és Schedel (Toldy) Ferenc — akik maguk is orvosok voltak — mint a lap eljövendő szerkesztői felhívást intéztek „Hazánk orvosaihoz”, ebben körvonalazták azokat a célkitűzéseket, amelyeket meg kívántak valósítani a haza gyógyászok és az egész magyarországi lakosság érdekében. A folyóirat elrendezését és rovatainak sorrendjét a következő formában hirdették meg:

„I. Eredeti vagy fordított practicus értekezések s egyéb eredeti észrevételek, figyelemztetések, tapasztalások és kortörténetek közlése, epidémiák leírása stb.

³ BUSA Margit: *Az Orvosi és Gazdasági Tudósításokról*. = Magy. Könyvszle. 1957. 4 sz., 379—381.

⁴ *Tudományos Gyűjtemény*. 1828. VI. 112—115.

⁵ *Tudományos Gyűjtemény*. 1830. XI. 123—125.

- II. Kivonatok. Ezen szakaszban az orvosi folyó és egyéb munkákból a figyelemre és praxisban követésre legmértöbb dolgok kivonva, össze lesznek gyűjtve.
- III. Orvosi literatúra, hazai s külföldi orvosi munkák megítélve vagy jelentve . . .
- IV. Orvosi vegyes tudósítások . . .”

Az első jelentős magyar orvosi folyóirat szerkesztőinek célkitűzéseiből lényegében kitűnik, hogy a korszak hasonló jellegű külföldi, elsősorban német orvosi szaklapjainak színvonalát szerették volna megközelíteni. A magyar orvosi lap megteremtésének a leglelkesebb szervezője Bugát Pál volt, aki az alapítástól a kiadvány megszűnéséig munkálkodott azon, hogy az *Orvosi Társ* megjelenését a rendkívül nehéz körülmények ellenére is biztosítsa. Schedel (Toldy) Ferenc, orvos, egyetemi tanár — a tudományos igényű magyar irodalomtörténetírás megteremtője —, 1833-ig dolgozott együtt Bugáttal. Érdemes itt megemlíteni, hogy Toldy irodalomtörténetében a szaktudományok irodalmát — így az orvosi irodalmat is — az irodalom szerves részének tekintette.

A lap munkatársai között ott találhatók a kor legjelentősebb orvosi szerzői: Lenhossék Mihály, Bene Ferenc, Csaszár Márton, Fabini Teofil, Frivoldszky Imre, Stáhly Ignác, Flór Ferenc, Rupp János. A kezdeti fellendülés után 1833-ban anyagi okok miatt a szerkesztők kénytelenek voltak megszakítani az *Orvosi Társ* kiadását. A lap 1838-as felélesztésében Bugát önzetlen munkálkodásán kívül az 1837-ben alapított Pest-Budai Orvosegyesület segítsége és Stáhly Ignác helytartósági tanácsos — országos főorvos — támogatása játszott szerepet.

A negyvenes években a lap a színvonalas szake cikkek mellett egyre több, az ország orvosainak a társadalmi és anyagi helyzetével foglalkozó írást közölt. 1848-ban az *Orvosi Társ* nagy terjedelemben adott helyet az akkor kibontakozó orvosi társadalmi mozgalmak eseményeit és javaslatait ismertető anyagoknak, és szinte automatikusan a megalakuló általános orvosegyesület hivatalos közlönyévé vált. A fokozódó háborús események, Budának és Pestnek a forradalmi kormány által történt kiűritése megakadályozták a szerkesztőket, hogy az *Orvosi Társ* 1849-ben is megjelentessék. Arról nincsen tudomásunk, hogy Debrecenben — a kormány új székhelyén — kísérletek történtek volna a lap újra kiadására.

Ha lényegében nem is tekinthető szabályszerű időszaki kiadványnak a *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók . . . Munkálatai*, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlése évről évre megjelenő kötete, mégis érdemesnek látszik róla megemlékezni. Az első gyűlés munkálatait 1841-ben még Bugát Pál az *Orvosi Társ* különlenyomataként bocsátotta közre. A második kötet már önálló kiadvánnyként jelent meg, előfizetés útján. A második gyűléstől fogva a tagok beiratkozásukért 2 pengő forintot fizettek a gyűlés költségeinek — közöttük a kiadványok — fedezésére. Maguk a *Munkálatok* a Vándorgyűléseken elhangzott előadások anyagát foglalták magukban. A tárgyalt korszakban utoljára 1847-ben jelent meg kötet a soproni Vándorgyűlés anyagával, a következő kötet a szabadságharc bukása után jóval később, csak 1864-ben jelent meg.

Schöpf-Merei Ágoston — a pesti gyermekkórház igazgatója — is indított a negyvenes években egy viszonylag rövid életű folyóiratot. Az alapító már 1842-ben megjelentetett egy próbafüzetet, melynek a címe *Magyar Orvosi és Természettudományi Évkönyvek*. Itt kell megjegyezni, hogy a folyóirat noha évkönyvnek jelzi magát, mégis havonként megjelenő lap lett. Schöpf-Merei kiadványának további számai közel két évi szünet után 1844-ben jelentek meg: *Magyar Orvos-Sebész Természettudományi Évkönyvek* címmel. Jelentős újítása az volt a lapnak, hogy határokon túli munkatársak, azaz levelezők útján kívánt rendszeres beszámolókat közölni az idegen országok orvosi eredményeiről. Jelentős teret szántak a külföldi gyógyászati szakfolyóiratok referálására. A lap az 1845-ös évfolyam 6. számában jelentette be jellegének változását, amit címének tovább módosulása is jelzett: *Magyar Orvos-Sebész Évkönyvek, a gyermekgyógyászat körében*. A gyermekgyógyászati szaklappá vált folyóirat a továbbiakban negyedévenként kívánt megjelenni.

Schöpf-Merei Bugát folyóiratában jelentette be 1846-ban vállalkozásának megszűnését.⁶ Ezt azzal indokolta, hogy a pesti orvos egyesület saját költségén egy újabb orvosi folyóiratot szándékozik kiadni. (Ez a terv nem valósult meg.)

Említésre méltó még Pap Ignác *Orvosi Almanach*-ja, amely azonban csak egyszer jelent meg sebészi, gyógyászati és állatorvosi tartalommal. Az 1843-ban kiadott kötet Schöpf-Merei Ignácra egy könyomatos arcképet is tartalmazott.

Mivel az *Orvosi Tár* 1848 decemberében jelent meg utoljára, ezután a hazai orvosoknak ismét nem volt szaklapjuk, ugyanis a szabadságharc leverése után Bugát Pál szerkesztő nem indíthatta meg újból folyóiratát. Ekkor úgy látszott, hogy hosszú ideig fórum nélkül maradnak a hazai gyógyászok. Ez a probléma azonban viszonylag gyorsan megoldódott, ha a magyar nyelvű orvosi folyóiratirodalom számára nem is a legkedvezőbb módon. Ugyanis Wachtel Dávid — orvosügyi tanácsos — kért és kapott engedélyt német nyelvű orvosi folyóirat kiadására. 1850. július elsején már meg is jelent az első szám. A lap címe *Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn* volt. Wachtel feltehetően arra gondolt, hogy német nyelvű folyóirat kiadására könnyebben kap szabadalmat az engedélyek kiadásával igen fukarul bántó Bach-rendszer hatóságaitól, másrészt azt is tudta, hogy a magyarországi orvosok többsége beszél és olvas németül. Egészen 1857-ig, az *Orvosi Hetilap* megjelenéséig csupán Wachtel Dávid folyóirata állt a magyar orvostársadalom rendelkezésére.

A *Zeitschrift* kezdetben Pesten jelent meg és az orvosi témákon kívül természettudományos, gyógyszerészeti és közegészségügyi tárgykörrel is kívánt foglalkozni. A lap ha szerény mértékben is, de képviselte a hazai orvosok érdekeit, ezért a magyar gyógyászoknak akarva akaratlanul német nyelvű lapot kellett forgatniuk, ha tájékozódni akartak. Lényegében tehát a Wachtel-féle folyóiratot hídnak tekinthetjük, amely összekötötte az *Orvosi Tár* megszűnése és az *Orvosi Hetilap* megindulása közötti nehéz korszakot. Ezáltal nem szakadt meg meg az 1831-ben megkezdett hazai orvosi tájékoztatás folyamata.

Miután 1855 után a lap kiadására Sopronban került sor — ugyanis Wachtel a soproni kerület orvosügyi előadója lett —, így lényegesen emelkedtek a folyóiratban a nyugat-magyarországi vonatkozású orvosi és egészségügyi hírek. Említésre méltó körülmény, hogy a lap hasábjain igen sokat foglalkoztak a magyarországi gyógyvizekkel és gyógyfürdőkkel. A szerkesztőnek könyve is jelent meg e tárgykörben.

A *Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn* akkor jutott válságba, amikor Wachtel Dávidot áthelyezték új állomáshelyére Egerbe, ahol Heves megye főorvosa lett. Wachtelnek nem állt szándékában megszüntetni lapja kiadását, ugyanis bejelentette, hogy 1861-ben majd Egerben is megjelenteti lapját. A rendelkezésre álló adatok alapján pontosan már nem deríthető ki, hogy ezt a tervét miért nem tudta megvalósítani, feltehetően a Sopronban megtalálható, de Egerben csak igen kis mértékben feltalálható német háttér hiányzott és ez a körülmény vehette el a kedvét a lap további kiadásától.⁷

Wachtel Dávid gyógyászati folyóiratának a megszűnése idejében ért véget lényegében a magyarországi orvosi folyóiratok első, úttörő korszaka, hiszen már 1857-ben megjelent a máig is élő *Orvosi Hetilap*, amelynek hasábjain jelentek meg először európai színvonalon orvosi szakcikkeik. Itt jelentkezett Semmelweis Ignác világhírű tanulmányaival. Az *Orvosi Hetilap* mellékletei jelezték az orvosi folyóiratirodalom specializálódásának további lehetőségeit.

BATÁRI GYULA

⁶ *Orvosi Tár*. 1846. 13. sz., (márc. 22.) 206.

⁷ BATÁRI Gyula: *Egy soproni orvosi folyóirat a XIX. sz. közepén.* = Soproni Szemle. 1974. 4. sz., 341–344.

FIGYELŐ

A Könyv Világkongresszusa — 1982. Reményekre és bizakodásra jogosított minket az *1972-es nemzetközi könyvvév.* Úgy véltük akkor: a népek találkozhatnak művelődési századékaikban. Ünnepinek, felemelőnek tekintettük, hogy az UNESCO kezdeményezésére sok országban ismerhetik meg 1972-ben a *könyv chartáját*, a „könyvtörvényt”. Felemelő tudat volt ez, holott ennek az alapokmánynak a szövege nem is volt annyira emelkedett hangú, inkább tárgyilagos volt, nélkülözte a lelkendezést. Kötelességekre emlékeztetett kormányokat, intézményeket, a könyvellátásra hivatott szerveket és szervezeteket. Nem vészkiáltás volt az indítéka. Kétséget sem hagyott a könyv szerepe, sorsa, holnapja felől. Érdemes volt nekünk, magyaroknak is bekapcsolódnunk az UNESCO által kezdeményezett mozgolódásba, mert bennünk élt a jobbat és jobban igénye. Társadalmunk jelentős rétegeiben már az új életformából fakadó éhség munkált. Éhe a szónak. Az értelem keresése. Tudtuk: a világ sok táján pedig még egyáltalán a betű iránti igény volt csak a mozgató erő. Ezt a jelenséget ismerték fel az 1972-es nemzetközi könyvvév szervezői, amikor a „Könyvéhség” című kötetüket tervezték. De azokban az országokban sem volt része még a könyv minden ember életének, ahol a könyvkiadás virágzott. Sőt, különböző vizsgálatok egybehangzó megállapítása szerint: a nem-olvasók százalékaránya egyre nőtt. A világ változása, minden új jelenség ellenére mégis joggal hihettük: a könyv az ismeretek mélyebb gyarapításának, az elemző elsajátításnak hatékony eszköze maradt. A mindennapi megismerés mellett a tudományos megismerés, valamint a művészi megismerés elősegítésére hivatott. Az irodalom, a tudomány s egyéb ismeretek rögzítésének fő eszköze volt, a jelenben is az, a holnapja se vitatható. Tíz évvel ezelőtt a könyv, a televízió térhódítása ellenére, nem veszített nagy népszerűségéből sőt, hatékonysága — a magyar társadalom viszonyai között különösen — növekedett. Míg 1960-ban (az összes kiadványok példányszámán belül) a kiadott könyvek példányszáma 34 millió felett volt Magyarországon, addig 1970-ben megközelítette az 50 milliót.

Az 1982-es évre, a *Könyv Világkongresszusára* készülődve arról adhatunk számot, hogy 1980-ban a Magyarországon kiadott könyvek példányszáma a 95 milliót közelítette meg. De a könyvkiadás mutatók számszerű eredményei nem homályosíthatják el a mi szemünket sem, mert az olvasás minőségének alakulásával mi sem vagyunk elégedettek. Nem dughatjuk homokba a fejünket, nem lehetnek közömbösek a mi számunkra sem az olvasási kultúra alakulását befolyásoló tényezők. Kaptuk a hírt: „az olvasó társadalom felé” lesz a jelszava annak a világkongresszusnak, amelyet az UNESCO hív össze 1982-re, az 1972-ben rendezett nemzetközi könyvvév tizedik évfordulójára. A nemzetközi könyvvév a könyvek segítségével elérhető fejlődés intenzív fokozását állította előtérbe egy évtizedre. Az 1982. évi világkongresszus azokra az új kihívásokra tereli a figyelmet, amelyekkel az 1980-as években találja szemben magát a könyvekkel foglalkozó emberek nemzetközi közössége. Az UNESCO arra fogja ösztönözni a kongresszus résztvevőit, hogy a következő évtized könyvterjesztését és olvasási kultúráját befolyásoló legfontosabb kérdé-

sekkel foglalkozzanak, és olyan világméretű akcióprogramot dolgozzanak ki, amely jelentős mértékben hozzájárul az „olvasó társadalom” megteremtéséhez. Számos olyan kérdés merülhet fel, amely a könyvvvel foglalkozó szakemberek fő gondjai közé tartozik az egész világon: a könyv helyzete a Nemzetközi Könyvvét után tíz évvel; milyen stratégiát követnek az egyes országok a könyvvvel kapcsolatban; a nyomtatott szó és az ennél modernebb technológiák hatása a könyv jövőjére; a könyvek nemzetközi áramlása és az UNESCO szerepe a 80-as évek fejlődésében.

Érdeklődéssel tekintünk mi is a Könyv Világkongresszusa elé.

HAVASI ZOLTÁN

Jegyzetek a Magyar Hírmondó-szövegválogatás megjelenésére. Az első magyar nyelvű újság távlatosabb értékelésekor gyakran — és joggal — hivatkozik a kutatás Kazinczy Ferenc emlékezésére. Idézi a szövegválogatást készítő, sajtó alá rendező Kókay György is. Kazinczy ugyanis a társasélet újszerű szervezésében, az ismeretterjesztésben, egy szóval a felvilágosodás eszméinek népszerűsítésében látta Rát Máttyás és lapja, a *Magyar Hírmondó* érdemeit. Lényegében azt mondta ki, amit az újabb német kutatás egy képviselője tömören összegzett, mikor a felvilágosodás kormeghatározó lényegét ekképp jelölte ki: „Das Zeitalter der Aufklärung ist ein schreibendes und lesendes, rasonnierendes, rezensierendes und ein kritisierendes gewesen.”² S ha szemügyre vesszük a *Magyar Hírmondó* kilenc évfolyamát, azt tapasztaljuk, hogy jórészt kielégíti a följebb leírt „elvárások”-at; nem csupán az úttörés, a nehéz kezdet, a tétova irányjelölés az érdeme, hanem a kritikának (a maga módján), a megvitatásnak, a sokoldalú problémafölvetésnek, az irodalmi bírálatnak és az olvasásra nevelésnek is fórumává vált, miközben sosem feledkezett meg a morális célokról, valamint a közvélemény kialakításának perspektíváiról.

Mindez ma kevésbé tetszik ki egyértelműen, mint az 1780-as és 1790-es esztendőkből; a *Magyar Hírmondó* viszonylag gyakori szerkesztőváltozása s ezzel kapcsolatban színvonalingadozása inkább az analitikus módszer híveinek kedvez, és éppen ezért olykor a markáns szerkesztői vonalvezetés (pl. Szacsavayé) kerül az előtérbe, és nem a folyamat, amelynek kezdeményezője, lelkesítője, példaadója a *Magyar Hírmondó* (s elsősorban Rát Máttyás *Magyar Hírmondója*) volt. Schedius Lajos 1798-ban németül megjelent magyar irodalomtörténete³ még pontosan látta a *Magyar Hírmondó* illetéknéppen megfogalmazható jelentőségét. „1781.(!) január elsején kezdte Rát Máttyás, az egyik leg tudósabb magyar, jelenleg evangélikus lelkész Győrött, Pozsonyban kiadni az első magyar újságot, Magyar Hírmondó címmel. A tiszta, erőteljes stílus, a szerző ízlése a híryanag megválogatásában, széles tanultsággal összekötve, tették, hogy az újságot minden patrióta becsülte, és általános olvasottságot mondhatott a magáénak. Ez a szerencsés esemény volt oka annak, hogy ettől az időtől fogva, a született magyar is, aki annak előtte vagy a Bécsben latinul kiadott vagy más külföldi újságot olvasott, vagy pedig többségében nem szokott hozzá az újságolvasás szükségletéhez, most mégis felismerte az újabb idők e szükséges eszközét mindenféle hír és ismeret terjesztésére, valamint a nemzetek szorosabb kapcsolatára.” A továbbiakban Schedius beszámol a szerkesztőváltozásokról, s a *Magyar Hírmondó* nyomában támadt újabb kezdeményekről.

¹ *Magyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság.* Válogatás. Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta KÓKAY György. Bp., 1981. Gondolat, 556 l.

² VIERHAUS, Rudolf: *Deutschland im Zeitalter des Absolutismus.* (1648—1763.) Göttingen 1978. 109.

³ JÜGELT, Karl-Heinz: *Eine wiederentdeckte ungarische Literaturgeschichte aus dem Jahre 1798.* Arbeiten zur deutschen Philologie (Debrecen) 9, 1975. 65—94.

Ilyen módon — éppen a szövegválogatást lapozgatva — nem árt újragondolnunk a magyar felvilágosodás irodalmának, kulturális törekvéseinek problémakörét, a periodizációs lehetőségeket. Tény, hogy a *Magyar Hirmondó* megindulása még Mária Terézia uralkodásának napjaira esik, de a lap szelleme, változó intenzitású, színvonalú szerkesztőinek világnézete — legalábbis egy darabig — a tágabb értelemben vett jozefinizmus címszava alá sorolható, jóllehet egyes időszakokban a nyelvi kérdések az előtérbe kerülnek. De egyrészről e nyelvi kérdések majdnem mindig irodalmi, prozódiai, esetleg tudományos vonatkozásúak, nem pedig a II. József nyelvi rendeletével való szembeszállást sugallják, másrészt a lapban közölt versanyag egy-két kivételtől leszámítva, nem tanúskodik különösebb tervszerűségről, inkább az alkalom, a szinte véletlen körülmények egybejárása közzeltette a szerkesztővel magyar költők verseit. A nyelvi problémák inkább a közlemények stílusában fedezhetők föl. A jozefinizmus egyébként sem jelentette az anyanyelvi költészet létjogosultságának tagadását vagy háttérbe szorítását, s egyáltalában nem következik még II. József nyelvrendeleteiből sem közvetlenül az, hogy a hivatalos érintkezéseket leszámítva, a német nyelvet kellene favorizálni.

Ezzel szemben fel kell figyelnünk és az eddiginél sokkal jobban kell számolnunk azzal a ténnyel, hogy éppen II. József „felvilágosodott abszolutizmusa” (vagy ahogy más kutatók — szerintünk indokolatlanul — mondják „despotizmusa”) tíz esztendejében bontakoztak ki teljes szélességükben a lehetőségek, amelyek újságokat, költői, akadémiai, kulturális, tudományos mozgalmakat, társaságokat hoztak a felszínre, a társadalmi mobilitásnak addig nem tapasztalt eseményei megteremtették a közvélemény megszerveződésének esélyeit (s erről is vannak Kazinczynak nem eleget idézhető szavai). S ebben a közvélemény-kialakításban majdnem döntő szerepet vállalt a *Magyar Hirmondó*. Rát Mátyással olyan réteg képviselője hallatta hangját, amely eladdig legfeljebb teológiai iratokban vagy természettudományos és gazdasági jellegű értekezésekben, mindenesetre a tudománynak elvontabb régióiban fejthette ki — nagyon óvatosan — a nézeteit, s nem éppen s nem feltétlenül magyar nyelven. Hadd utaljunk a Rátnál idősebb Cornides Dánielre, aki nem a *Magyar Hirmondó*-ba, hanem K. G. Windisch *Ungarisches Magazin*-jába írta a magyar történelmet illető tanulmányait, kihasználva a folyóirat nyújtotta publicisztikusabb, tehát népszerűsítő lehetőségeket. De utalhatunk a Rát kezdeményeit magasra értékelő Schediusra is, akinek csatlakozása a magyar nemzeti kulturális törekvésekhez az 1790-es években (magyar szintársulat, *Uránia*) bizonyosnak tetszett, viszont I. Ferenc felvilágosodottnak nehezen nevezhető despotizmusa (vagy ha úgy tetszik: abszolutizmusa) német nyelvű és szigorúan tudományos, rejtett jelbeszédű, de a magyar kulturális törekvéseket tovább építő folyóirat szerkesztésére ösztönözte.

Az 1780-as években a mozgékony és friss szellemű Rát Mátyás élt azzal az alkalommal, amellyel másképpen élt Hajnóczy József vagy Péczeli József (hogy a hasonló, értelmiségi réteg különböző típusait említsük; de említhetnénk a pályáját valamivel később kibontó Földi Jánost és Verseghy Ferencet is; illetve az 1780-as évekre tudatosult törekvést, amely a földbirtokosi életformát a tisztviselőire, államhivatalnokira cseréli föl, mint pl. Berzeviczy Gergely, Kazinczy Ferenc vagy Podmaniczky József).

Rát Mátyásé ebben is az úttörés érdeme. Hiszen ő volt az első, aki megérezte a változás szellőjét, és nagyon határozott vonalvezetéssel, nagyon tudatosan törekedett egy német földön már megtapasztalt életforma (ti. az újságíró-szerkesztői létforma) megvalósítására, illetve egy kommentáló, objektívan tudósító, tudományokat népszerűsítő fórum létesítésére. Hogy ez nem ment egészen könnyen, azt a válogatásban is közölt 1780. január 7-i száma szerkesztői cikke és tanúsítja. „Némelyektől talám az írásom erőltetettnek és homályosnak tetszik” — védekezik a szerkesztő a vádak ellen, s aztán ügyesen fordítja vissza a vádat; ügyesen és öntudatosan, mint aki pontosan tisztában van vállalkozása jelentőségével: „De mind olyan az, amihez az ember nem szokott”. A továbbiakban a

„kezdet” miatt kényszerű korlátozottságát panaszolja, de csupán azért, hogy ellenzőinek visszavághasson. „A könyvekről való tudósítások is, elhiszem, nem mindenkinek ínyjek szerint valók. De e részben senkinek nem engedhetek”. S ez már nem a védekezés, hanem a támadás hangja. Fenntartja magának, a szerkesztésnek a jogot az egyéni hangra, a válogatás önálló szempontjaira, sőt, a hangnem megválasztására is. Nem hisz az egyformaság áldemokratizmusában, nem akar csupán „országglások” változásainak hírharangja lenni. „Mindennekeftt szükséges a tudományoknak folyamatját és gyarapodását hirdetni.” S talán itt álljunk meg egy pillanatra. Azok, akik az újságot az „országglások” változásainak regisztrálására szűkítenék le, nyilván még a régibb típusú, évkönyvszerű történetírást tartják egyedül üdvözítőnek; ami pedig az újságírást illeti: talán féltik az olvasókat a bővebb információszerzéstől, az önálló gondolkodásra neveléstől. Rát ezzel szemben a tudományok állásáról és fejlődéséről szóló tájékoztatást „mindennekeftt szükséges”-nek érzi. Szükségesnek érzi, mert a *Magyar Hírmondónak* a morális hetilapok, a tudományos folyóiratok funkcióit is magára kell vállalnia (nem lévén ilyenek magyar nyelven az országban). S milyen érdekes, hogy miközben Rát tisztán látja az előrelépés útjait, nem találja a szavakat annak kifejezésére, az újságfajtákat németül nevezi meg, arra számítva, hogy értő olvasói tudják, miről van szó.

Mégsem állíthatjuk, hogy 1780-ban vagy akár a további évfolyamokban a tudomány és a művelődés eseményei elnyomnák az 1780-as esztendőkből ugyancsak viharos bel- és külpolitika változásairól adott híreket. S bár igaz az, hogy II. József cenzúrendelete(i) is sok kívánni valót hagytak maguk után, az előző és a következő korszakhoz képest mégis igen kedvezőknek mondhatók. S az is igaz, hogy az újság cenzúrázása szigorúbb volt, mint például a könyveké vagy különösen a kisebb füzeteké (hiszen a Broschürenflutnak ugyan mi más lehetne a magyarázata?). Mindenesetre tény, hogy sem Rát, sem utódai nem írtak le olyan cikkeket, amelyek kifejezetten ellenállásra, a józsefi szisztema tagadására buzdítottak volna (*a Magyar Hírmondóról* van szó). Igaz az, hogy a sorok között sok minden olvasható — de olykor ugyanannak az ellenkezője is. Csak többé-kevésbé igazolható a rokonszenv, amely a belga és sokkal inkább az észak-amerikai események tudósításában jellemzi az írókat, a szerkesztőket. Ugyanakkor nem hiszem, hogy a szerkesztő ne közölte volna örömmel II. József alábbi válaszát a belgáknak: „Az én jobbágyaimnak boldogsága egyedül való célom nékem”. Ugyancsak 1787-ből való az alábbi mondat is: „Azonban a parasztig minden fegyverbe öltözik, és a maga szabadságáért (mintha ez a világosságnak és a hasznos rendelkezések bévitele által veszedelemben forogna) vérért kész feláldozni. (Avagy csak így ír egy brüsszeli tudósító.)” Ne mai, magunkat tudónak tartó beállítottsággal olvassuk ezt a főntebbi mondatot! A tudósító (s még inkább: a szerkesztő!) nyilvánvalóan a „világosság”, azaz a felvilágosodás terjedését-terjesztését üdvözli örömmel, és a „hasznos rendelkezések”, azaz II. József rendeletei — értelmezésünk szerint — e világosság terjesztését szolgálják. Ezzel szemben állnak a belgák, akik „a parasztig”, minden osztályra kiterjedően fegyvert fognak a maguk „szabadsága” érdekében. Ha felületesen siklunk végig a szövegen, azt hinnők, hogy szabadság, azaz hazafiság és világosság egymást kizáró fogalmak. Éppen nem — vallja a tudósító, illetve a szerkesztő. A világosság és a hasznos rendelkezések megvalósulása nem akadályozza a belgák szabadságát, s mert — mint utóbb megtudjuk — II. József sohasem gondolta céljának a belgák „polgári állapot”-ának „elrontását”, lényegében a világosság előfeltétele (a hasznos rendelkezésekkel együtt) a nagyobb és teljesebb szabadságnak.

Nehéz lenne rekonstruálni, hogy hányan gondolták így végig a brüsszeli tudósításokat; de — úgy véljük — az általunk írtak természetes következményei az ott leírtaknak.

Az 1788. január 2-i belgiumi tudósítás hangja már nem ilyen egyértelmű. A belgák — írja a lap — „szabadságok mellett elszánják életeket”. Nem tudjuk, hogy csak visszatekintve érezhető a különbség a szabadság és a szabadságok (ti. a belgák szabadsága) kife-

jezések között; s ez az apró, bár lényegbe vágó megkülönböztetés a mai újságolvasó olvasata-e, vagy pedig az elhatárolás szándéka a szerkesztőtől ered? A továbbiakban aztán ezt közli az újság: „de amidőn a császár a zenebonát csendesitené generálja által Brüsszelben, egyszersmind ki is hirdetteté, hogy mindenek a régi állapotban maradjanak, és a múlt esztendei jan. 1. napján költ igazgatásbeli változásokról való két parancsolatait visszahúztá.” A magunk részéről nem érezzük a szerkesztő egyértelmű elkötelezettségét a régi formájú kormányzáshoz való visszatérés miatt; s nem feltétlenül érezzük a szerkesztő kárörvendését II. József vitathatatlan és a magyar helyzetre is ható kudarca miatt, jóllehet a franciaországi tudósításokból sokkal inkább kiolvasható a szerkesztő megrovása a királyi kormányzás ingadozása és tehetetlensége kommentálásakor. Vajon csak a cenzúra okozza-e a II. Józsefről írtak mértéketlenségét, majdnem együttérzését — s bár messze nem tökéletesen egyértelmű, de sok tekintetben szinte hallható rokonszenvező hangvételét? A cenzúra nyilvánvalóan nem engedte volna meg, hogy durván bírálják az uralkodót; hogy a belga példa követésére nyíltan ösztönözzenek; hogy éles és szakszerű bírálatnak vessék alá II. József belgiumi politikájának ügyetlenségeit, taktikátlanságát és tapintatlanságát. De az általunk idézettek aligha írhatók a cenzúra számlájára — csupán. S bár — mint Kókay megállapítja — a belgák egyértelmű kárhoztatása is hiányzik a cikkekből, feltehetőleg „olvasat” kérdése: ki mennyi rokonszenvet lát a belgák mellett a jelen kötetben közölt és nem közölt írásokban. A magunk részéről nem látunk egyértelmű kiállást a belgák mellett. Lehet, hogy ravaszságból, lehet, hogy ügyetlen nyelvi megfogalmazásból eredően, legalábbis nyitva marad az értelmezők számára a probléma.

Ugyanígy — messze nem egyértelműen — jelenik meg a *Magyar Hirmondó*-ban a nyelv-kérdés. Tény, hogy egy kései szám, az 1788. szeptember 24-i, már a nyelvi magyarság eszményét fogalmazza meg egy aforizmában: „Mert csak addig lesz a magyar magyar, míg ez a nyelv virágzik.” Ugyanakkor mégsem az uralkodót teszi — akár burkoltan is — felelőssé azért, hogy a nyelv nem virágzik a kellő mértékben. A mércének és példának tekintett francia Akadémiát sem az uralkodó állíttatta, hanem Richelieu, és ezért a tudósító fohásza is ekképp hangzik: „Bárcsak itt is Richelieu nagy lelkével bíró s hazájokat szerető főrendekből olyanok volnának, kik így munkálkodnának született nyelveknek boldogításában.” S II. József nyelvrendeletét a cikk következő részében az elszalasztott lehetőségek egyikének véli, ti., „eleink” szerfözlött ragaszkodtak a latin nyelvhez, és keveset törődtek az anyanyelvvél, viszont „Csak ezelőtt négy esztendővel, ha azt kérték volna, hogy magyarul folyjanak minden törvényszékek, minden bizonynyal megnyerték volna.” A híresokrot lezáró passzusban Dugonics András *Etelkájáról* olvashatunk, méghozzá a teljes elismerés hangján. Ebben — már valóban és aligha vitathatóan — a józsefi szisztéma rosszsallását fedezhetjük föl. Hiszen Dugonics regényformájú pamfletje a nemesi ellenállásnak volt szócsöve, és a nemzeti jellegű gondolkodásnak és felfogásnak olyan változatát népszerűsítette, amellyel nemcsak a kormányzat, hanem a felvilágosodott nemesi reformerek többsége is nehezen érthetett egyet. Igaz az ellenben, hogy itt, az újságban a regény legfőbb érdemét a tudósító abban látja, hogy „Régi eleinknek szokásokról s szólások módjáról sok hasznos jegyzésekkel szolgál”. A józsefi szisztéma bírálat helyett a regénynek tényleges nyelvi-etnográfiai szempontú értékelése került az előtérbe, de ez magyarírázható az esetleges cenzúrával; ebben a vonatkozásban az utalásszerű, a közvetett antijozsefinizmus elfogadhatónak látszik.

Ami általában a magyar irodalmat illeti, ott sem teljesen egyértelmű a kép. Tisztában kell lennünk avval, hogy még Révai Miklós rövid szerkesztősége idején sem volt a *Magyar Hirmondó* irodalmi lap. S ha a *Jámor szándék* Bessenyei fogalmazta gondolatai hatottak is Révaira, az irodalom, akár a magyar nyelvű irodalom és nyelv ügye mégsem kerülhetett úgy a középpontba, mint később, az irodalmi folyóiratok megjelenésével. Azt megkockáztathatjuk, hogy a *Magyar Hirmondó*-ban olvashatunk olyan kezdeményekről,

amelyek későbbi törekvések előfutáraként minősíthetők. Ilyen például Rát polémiája Rájnás Józseffel. Ez a polémia egyben jelzi: mennyire nem volt még időszzerű az irodalmi kritika műfaja — s bármiféle kritikáé általában. Ekkor még Kazinczy Ferenc is csak nagyon óvatosan (taktikusan) fogalmazgatott. Baróti Szabó Dávid líráját például úgy méltatta, hogy lassan kifejlődő és mind határozottabb arcélú poétikai elvei nem szenvednek csorbát. Miközben a poézisben és a hazaszeretetben jelöli meg azt, „mely mindketőnkben forrott, együvé olvasztott”, nem tagadja, hogy nem mindegyik Baróti Szabóvers tökéletes. Érdeme, hogy a magyar Parnasszuson „szerencsés bátorsággal új utat nyert”. Ugyanakkor leírja Kazinczy, hogy némely darabokat akár ki is lehetne vetni, mások „szorgalmas jobbítást” érdemelnének (korrekció elve!), de számos vers biztosítja a költő örök emlékezetét. A rövid arcképszerű bemutatásnál még lényegesebbnek tetszik az irodalmi kritika alapelvének megfogalmazása: „Kimutatni, felfedezni a fogyatkozásokat nemcsak szabad, hanem kötelesség is: de ennek palástja alatt az igaz érdemet nevésséggé tenni oly vakmerőség, amely gyalázatot von elkövetőjére.” Konkrétan a Baróti Szabó ellen irányzott támadásokról van szó; de Kazinczy megállapításának van egy általánosabb, az irodalmi kritika és egyébként is a kritika egészét illető vonatkozása. Hiszen a magyar társadalomban a hatékony, az átható, a találó, mégsem személyeskedő, nem pamfletízü kritika nem volt honos; idegesen szisszent fel a bírálatra a megbírált, bármily csekélységről lett legyen is szó. Mintha Kant nem a kritika évszázadának nevezte volna a XVIII. századot. Természetesen ennek mélyen fekvő okait lelhetjük meg. Itt csak annyit, hogy a szigorúan tagolt, a hierarchikus elvre épülő nemesi társadalom önvédelmül üldözte a kritikát, a fennállót helyeselte, és csupán támadási eszközül használta előjogai, a status quo védelmében. Ennek következtében ez a szemlélet az irodalom régióiban is általános volt; még később is, botránykőnek számított Kazinczy Ferenc bírálata Kisfaludy Sándorról, nem is szólva Kölcsey nagy vihárt kiváltó recenziójáról. A társaséletnek, a szalonoknak hiánya, a társadalmi érintkezés esetlegessége: mind-mind hozzájárult ahhoz, hogy a kritika ne legyen népszerű Magyarországon. A *Magyar Hírmondó* helyet adott a bírálatnak, és Kazinczy Ferenc szinte egzakt pontossággal határozta el magát a jogtalan kritikától, és tört lándzsát a jogos mellett.

1780 és 1788 között élt a *Magyar Hírmondó*. Számontartásra — mint már írtuk, s mint egyébként is ismeretes — nem csupán elsősége miatt érdemes. A szövegválogatásból és Kókay György bevezető és más tanulmányaiból (monográfiájából, az új sajtótörténet általa írt fejezeteiből) kitetszik, hogy nem adta (nem adhatta) az évtized Magyarországnak teljességre törekvő krónikáját; de a figyelmes olvasó mégis számos fontos részletet, néhány fő tendenciát innen ismerhet meg az évtized históriájából. Az általunk kiemelt néhány probléma jelzi, hogy a rendkívül tanulságos és érdekes előmunkálatok ellenére, még mindig akad bőven kutatni és megvitatni való. S ehhez feltétlenül segít a szövegválogatás. Viszonylag sokan juthatnak hozzá a *Magyar Hírmondó* legérdekesebb cikkeihez, másoknak kedvet csinál a lap tanulmányozására. Éppen ezért (s talán azért is, hogy felélték, kiszélesítik a sajtótörténeti és általában művelődéstörténeti kutatásokat) üdvözljük ezt a vállalkozást, egy kicsit abban a reményben is, hogy más, nehezen hozzáférhető lapunkból is készül egyszer (ha nem éppen évfordulóra) hasonló szemelvényes kiadás.

FRIED ISTVÁN

Elkészült az Olaszországban őrzött ősnymtatványok központi katalógusa. A Gutenberg találmányával előállított legkorábbi nyomtatványokat már szinte a kezdetektől általában megbecsülésben részesítették és őrizték. Ez a tradíció a mai napig mit sem változott, sőt a megkülönböztetett bánásmód idővel kiterjedt valamennyi kiadványra, amely a 15.

században készült. Jól bizonyítja ezt az a körülmény, hogy e kategória külön nevet is kapott: ősnymotatvány. Ezek speciális, a későbbi korok kiadványaitól elkülönített feltárása egyrészt bibliográfiák, másrészt katalógusok formájában immár több mint három évszázada folyik. Érdeklődésünket azonban ez alkalommal a katalógusokra kell korlátozni.

A nyomtatott könyvtári katalógusok a 17. század elejétől — Európa fejlettebb országaiban — mind inkább elterjedtek, és általában a teljes gyűjteményt, vagy annak legálábbis kimagasló darabjait igyekeztek regisztrálni. Közöttük természetesen nagy számban voltak ősnymotatványok is, de a kiadványok nem csupán ezeket tartalmazták. 1643-ban jelent meg elsőként Johann Saubert gondozásában a nürnbergi városi könyvtár ama nyomtatott katalógusa, amely kizárólag csak a 15. századi nyomtatványokat foglalta magába. Példáját csak a 18. század utolsó negyedében követték: 1782 Lübeck, Stadtbibliothek (Ludwig Suhl) — 1785 Regensburg, Stadtbibliothek (Karl Theodor Gemeiner) — 1786 Pappenheim, (Georg Wilhelm Zapf) — 1788—9 Augsburg, Ulrich & Afra kolostor (Placidius Braun) — 1789 Neustift (Tirol), ágostonos kanonokok kolostora (Franz Gras) — 1794 Beuerberg (Bajorország) ágostonos kanonokok kolostora (Paul Hupfauer), ill. 1779 Murano, S. Michele kolostor (Giovanni Benedetto Mittarelli) — 1793—5 Firenze, Biblioteca Magliabechiana (Ferdinando Fossi).

E korai itáliai és németországi példák nyomán a 19. és 20. században azután egészen a mai napig se szeri se száma az egyes könyvtárak ősnymotatványairól készített és nyomtatott formában közreadott katalógusoknak. Ezek közül egyet azért külön is ki kell emelni: a londoni British Library-ét (korábbi nevén a British Museum könyvtára): *Catalogue of books printed in the XVth century, now in the British Museum*. A világ e leg gondosabban összegyűjtött és a müncheni Bayerische Staatsbibliothek mögött számszerűleg a második legnagyobb ősnymotatvány gyűjteményéről 1908 óta 1971-ig tíz kötet jelent meg, amelyekben összesen mintegy tízezer féle ősnymotatvány bibliográfiai értékű leírása található.

A 19. század végén felmerült már annak igénye is, ill. jelentkezett az a gyakorlat, hogy nem csupán egy, hanem több gyűjtemény ősnymotatványait összefoglaló katalógusokat jelentessenek meg. A francia Marie Pellechet, aki az első jelentősebb nő e szakterületen, így közzétette 1893-ban a Lyon, 1895-ben pedig a Colmar város könyvtáraiban őrzött 15. századi nyomtatványok jegyzékét. Ezen a megkezdett úton továbbhaladva 1897-től valamennyi franciaországi közkönyvtár ősnymotatványa összesített katalógusának publikálásába fogott. Ő, majd halálát (1902) követően utóda Marie-Louis Polain 1909-ig a betűrendben a „Gregorius Magnus” címszóig jutott ennek során. A sajnálatos módon félbeszakadt kiadvány kéziratát a párizsi Bibliothèque Nationale őrzi. Az erről készült mikrofilm 1950-ben hozták forgalomba. E nehézkes forma helyébe 1970-ben összesen 26 kötetben papírmásolatban adták ki a kéziratot.

Az úttörő francia kezdeményezést az akkor velük rivalizáló németek nemcsak utol akarták érni, de annak egyben nagyvonalú túlszárnyalását tűzték ki célul. Ennek tudható be, hogy a 20. század első évtizede során megindították előbb Poroszországban, később pedig egész Németországban a 15. századi nyomtatványok jól szervezett leltározását, majd ebből kiindulva megalapították a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*-t (rövidítve GW). Ez a világon található valamennyi ősnymotatvány regisztrálását lelőhelyes bibliográfia formájában tűzte célul. A nagy vállalkozás publikálása — az első világháború miatt — csak 1925-ben kezdődött meg, és 1940-ben a „Federicis” címszónál megakadt. Csupán 1972-ben folytatódott a kiadvány megjelentetése, amely 1978-ig a „Flühe” rendszőig jutott (bővebben erről l. Magy. Könyvszle 1974, 365—368 és 1979, 313—315).

A világkatalógus GW publikálásának megindulása, majd ennek elhúzódása miatt egyre inkább aktuálissá vált egy-egy ország területén őrzött ősnymotatványok katalógusának összeállítása. Különösen az amerikaiak kívánták ország-világnak megmutatni,

hogy a legrégebb könyvek közül milyen sokat sikerült Európából megszerezniök. Ennek tudható be, hogy George Parker Winship már 1919-ben kiadta az észak-amerikai gyűjteményekben őrzött ősnymtatványok első cenzusát, amelynek második kiadását Margaret Bingham Stillwell 1940-ben, a harmadikat pedig Frederick Richmond Goff 1964-ben jelentette meg.

Időrendben az amerikaiakat a belgiumi központi katalógus követte 1932-ben a már említett Polain gondozásában. Használhatóságát bizonyította, hogy 1978-ban pótkötete is kiadásra került az időközben bekövetkezett változásokkal. 1943-ban jelent meg az olaszoknak az alábbiakban részletesebb ismertetésre kerülő, hasonló vállalkozásának első kötete.

A regionális ősnymtatvány-katalógusoknak egy része (pl. az említett amerikai) több országra is kiterjed, míg más esetben egy állam valamelyik jelentősebb közigazgatási egységének területére szorítkozik csak az összeállítás. Ez utóbbi kategóriába tartozik Jugoszlávia két tagköztársaságának könyvtáraiban őrzött 15. századi nyomtatványok katalógusa: 1952-ből Josip Badalić-tól Horvátorszáé, 1957-ből ugyancsak Badalić-tól és Alfonz Gspan-tól Szlovéniáé. Ismét több államot fog össze H. G. Kaplan 1966-ban kiadott katalógusa az ausztráliai és új-zélandi könyvtárak ősnymtatványairól.

Az 1970. esztendőben Lengyelország és Magyarország központi ősnymtatvány-katalógusa látott napvilágot. 1979. évszámmal jelent meg Imrich Kotvan összefoglaló katalógusa szlovákiai gyűjteményekben található 15. századi kiadványokról. (Ennek ismertetésére a *Magyar Könyvszemle* hasábjain még visszatérünk.)

A szakirodalom és magánértékesülések alapján hír van az ősnymtatványokat illető további összefoglaló munkálatokról, amelyek részben igen előrehaladott állapotban (pl. Svájc), részben munka alatt (pl. Anglia, Csehország), részben pedig az előkészítés stádiumában (pl. Ausztria) vannak. Úgy tűnik tehát, hogy miután — a mai kilátások szerint — a GW teljes publikálásra még legalább két további generációnak kell várnia, további országok látnak neki, hogy központi katalógusban foglalják össze a gyűjteményekben található legrégebb nyomtatványokat.

A fenti történeti áttekintés fényében most már vizsgáljuk meg valamivel részletesebben az olaszországi közkönyvtárakban őrzött 15. századi nyomtatványok központi katalógusát: *Indice generale degli incunaboli delle biblioteche d'Italia*, rövidítve IGI. Az anyaggyűjtés munkáját még 1932-ben megkezdték, a kézirat eleje 1941-re készült el. Így az első kötet, amely Teresia Maria Guarnaschelli és Enrichetta Valenziani gondozásában az A—B betűket tartalmazta, 1943-ban került ki a sajtó alól. A további kötetek tartalma és megjelenési éve a következő: II. C—F 1948 — III. G—L 1954 — IV. M—R 1961 — V. S—Z 1972. A kötetek publikálása közötti idő tehát egyre nőtt: öt, hat, hét, ill. 11 esztendő. Ez utóbbi magyarázata nyilván az a részleges „őrségváltás”, amely a szerkesztői feladat betöltése körül lezajlott: az ötödik kötet összeállítói — Alberto Tinto közreműködésével — a már említett E. Valenziani, Emidio Cerulli és Paolo Veneziani. A több évtizedes munkálat során természetesen számos esetben változás állott be, így egyre nőtt a nem regisztrált művek, példányok száma, de sok esetben — gondoljunk csak a második világháborúra — eltűnéssel, ill. helyesbített meghatározással is számolni kellett. Így állott elő a szüksége annak, hogy a hatodik kötetben — a mutatókkal egyetemben — ezek közreadására is sor kerüljön. 1981-ben E. Valenziani és P. Veneziani szerkesztésében és Giuliana Sciascia Villani közreműködésével elkészült ez a zárókötet, amelynek megjelenése adott alkalmat számunkra az IGI rövid ismertetésére és értékelésére.

A központi ősnymtatvány-katalógusba elvben minden 15. századi nyomtatványt felvettek, amelyet bármelyik olaszországi közgyűjtemény őriz. Ezek száma az első kötet publikálásakor 328 városban 576 gyűjtemény volt, míg a vállalkozás befejezésekor 399 helység 800 gyűjteményének adatait sikerült már összefoglalni. Ha ez utóbbi lelőhelyeket

összevetjük a GW VIII. kötetének elején nemrég publikáltakkal, úgy arra a felismerésre kell jutni, hogy az IGI a GW-hez képest e téren kb. 50 százalékos kiegészítést nyújt, ami igen jelentősnek mondható.

De ha már a számoknál tartunk, érdemes megvizsgálni, hogy összesen hány bibliográfiai tétel rögzítésére került sor az IGI-ben. Az első öt kötetben 10 446 féle ősnymtatvány szerepelt, amelyhez a hatodikban még 595 járult. A GW várhatóan összesen 30 000 leírást fog majd tartalmazni, tehát az IGI több mint 11 ezer féle műve az összes ismert 15. századi nyomtatványnak közel negyven százaléka. Ilyen sokféle 15. századi nyomtatvánnyal — a már említett francia és észak-amerikai központi katalóguson kívül — csak a londoni British Museum már csaknem teljes egészében közzéadott katalógusa rendelkezik. A több mint százezer példány felsorolásával a fenti kiadványokat — feltehetően a franciát is — sorra felülmúlja.

Az ilyen nagy katalógusok, éppen a felölelt roppant nagy mennyiség és az elméleti teljességhez viszonyított magas arányuk miatt — a GW végleges elkészültéig — közvetve bibliográfiai feladatot is betöltenek. Jól példázza ezt a korábbi bibliográfiákban nem publikált ősnymtatványok száma is. Az elmúlt századokban szívós és következetes munkával megjelent különböző kiadványokban a 15. századi nyomtatványok túlnyomó részének részletes leírása. Ma már ritkaság számba megy tehát, ha olyan kiadvány kerül elő, rendszerint már csak a kötetstáblákról leáztatva vagy levéltári aktakötegek mélyéből, amely bibliográfiailag még ismeretlen. Az IGI megindulásától kezdve az ilyen műveket szigorú következetességgel fényképpel alátámasztott leírással ismertette. Számuk kötetenként: I — 27, II — 30, III — 52, IV — 75, V — 67, VI — 38, azaz összesen 289. (Jól látható, hogy az első két kötethez készült kiegészítéseinek száma viszonylag alacsony, hiszen e betűcsoportokat a GW már feltárta.) Ez az első látszatra ugyan nem nagy szám, hiszen alig több mint két és fél százalék. Tekintettel azonban az ősnymtatványok bibliográfiai regisztráltságának magas fokára, ezek az ismertetések igen fontosak és jelentősek.

Az IGI leírásai a lehető leggazdaságosabbak, mert az említett új közlésektől eltekintve a modern könyveknél is használatos szabatos közlést alkalmazott, amely az azonosításra alkalmas leírásra történő bibliográfiai hivatkozással együtt teljességgel elegendő is. A lelőhelyek rövidítése a városon belül logikus és rövid. A zárókötet kiegészítő és kiigazító adatai jól beleilleszthetők az alapsorozatba.

A pótlások aránya — különösen az új lelőhelyek esetében — a korábbi köteteknél természetesen magasabb, mint a közelmúltban megjelentek kapcsán. Így nem ritka a betűsor elején, hogy tucatnál is több új példány került elő az elmúlt évtizedekben: pl. 13 új a 85 korábbihoz (IGI 717), 14 új az 57-hez (IGI 1890), 15 új a 67-hez (IGI 690), 16 új a 77-hez (IGI 691). Az itáliai könyvtárak hallatlan gazdagságát mutatják ezek a számok: közel száz példány egy-egy fajta ősnymtatványból! Az új példányok aránya még magasabb, ha az IGI lelőhelyei a GW itáliai adataival kerülnek összevetésre: GW 266: 3 itáliai lelőhely, IGI 54-A: 7 — GW 1067: Ø, IGI 337-A: 2 — GW 446: 1, IGI 115-B: 5 — GW 445: 1, IGI 115-A: 8!

A héber ősnymtatványok speciális igényével számolva a VI. kötetben Giuliano Tamani gondozásában 88 tételben külön mutatórendszerrel összefoglalta ezeket.

A teljes IGI-t egész sor mutató segítségével lehet most már kitűnően használni. A hatodik kötet végén az alábbi szempont szerint található áttekintés:

1. másod-szerzők, kommentátorok és fordítók
2. név- és címváltozatok
3. nyomdászok és kiadók
4. nyomdahely
5. a fényképek jegyzéke és az azokon található betűtípusok mutatója
6. számkonkordancia Hain-hoz és a GW-hez.

A címleírás besorolását meghatározó személyen kívüli szellemi közreműködők neveiből és anonyimák címeiből, továbbá a név- és címváltozatokból kialakított jegyzékek igen hasznosak, de természetesen távolról sem teljeseek, hiszen maga a GW is számos esetben nem bontotta fel a főműhöz hozzányomtatott kisebb részeket a leírásában. A nyomdászok és nyomdahelyek szerinti mutató összeállítása korrekt, de lényegében párhuzamos: csaknem ugyanazokat az adatokat tartalmazzák. Elképzelhető lett volna helymegtakarítás szempontjából, hogy az egyik jegyzék a másik utalójává egyszerűsítve jelent volna meg. Ha viszont a terjedelem csökkentése nem volt szempont, úgy igen hasznos lett volna az egyiket valamilyen további szempont szerint (pl. az egyes nyomdászok és kiadók termékeinek IGI számát időrendbe) rendezni. A kötet nem olasz anyanyelvű használói számára szokatlan, hogy az Itálián kívüli városok is olaszos névformában keresendők: pl. Hamburg „Amburgo” alatt.

Kitűnő megoldás volt az, hogy a bibliográfiailag első ízben ismertetett művek fényképeihez műhelyenkénti betűtípusmutató is készült. Hasznos ez azért is, mert e művek kb. egy tizede nem köthető egyetlen eddig ismert ősnymodához sem. A fényképek, ill. a betűtípusmutatók módot nyújthatnak további tisztázásukhoz. A Hain- és GW-számokról az IGI-re utaló konkordancia mellett bizonyára hasznos lett volna Copinger, Reichling és a „Nachträge” bibliográfiákra is hivatkozni, ahogy ezt a kiegészítő lépést immár a GW is megtette a VIII. kötetének végén közölt mutatóiban.

Magyarországi nyomtatvány — a *Chronica Hungarorum* ismert római példánya — csupán egy szerepel az IGI-ben. A nyomdászmutatóban tallózva rögtön a második sor „A. H.”-ről Andreas Hess-re utal. Ennek alapján arra kellett gondolni, hogy a budai ősnymodász másik ismert munkája, a *Basilius Magnus* is megtalálható valamelyik olaszországi gyűjteményben, hiszen e tipográfus neve ilyen rövidített formában csak abban olvasható. Sajnos az utaló tévesnek bizonyult: nincs más hazai ősnymtatvány Itáliában.

Nem lehet fenntartás nélkül egyetérteni azzal a gyakorlattal, ami különben több más központi ősnymtatvány-katalógusban (pl. az észak-amerikai, a magyar) is tapasztalható, amely szerint a kiadók működési helyeül nem a saját, hanem az általuk megjelentetett művet előállító nyomdászé szerepel. Így a két budai kiadó és könyvkereskedő közül Theobald Feger — a Ratdolt-féle Thuróczy-kiadás révén — „Augsburg”, míg Johann Paep — az 1497. évi *Breviarium Strigoniense* ismert cremonai unikuma alapján — „Venezia” megjelöléssel található az IGI-ben.

Még számos további szempont szerint lehetne megvizsgálni és végső soron feltétlenül pozitívan értékelni az IGI vállalkozását megkoronázó zárókötetet. A különben is hosszúra sikerült ismertetését azzal kell befejezni, hogy újra hangsúlyozandó, mennyire nagy segítséget jelent ez a fontos kiadvány világszerte mindenkinek, aki a 15. századi nyomtatványokkal foglalkozik. Ha az első világháború után megjelent, ill. még folyamatosan publikálásra kerülő ősnymtatványkatalógusok közül az öt legfontosabbat kívánja kiemelni az ember, úgy — a GW, a British Museum katalógusa és az amerikai, ill. francia census mellett — az IGI feltétlenül ebbe a legelső kategóriába tartozik. Köszöntjük és köszönjük a gondos és fáradhatatlan szerkesztőknek áldozatos munkájával megszületett, ill. most teljessé vált nagy vállalkozást, amely elkészültével egyben jelentősen öregbíti az olasz bibliográfiai vállalkozások hírnevét.

BORSA GEDEON

M. Pásztor József: „Az író beleszól...”
Baloldali irodalmi folyóiratok az ellenforradalmi Magyarországon. Bp. 1980. Kosuth, 463 l.

„Vétkesek közt cinkos, aki néma...”
 — írta Babits. A magyar írástudók nem vállalták a cinkosságot, illetve pontosabban: vállalták a „beleszólás” várható következményeit, melyek a legtöbb esetben nem is maradtak el, éppen a legbátrabbak, a legtisztábban látók számára. A „beleszólók” névsora oly hosszú, hogy nem az ismertetést, de magát a könyvet kell ahhoz végigolvasni, hogy ámuljon az ember, kik, miért, hogyan „szóltak bele”, s bizony nem csak irodalmi témákról, hanem mindenről, ami annak idején fájón érintett minden dolgozó embert.

A két háború közötti korszakban Magyarországon 1919 őszétől egészen a második világháború befejezéséig a Marx által sokoldalúan kifejtett tendenciátörvény érvényesült a sajtóellenőrzésben is; a „gyanú bíraskodása”, tehát nem a kiadvány, a szöveg maga volt a vizsgálat tárgya, hanem az, hogy ki írta, kikkel áll összeköttetésben, van-e „priusza”, vagyis hol állt az őszirózsás forradalom, majd a Tanácsköztársaság idején. Ily módon érthető, hogy Karinthy Frigyesről kezdve szinte minden író gyanús volt az uralkodó körök szemében. Irodalom és politika — s különösen jellemző ez hazánkra — nem választható el egymástól; ha az író leírja a tényeket, s meglehőzzá művészi módon, az „izgatást” jelent e korban, amint Bálint György jegyezte meg egyik cikkében.

Ezek a gondolatok tolnak a recenzens fejébe óhatatlanul, amikor kézbe veszi M. Pásztor József új munkáját, mely a szerző két évtizedes következetes, eszmeileg egyenes útjának jelentős állomása.

A hatvanas évektől kezdve egymást követték aprólékos gonddal megírt kisebb cikkei, tanulmányai, majd könyvei (*A Mi Utunk*, 1972; *József Attila műhelyei* 1975; *Búvópatakok* 1976), melyek mindegyike

elsüllyedt folyóiratokat, megbúvó irodalmi-politikai értékeket, addig nem ismert összefüggéseket tárt fel, időnként merészen, félretéve, illetve újra megvizsgálva az addigi értékelést, új módon mutatta be a választott témát. Nem véletlen, hogy a szerző évekig dolgozott Kassák *Munka* című folyóiratáról szóló, a *Magyar Könyvszemlében* megjelent tanulmányán; hogy megszerezte Gró Lajos özvegyétől a kiváló esztéta kéziratot tanulmányát a munkásirodalomról; hogy a debreceni folyóiratról készülő könyv megírása során feltárta a fővárosi és vidéki baloldali értelmiségiek rejtett kapcsolatait; hogy végül is összegyűjtötte a még élő volt szerkesztők és munkatársak személyes nyilatkozatait.

Úgy vélem, „Az író beleszól...” megírásához komoly morális felelősségvállalásra, rendkívüli szorgalomra és bátorságra volt szüksége a szerzőnek, hogy ezt a bonyolult, sokfelé ágazó, s önnön jelentőségén túllépő munkát közzétegye. Azért is merész vállalkozás ez, mert az irodalomtörténetírás az elért eredmények mellett mindig sok félreértés és számos előítélet terhét cipeli mindmáig. A népi vagy urbánus elnevezés, az avantgarde-ról élő különböző nézetek, a szociáldemokratizmus nem eléggé árnyalt megítélése, a korszakolás, az egyes írók értékelése terén még sok minden vár tisztázásra, arra, hogy a rájuk ragasztott címkéket a munka és az idő leolvassza.

A szához közel álló kiadvány ismertetése ebben a könyvben lát első ízben napvilágot egybegyűjtve. Közöttük sok alig feltárt vagy feltáratlan haladó szellemű folyóirattal, illetve időszaki lappal találkozhat az olvasó. Lehetne vitatkozni a felosztáson, illetve a lapok minősítésén (bár József Attila írt egy ideig az *Előőr*nek, a lapot mégsem sorolnám a baloldali orgánumok közé), vitatják is például a *Magyar Írás*, az *Apolló*, az *Argonauták* baloldali voltát, de úgy vélem, tévednek. E lapok határkorszakokban születtek, s megvolt a maguk jelentős funkciója korukban. Az 1921-ben indult *Magyar Írás* oldalain jelen

van a korabeli progresszió színe-java, ahogy egyik kommunista költő, Forgács Antal később értékelte: „jajkiáltás” az ellenforradalom ellen; a háború idején született humanista programot hirdető rövid életű folyóiratok pedig a hazai szellemi ellenállás értékes koronatanúi. A szellemi ellenállásnak ugyanis éppen az ellenforradalmi uralom negyedszázadában rendkívül sokszínű megnyilvánulásait tartjuk ma már számon.

Vitatható lenne az is, hogy M. Pásztor József nagyobb terjedelmet, elemzőbb értékelést szán az efemer lapokra, mint a hosszabb életű jelentős értékeket hordozó folyóiratokra, például a *Nyugatra*. Véleményem szerint azonban a *Nyugat* ma már eléggé széles körökben ismert, nem beszélve a hasonmás kiadásról, a repertóriumról, a hatkötetes irodalomtörténet *Nyugat*-fejezetéről. De vajon ki ismeri az 1924-ben indult, néhány számot megért *Fáklya* című szociáldemokrata folyóiratot Szakasits Árpád, Zsolt Béla írásaival. Ezt az aránytalanságot talán nem a kötet gyengeségének, hanem inkább éppen a jellegéből következő erényének tarthatnók.

Ugyancsak a kötet értékei közé sorolható, hogy tulajdonképpen első ízben olvashatnak szélesebb rétegek a szocialista szellemű antológiákról (ezekről a *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből* című kötetben jelent meg tanulmány, majd cikksorozat a *Magyar Nemzet*ben Rajcsányi Károly tollából), valamint a háború idején született, illetve terjedt ellenállási sajtóról.

Egyetérthetünk azokkal a sorokkal, melyekkel a szerző bevezetőjében ír:

„Az üldöztetés, a sajtópercek és — nem utolsósorban — az anyagi fedezet hiánya miatt rövid, kérész életű kiadványok népesítették be az ellenforradalmi korszak sajtóvilágát. Értéküket, jelentőségüket az összességük adja, mely egy gazdag, a perifériára és a föld alá kényszerített szellemi és mozgalmi folyamatot mutat.”

M. Pásztor József szinte az utolsó pillantot érte utol, hogy felszínre hozza, megmentse a feledéstől ezt a folyamatot. A folyóiratok elporladnak, a koronatanúk közül már sokan eltávoztak. Meghalt Jákó Pál, Palasovszky Ödön, akikkel még tudott beszélni a szerző.

„Az író beszélő...” sok mindenről tanúskodik, ami jelenünk számára sem elhanyagolható. Tanúskodik a magyar írástudók széles látóköréről, világirodalmi tájékozottságukról, arról, hogy szinte születésükkor felismerték más népek irodalmának kincseit s közölték azokat folyóirataikban. Tanúskodik azokról a napjainkig nyúló értékekről, melyek gyökerei az 1919 utáni

rövid életű kiadványokban lelhetők fel, melyek József Attila, Radnóti, Bálint György, Nagy Lajos, Déry Tibor, Illyés, Veres Péter írásait őrzik. Tanúsítja ez a kötet, hogy az írók a nép életét súlyosan érintő kérdésekben Budapesten és a vidéki városokban összefogtak. Cikkek hosszú sorában emeltek szót a statárium ellen, majd később a nemzeti függetlenség mellett, a háború és a fasizmus ellen. E kérdésekben — amint a kötetből világosan kitűnik — egyetértettek a kommunisták, a szociáldemokraták, s az úgynevezett polgári irodalom legjobbjai.

Értékes a kötet függeléke is; a szerző gondosan felsorolja a használt irodalmat, s magában a szövegben is mindig hivatkozik azokra a művekre, melyek az adott kérdéssel foglalkoznak. Ugyancsak hasznos a pontos névmutató.

M. Gy.

Egressy Gábor válogatott cikkei (1838—1848). Vál., jegyzetekkel ellátta s bev. KERÉNYI Ferenc. Színháztörténeti Könyvtár 11. Bp. 1980. Magyar Színházi Intézet, 210 l., 5 t.

Új kötettel gyarapodott a Színháztörténeti Könyvtár. A sorozat a Magyar Színházi Intézet kiadványa, amelyet 1973-ban indított Katona Ferenc azzal a szándékkal, hogy a színháztörténeti kutatás támogatására összegyűjtse színészek, színpadi szerzők s olyan közéleti emberek írásait, akik nemcsak névleges, hanem alkotó, támogató kapcsolatban álltak koruk színészetével, színházi életével. A sorozat tehát hiteles tanúkat szólaltat, meg akik nézői vagy aktív részesei voltak azoknak az előadásoknak és más színészettörténeti eseményeknek, amelyek a színháztörténet értékes forrásai.

A nemrég megjelent 11. kötetben, Egressy Gábor sokoldalú egyénisége tárul elénk. Az első rész Egressy hírlapi cikkeinek hasonmás kiadása. E cikkek arról tanúskodnak, hogy Egressy a színész, sokat foglalkozott a játék elméletével is, főként a beszéd és mozgás technikájával.

Az *Athenaeum* lapjairól származnak a „Hamlet ismertetése” valamint a „Coriolan Shakspear-tól” [1] című írások is. Az előbbi 1839 novemberében jelent meg őt folytatásban, az utóbbi 1842. jan. 24-én. Shakespeare a két drámájának tartalmi ismertetésén túl, Egressy beavatja olvasóit a két bemutató számos részletébe, kezdve Kazinczy Ferenc fordítói munkájától az egyes szerepek megformálásáig.

A „Végszavam a dráma ellenségeihez” (*Athenaeum* 1840. nov. 26, 29), nem sokkal a Nemzeti Színház megnyitása után jelent meg. E cikkében az ez idő tájt dúló ún. „operaháború” kérdésében foglal állást, mely a műsorarányok körül alakult ki. Szenvédeyesen védi a dráma ügyét: „Éppen abban áll a színművészet bűvös mestersege, hogy akaratunk nélkül is tanulunk élvezetében...”

Egressy — mint azt már „Javaslat...” című írásából is megtudtuk, lelkes támogatója, később tanára volt a Színi Tanodának. A — „Színészeti stúdiumok” c. írása — már a Színi Tanoda első tankönyvéből, a *Színészeti Könyvből* való. Egressy, a színművészetről alkotott saját felfogását próbálja tanítványaiba plántálni. Kortársai számára azonban ez a művészet merőben új volt, ezért hol elragadtatott, hol megrovó kritikák jelentek meg róla. Támadói természetes hangvételű, „nem esztétikus játékmódot” kifogásolták. A hasonmás kiadás második része ezt a vitát tartalmazza: „Párbeszéd Szebeklébi és Egressy Gábor között színészeti dolgokról”. Ez a képzelt jelenet Egressy Gábor és kritikusa, Bajza József (álneve Szebeklébi) között, 1842-ben jelent meg Budán, önálló röpiratként. A „Párbeszéd...” rávilágít azokra az esztétikai-világnézeti különbségekre, melyek Egressy és Bajza között fennálltak.

A kötet második része, a Függelék, eddig még kiadatlan szövegeket bocsát közre. A szerkesztő, a könnyebb olvashatóság kedvéért, a kézirat-fakszimile helyett az írásokat írógépatírással közli. A Függelékben szerepel: „Egressy Gábor drámaírói véleménye Czákó Zsigmond *Leona* — eredeti címén *Judith* — című drámájáról, 1846. május”; valamint „Egressy Gábor rendezői naplója, 1846. június és szeptember hónapokról”.

Egressy írásai, nemcsak a színháztörténeti kutatás szempontjából érdekesek, de tanulságos olvasmányok mindenki számára. A válogatást, a tanulmányt és a jegyzeteket Kerényi Ferenc készítette.

KOCSY ANIKÓ

Keleti nevek magyar helyesírása. Főszerk. LIGETI Lajos. Szerk. TERJÉK József. Bp. Akad. K. 1981. 960 p.

A keleti nevek és — a címmel ellentétben — részint szavak magyar helyesírásával foglalkozó kézikönyv annak a programnak a részeként készült el, amely eddig az állatnevek, földrajzi nevek és megjelölések, kémiai elnevezések, valamint ásvány-

és közetnevek magyar helyesírásának szabályait tartalmazó kiadványok megjelenését is eredményezte. Az MTA Elnökségi Helyesírási Bizottságának 1963-ban hozott határozata nyomán meginduló vállalkozás, amelyben népes, többnyire neves orientalistákból álló munkatársi gárda vett részt Ligeti Lajos vezetésével, a maga szűkebb területén mérföldkönek tekinthető művet hozott létre. A nem latin írású szavak magyar írásmódját már napirendre tűző első akadémiai helyesírási szabályzatunk megjelenésétől, azaz 1832-től a második világháborúig eltelt idők folyamán a görög mellett az orosz, szerb, bolgár, török, arab, perzsa, hindu eredetű szavak helyesírását szabályozták és 1952-ben, az akkoriban élenkülő kínai kapcsolatok hatására kiadták a kínai nevek és szavak magyar átírásával foglalkozó füzetet. A Terjék József szerkesztésében megjelenő vaskos könyv azonban az óegyiptomtól a japánig, a 200 fő által használt kamasztól a mintegy 880 millió ember anyanyelvéig, a kínaiig, valamennyi keleti nyelv és nép neveinek (és szavainak) idehazai leírását szabályozza egységes szemléletben és úgy, hogy a tulajdonképpeni szabályok, illetve szógyűjtemények használatbavételét a kérdéses nyelvek hovatartozását, rokonságát, történetét, nyelvjárásait, irodalmát, írását, hangrendszerét s a nyelvet használó népeség adatait tartalmazó bevezetőkkal segíti elő. A mű történelmi, illetve nyelvrokon-sági vagy földrajzi szempontokon nyugvó szerkezetében e közlemények együttese az eredeti célon túlnőve, a tömegkommunikáció szakembereitől a művelődni vágyó nagyközönségig terjedő számos olvasóréteg számára önálló kiadványt pótolhat.

A keleti eredetű, betűírású szavak megjelenítése a transzkripción alapul, nemkülömben természetesen a nem betűírást alkalmazó nyelvűeké. A kiadvány tehát nem a keleti nevek átírását, hanem magyar helyesírását tartalmazza. A tudományos átírás alkalmazását elvetették a szerkesztők arra hivatkozva, hogy nincs egységes, minden nyelvre kiterjedő rendszer, illetve egyes nyelvek esetében párhuzamosan több is érvényesül, s hogy maguknak az eljárásoknak a felhasználása is a szakértők szűk körére korlátozódik. A keleti nevek és szavak átírását célzó ISO munkálatok figyelmen kívül hagyása pedig a szerzők szakmai különállásából következik. Mindezen okokon és az orientaliztika magyar szaknyelve megerősítésének igényén kívül az a nemes szándék is a fonetikus lejegyzés mellé állította a szerzőket, hogy olyan egyszerű írásmódot alkalmazzanak, amelynek megértéséhez anyanyel-

vünk ismerete önmagában elégséges, és a kiejtést is rögzíti.

Az idegen eredetű szavak leírásában a közvetítő nyelvek hatásának háttérbe szorítását célzó, a húszas évektől fokozatosan tért nyelő akadémiai helyesírási szemléletnek tisztelete ebben a kiadványban — néhány név vagy kifejezés régebben megcsontosodott megjelenítésétől eltekintve — úgyszólván maradéktalanul érvényesül. E helyesírási demokratizmus eredményeinek birtokbavételét hatásosan elősegítő — a kínai átirási szabályzatban is kipróbált — eszközről mondtak le azonban a szerzők akkor, amikor elhagyták a neveknek és szavaknak a közvetítő nyelvekben, minde nélkülött az angolban, franciában, németben, illetve az oroszban elterjedt alakjainak következetes és a megfelelési táblázatoknak a lehetőségekhez képesti közlését. A keleti nyelveket, írásrendszereket ismerők és a dokumentumokkal ezeken a nyelveken találkozóknak szűkebb körét bizonyára meghaladja azoknak a szakembereknek a száma, akik a híryanagot vagy a szakmai (például műszaki) közleményeket angol, német, orosz stb. nyelven fogadják, tehát a neveket a közvetítő nyelvek valamelyikének a helyesírásában kapják. A bibliográfiai leírásban és szerkesztésben foglalkoztatottak pedig különösen hálásak lettek volna a munkájukat meggyorsító és az azonosítás „találati pontosságát” növelő ilyen segédletért. Hiszen számukra elvben nélkülözhetetlen a nem latin írású név helytálló alakja transzlitterált formájának, ezenkívül a magyar helyesírás szerinti alakjának és a nemzetközi információcsere mai szervezetségi fókán egy, esetleg több munkanyelven a megfelelő alaknak a meghatározása. Továbbá identifikálása a munkanyelvvel nem azonos közvetítő nyelv esetén a dokumentumon megjelenő változattal, amely művelethez anyanyelvünk ismerete önmagában talán mégsem mindig elegendő.

SZELLE BÉLA

Horst Röhling: Slavica—Bibliotheca—Ecclesia orientalis. Aufsätze und Rezensionen aus den Jahren 1963—1979. Frankfurt am Main—Bern—Cirencester U. K. 1981. 342. (Symbolae Slavicae 12. Hg. von Wolfgang GESEMANN und Helmut SCHALLER).

A bochumi Egyetemi Könyvtár szlavista szakreferensének, a Gutenberg-Jahrbuchból jól ismert kutató könyvtárosnak válogatott cikkei, tanulmányait, recenzióit tartja a kezében az olvasó. Hivatásánál és érdeklődésénél fogva két irányú tájé-

kozódás jellemzi Röhlinget: rendkívül izgatja a könyvtári beszerzések és ezzel kapcsolatban a könyvtári munkamegosztás problémaköre, továbbá a szlavisztika általában, méghozzá a nyomdászattörténeti vonatkozású, a könyvtártörténeti jellegű szlavisztika, jelentős művelődéstörténeti háttérrel. Ami az elsőként megjelölt kérdéskört illeti, ott Röhling számunkra is nagyon tanulságosan értekezik arról: milyen jellegű legyen az Egyetemi Könyvtár az Intézeti (mi úgy mondanánk: tanszéki vagy kari) könyvtár, továbbá a sajátosan szakkönyvtár beszerzése; a szlavisztika területén melyik milyen segédkönyveket, bibliográfiákat, kritikai kiadásokat szerezzen be; illetve arról, hogy milyen hasznosan egészítheti ki a könyvtáros munkáját az egyetemi dolgozó (oktató); s ezzel kapcsolatban: szakreferatúra és tudományos kutatás, elmélyültség feltételezi egymást.

A szélesebb körű tájékozódás számára szintén előnnyel jár, ha bepillanthat az NSZK könyvtárosainak továbbképzési rendszerébe, és ezt összevetheti Röhling jogos, bár helyenként maximálisnak tetsző igényeivel: mindenesetre a továbbképzés hasznos, bár pénzügyileg valószínűleg nem mindig egészen megoldható formájának tetszik az, hogy a szlavista könyvtáros részt vegyen az egyes szláv országok által szervezett nyári egyetemeken, illetve kisebb-nagyobb jelentőségű szlavista konferenciákon.

A másodikként jelzett témakör főleg szlavisztikai dolgozatokra terjed ki, ezeket szaporítja egy nem-szlavisztikai írás arról: hogyan szerzethett tudomást a német újságolvasó a XIX. sz. 20-as éveiben a neohellén mozgalomról, Adamantos Koraisról.

A szlavisztikai dolgozatok többsége azt vizsgálja; hogy a kulturális kapcsolatokban milyen jellegű a könyvkiadás szerepe. Így pontos statisztikákkal támogatott beszámolót kapunk a következőkről: milyen volt a francia jogi irodalom részese-sedése a XVIII. századi orosz könyvnyomtatásban, illetve a szerző a német és osztrák jogi irodalom érvényesülését elemzi ugyan ezen a területen. A XVIII. századi orosz művelődés kutatása számos, más könyvtörténeti érdekességet is hozott a felszínre: nem csupán a kuriózum kedvéért tárja föl Röhling a XVIII. századi orosz Koránkiadásokat, és jótékonyan segít a művelődéstörténetben az, hogy ezután már egyértelműbb lesz az antikvitás, az egyházatyák és a középkor XVIII. századi orosz képe a moszkvai Egyetemi Nyomda kiadványainak tükrében. Átfogóbb és tágabb horizontú az a fejlődésrajz, amelyet Röhling a bolgár könyvkiadás kezdeteiről rajzol, és már csak magyar (budai) vonatkozásai

miatt is figyelmet érdemel a XVIII. századi szerb könyvkiadást elemző, terjedelmesebb írása. Az ún. nemzeti ébredés és ezzel összefüggően a felvilágosodás jellegét jobban látjuk, ha tudjuk: milyen tárgykörből adták ki a könyveket, ezeknek milyen a százalékos megoszlása (nyomdahelemek szerint is!), továbbá az iskolák számára kiadott könyvek honnan valók, milyen szellemet tükröznek.

A recenziók tárgyköre ugyanaz, mint az értekezéseké. Felvételük az alaposabb tájékozódás miatt is fontos. Röhhang jól körvonalazza az egyes bibliográfiák, könyvtári kézikönyvek, szlavisztikai kiadványok jelentőségét, helyét a tudománytörténeti folyamatban, és ezzel pl. a gyarapítás munkáját is megkönnyíti a szlavisztikai orientációjú könyvtáraknak.

FRIED ISTVÁN

A bibliography on foreign and comparative law. 1972–1979. Vols. 1–3. Comp. and annotated by Charles SZLADITS [ifj.] Dobbs Ferry, N. Y. Oceana Publications 1981 XXXIX, 593; XXXIV, 594–1110; XXXII, 111–1780 p.

A világszerte jól ismert és standard műnek tekintett bibliográfiai sorozat gyűjtő-körébe a földkerekségen bárhol megjelent, angol nyelvű könyvek és tanulmányok tartoznak — ideértve a keretművekben, gyűjteményes munkákban megjelent tanulmányokat is —, amelyeknek tárgya a *nem common law-jogrendszer*, (ezeket tekintik a válogatás „külföldi” anyagnak), továbbá amelyek a jog összehasonlító módszerrel való tanulmányozásával általában foglalkoznak. A jogi információszolgáltatás terén nemzetközi szinten is az egyik legjelentősebb sorozat most ismertető legújabb kötetei csatlakoznak a korábbi kötetekhez.¹

A bibliográfiai sorozat szerkesztési módszerei különböző jogrendszerekhez tartozó anyagnak egységes szerkezetben való rendezéséhez adnak megoldási lehetőséget. A három kötet 10 fejezetre tagozódik, a két első fejezet általános kérdéseket (összehasonlító jog — külföldi jog általában) tartalmaz, a 3–10. fejezet pedig jogági tagozásban rendezi anyagát. Az egyes jogága-

kon és alosztásokon belül még további formai (könyv, tanulmány) alosztásokat is alkalmaz. A munka célszerű bibliográfia-technikai megoldásai a huzamosabb gyakorlat során alakultak ki.

A háromkötetes munka 34 412 tételt tartalmaz. A feldolgozott folyóiratok száma 1300 körül van. További anyagot jelentenek az elemzőleg feldolgozott gyűjteményes munkák. Magyar vonatkozásban a munka tartalmazza az angol nyelvű monografikus munkákat és az angol nyelvű jogi folyóiratok anyagát, valamint a hazai gyűjtemények angol nyelvű anyagát, végül hazai szerzőknek külföldi folyóiratban stb. közölt tanulmányait.

A bibliográfia kezelését egy országok szerinti és egy kb. 13 000 nevet tartalmazó szerzői mutató könnyíti meg. A sorozat a New York-i Egyetem Összehasonlító jogi Intézetének (Parker School of Foreign and Comparative Law) gondozásában jelent meg. Külön kell szólni a kiadvóvállalat, az Oceana Publications Inc. áldozatkészségéről, amely a tartalomhoz méltó kiállításban jelentette meg a köteteket. A sorozathoz — jogi téren — világviszonylatban is csupán egy kezünkön megszámálható hasonlót lehet találni, s annak kötetait csak a legnagyobb elismeréssel forgathatja a kutató és az információszolgáltató.

A sorozat szerkesztője Charles Szladits professzor, a Columbia Egyetem tanára, akit édesapjától, a budapesti egyetem nagyhírű professzorától, id. Szladits Károlytól a magyar bibliográfusnak az „ifj.” jelzővel kell megkülönböztetnie, s aki — ha egy bibliográfia előkészítésének közismerten hosszú idejét is tekintetbe vesszük — az első kötet megjelenése (1955) óta közel harminc esztendő töltött ebben a szolgálatban. Amikor a mostani köteteket méltatjuk, lehetetlen nem gondolni tisztelettel és elismeréssel erre az emberöltőre kitöltött munkásságra is.

NAGY LAJOS

Walter Grasser: Numismatiker Exlibris. Coburg, é.n. [1980], Neue Presse, 52 l.

A kisgrafika egyik legkedvesebb és legösszefogottabb műfajának: az exlibrisnek gyűjtése újra fellendülőben van. A szerző kiváló papíron és mindössze 400 számo-

¹ A sorozatban megjelent első munka: *A bibliography on foreign and comparative law. Books and articles in English. Compiled and annotated by Charles SZLADITS.* New-York, Oceana Publications Inc. 1955. XX, 508 p. /Parker School studies in foreign and comparative law./ Az alapművet az 1952–1971. évi anyagról megjelent évek pótkötetek (Supplement), valamint ezek anyagát tartalmazó többéves kumulációk (összesen 4 kötet) egészítik ki.

zott példányban megjelent katalógusa is nyilvánvalóan ennek köszönheti létrejöttét. Walter Grasser a történettudomány egyik ágának, a numizmatikának, illetve az ezzel foglalkozó szakemberek és könyvgyűjtők exlibriseit vette számba. Ez könyvének alapvető, módszertanilag teljesen elfogadhatatlan hibája. Hiába gyűjt valaki régi pénzeket, vagy foglalkozik — akár világviszonylatban is kiemelkedő módon — pénztörténettel, ha ezt exlibrise nem tükrözi. S fordítva: lehet akármilyen jelentéktelen valakinek a régipénz gyűjteménye, de könyvein — természetesen nem numizmatikai tárgyúakon is — olyan exlibrisek díszelnek, amelyen világosan és egyértelműen pénztörténeti ábrázolás van. Ez és csak ez lehet a kritériuma a numizmatikai exlibrisnek. Csoportosításuk pedig nyilvánvalóan a készítő művészek és nem a gyűjtők ábécés rendjében kell leírásra kerülnön, mint ahogyan ezt — teljesen érthetetlen módon — a szerző teszi. Hogy egy-egy exlibris kinek a megrendelésére készült, vagy kinek a tulajdonában van, az másod, sőt sokadlagos szempont lehet csak. Nem enyhíti ezt a hiányt a könyv elején levő, a készítő művészek nevét feltüntető névsor, mely a katalógusban található gyűjtemények sorszá-

mára utal. Ráadásul ez a nagyon rövid lista még önmagában is hiányos, hiszen nem szerepel benne (a magyar vonatkozásoknál maradván) a nemrég elhunyt Szigeti István neve, aki számos numizmatikai exlibrist készített. Mellesleg: az ő munkája díszíti a könyv címlapját is. Gyűjtött is ilyeneket, amit a könyv a 203. szám alatt maga is regisztrál. Szigeti munkássága módszertanilag is felvet egy érdekes kérdést. Élete vége felé olyan exlibriseket készített, melyeken szinte kizárólag pénztörténettel foglalkozó, néha öngúnnyal teli, ábrázolások vannak, de ezek nem megrendelésre készültek, hanem mindig a saját nevét tünteti fel rajtuk és a szövegben is numizmatikus voltát hangsúlyozza. Ezekkel kedveskedett barátainak újévi lap helyett. Kérdés: bekerüljenek-e az ilyen típusú exlibrisek a majdan elkészülő magyar katalógusba? Szerintünk igen, de el tudunk képzelni más véleményt is.

A szerző könyve, mindezek ellenére, számos magyar vonatkozása miatt, figyelmet érdemel, és egy hasonló, természetesen a fenti hibáktól mentes, katalógus elkészítésére serkentheti fiatal könyvtárosainkat és művészettörténészeinket.

KÓHEGYI MIHÁLY

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1981. X. 13. — Terjedelem: 8,5 (A/5) ív
82.10129 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Köpeczi Béla</i> : Pázmány Imádságos Könyve mint udvarlás tárgya.....	1
<i>Kovács Sándor Iván</i> : Forgách Simon „Afium”-kiadása	9
<i>Szelestei N. László</i> : A magyarországi nyomdászattörténetírás kezdetei	19
<i>Lengyel András</i> : Egy népművelő ponyvasorozat, a Magyar Mesemondó (1886—1904)	40
<i>Markovits Györgyi</i> : A népfrontgondolat az amerikai magyar emigráció sajtójában ...	51

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bütskey István</i> : Janzenizmus és ortodoxia (Az egri püspöki könyvtár olasz anyaga a felvilágosodás korában)	60
<i>Kókay György</i> : Melyik művéhez írta Bessenyei 1804-ben a cenzúráról szóló Jegyzését?	67
<i>Takács Béla</i> : Nyomatott szövegű temetési címerek a debreceni Kollégium múzeumában	69
<i>Batári Gyula</i> : Az első gyógyászati szakfolyóiratok Magyarországon	72

FIGYELŐ

<i>Havasi Zoltán</i> : A Könyv Világkongresszusa — 1982	76
<i>Fried István</i> : Jegyzetek a Magyar Hírmondó-szövegválogatás megjelenésére	77
<i>Borsa Gedeon</i> : Elkészült az Olaszországban őrzött ősnymtatványok központi katalógusa	81

SZEMLE

M. Pásztor József: „Az író beleszól. . .” Bp. 1980. (<i>M. Gy.</i>)	86
Egressy Gábor válogatott cikkei (1838—1848) Kiad. és bev. Kerényi Ferenc. (<i>Kocsy Anikó</i>)	87
Keleti nevek magyar helyesírása. Főszerk. Ligeti Lajos. Bp. 1981. (<i>Szelle Béla</i>)	88
Horst Rühling: Slavica—Bibliotheca—Ecclesia orientalis. Frankfurt am Main—Bern—Cirencester, 1981. (<i>Fried István</i>)	89
A Bibliography of Foreign and Comparative Law 1972—1979. Vols. 1—3. New York, 1981. (<i>Nagy Lajos</i>)	90
Walter Grasser: Numismatiker Exlibris. Coburg, (1980). (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	90

SOMMAIRE

<i>Köpeczi, Béla</i> : Le Livre de prières de Pázmány: objet de galanterie	1
<i>Kovács, Sándor Iván</i> : L'édition de l'„Áfium” de Zrinyi par Simon Forgách	9
<i>Szelestei, N. László</i> : Les débuts de l'historiographie de l'imprimerie de Hongrie	19
<i>Lengyel, András</i> : Une série de livres populaires éducatifs, intitulée „Magyar Mese- mondó” (1886—1904)	40
<i>Markovits, Györgyi</i> : L'idée du front populaire dans l'émigration hongroise d'Amérique	51

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Bitskey, István</i> : Jansénisme et orthodoxie (La matière italienne de la bibliothèque archiépiscopale d'Eger à l'époque des Lumières)	60
<i>Kókay, György</i> : Les Notes de György Bessenyei sur la censure (1804)	67
<i>Takács, Béla</i> : Des armoiries funéraires imprimées au musée du Collège de Debrecen	69
<i>Batári, Gyula</i> : Les premières revues spéciales de la thérapeutique en Hongrie	72

CHRONIQUE

<i>Havasi, Zoltán</i> : Le congrès mondial du livre	76
<i>Fried, István</i> : A la parution du choix de texte de la revue „Magyar Hírmondó” (Cour- rier Hongrois)	77
<i>Borsa, Gedeon</i> : Un catalogue central des incunables conservés en Italie s'est achevé	81

REVUE

M. Pásztor, József: „Az író beleszól...” Budapest, 1980. (<i>M., Gy.</i>)	86
Les articles choisis de Gábor Egressy (1838—1848). Publiés et introduits par Ferenc Kerényi. (<i>Kocsy, Anikó</i>)	87
L'orthographe hongroise des noms orientaux. Rédacteur en chef: Lajos Ligeti. Budapest, 1981. (<i>Szelle, Béla</i>)	88
Horst Röhling: Slavica—Bibliotheca—Ecclesia orientalis. Frankfurt am Main— Bern—Cirencester, 1981. (<i>Fried, István</i>)	88
A Bibliography of Foreign and Comparative Law 1972—1979 Vols 1—3. New York, 1981. (<i>Nagy, Lajos</i>)	90
Walter Grassler: Numismatiker Exlibris. Coburg, (1980). (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	90